

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

HERRGÅRDAR OCH HERRGÅRDSÄGARE

Godsdrift och tjänstemän på ingermanländska gods

Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar

Maskeradporträtt, silhuetter och andra bilder från 1700-talets Tista

Bruksherrgården som scen för statuskonsumtion och manifestation

Storgodset Sarvlaks som historisk och modern konstruktion

Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län

2013:2

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sfs.fi

jennica.thylin-klaus@sfs.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Inledning: Herrgårdens många skepnader

Den finländska herrgårdsforskningens traditioner

Historisk Tidskrift för Finland behandlar i det här numret gods och herrgårdar, ett traditionellt ämne som har många skepnader och kan ingå i flera olika traditioner. Herrgårdar kan och har studerats ur flera synvinklar som utgår från olika nivåer eller aspekter av godsens historia. Vi kan ställa fokus på jorden och godset, utgå från ekonomin, studera byggnaderna, betrakta särskilt samlingarna eller betrakta människorna som det centrala för vår förståelse av herrgården som plats och företeelse i historien. Val och prioriteringar som dessa ger olika typer av herrgårdshistoria.

Släkternas och herrgårdarnas historia har traditionellt varit så starkt sammanbundna att man ofta har haft svårt att skilja dem åt. Vi känner igen sättet att berätta om en herrgård genom personhistoriska skildringar, händelser och anekdoter också i sättet på vilket herrgårdar presenteras under guidade turer. Relationen mellan platsen, föremålen, porträtten och individerna ger den perfekta pedagogiska inramningen för en släkt- och personhistorisk infallsvinkel. Sättet att se herrgården som plats för släkthistoria leder tillbaka till släkternas eget intresse för förfäderna och det de har lämnat efter sig. Eftersom släktens historia, bland annat manifesterad i släktens herrgårdar och gods, har varit en så viktig del av en adlig självuppfattning och kultur har flera herrgårdar, herrgårdssamlingar och livet på gårdarna dokumenterats och skildrats av ättlingar. På 1800-talet framväxte en medvetenhet eller uppfattning om herrgårdarna som ett nationellt arv.¹ I 1880-talets Finland ledde ett intresse för att dokumentera herrgårdarnas samlingar till en

---

1. Bo Stråth, *Sveriges historia 1830–1921* (Stockholm 2012), s. 278–284. Se även Anna Ripatti, *Jac. Ahrenberg ja historian perintö. Restauroidintisuunnitelmat Viipurin ja Turun linnoihin 1800-luvun lopussa*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen vuosikirja 118 (Helsinki 2011).

Från Sarvlaks park. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

inventering av porträttsamlingarna vid herrgårdar och i andra herrskapshem. Förteckningar över porträtt, ofta sammanställda av statsarkivarien Reinhold Hausen, publicerades under många år på 1880- och 1890-talen i Svenska litteratursällskapets serie *Förhandlingar och uppsatser*. År 1931 utkom sedan som en fördjupning och utveckling av detta dokumenterande K.K. Meinanders *Porträtt i Finland före 1840* 1–2 (1931). I Magnus Björkenheims förteckning *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland* (1929, faksimileutgåva 1981) från samma tid var det herrgårdsbibliotekens skatter som var i fokus.²

2. Se även historiografisk utredning i Bo Lönnqvist, 'Etnologiskt herrgårdsstudium – mål och metoder', *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala*, *Folklivsstudier XI*, SSLS 480 (Helsingfors 1978), s. 17.

I det här numret av *HTF* får vi bland annat läsa om friherre Viktor Magnus von Born, som organiserade herrgården Sarvlaks arkiv, knöt sig och sin familj till arkivkontinuiteten och skrev släkt- och herrgårds-historiska böcker. Han skrev också själv en förteckning över porträtten på Sarvlaks för *Förhandlingar och uppsatser* 3 (1887). I följande generation gick von Borns svärson, historikern P.O. von Törne och släktingen Kurt Antell i samma fotspår då de i olika sammanhang studerade och dokumenterade flydda tiders herrgårdsliv och socknens historia. Det gjorde också V.M. von Borns dotter, författaren Elsa von Born med sina böcker *Nio syskon på landet* (1931), som är en idylliserad beskrivning av uppväxten på Sarvlaks, *Skönhet och hjärta* (1942), där hon beskriver fem kvinnliga släktingar, och *Pernåboken* (1949) om socknen. Framför allt *Nio syskon på landet* betraktades då den kom ut 1931 som ett fönster in i adelns slutna vardagsvärld. Det är en finländsk representant för en genre, som är mera förekommande i Sverige och som har fått benämningen herrgårdsmemoarer.³ De två andra böckerna hör till en tradition och genre som man kunde beskriva som en kombination av släkthistoria, minnen, lokalhistoria och kulturhistoria som också har företrätts t.ex. av Nils Gustav Grotenfelt i böcker som *En berättelse från Savolax* (1994) och *Herrgården. Wehmais under självständighetstidens tillblivelse* (1997), och nyligen av Karin Granlund med boken *Prins i en värld som inte fanns. Om en adelsgosses uppväxt på storgodset Tervik i 1920–40-talets Finland*, som recenseras längre fram i detta nummer. Herrgården som en idyllisk plats att blicka tillbaka på förekommer dessutom i många äldre memoarer och självbiografier, som i Annie Furuhjelms *Den stigande oron* (1935).

Liksom bl.a. herrgårdarna i Sverige och Danmark har de finländska herrgårdarna under 1900-talet dokumenterats som ett viktigt, och också försvinnande kulturarv i illustrerade bokverk som *Herrgårdar i Finland* 1–3 (Gabriel Nikander et al. 1928–1929), Gabriel Nikanders och Eino Jutikkalas *Säterier och storgårdar* 1–2 (1939–1942), som gavs ut på finska i tre delar åren 1939–1945, och Ragna Ahlbäcks *Gods och herresäten i Finland* (1946). Dessa verk kom ut i tider då Finlands herrgårdar och agrara struktur påverkades och förändrades avgörande av flera

3. Angela Runqvist, 'Minnenas herrgårdar. Bilder och berättelser i memoarer', Mats Hell-spong et al., *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning* (Stockholm 2004).

lagar om omfördelning av jorden: under 1918–1919 de s.k. torparlagarna, 1922 Lex Kallio och under och efter vinter- och fortsättningskriget lagarna om snabbkolonisering för att kompensera förlusten av stora delar av Karelen. Tillsammans med Gunnar Suolahtis något tidigare publicerade verk om Finlands prästgårdar och Finlands prästerskap (1912 och 1919/1927) är dessa stora och dokumenterande samlingsverk om Finlands herrgårdar viktiga bidrag till ståndens kulturhistoria. De innehåller beskrivningar av ägoförhållanden och ägare under tidernas lopp, samt av byggnader, samlingar och godsdrift. Särskilt texterna i *Herrgårdar i Finland*, som är skrivna av skribenter som var väl förtrogna med herrgårdsägarna och herrgårdskulturen, har starka drag av ett berättande inifrån denna kultur.

Verken kan också betraktas som sin tids *coffee table*-böcker, rikt illustrerade med bilder av exteriörer, välkomponerade interiörer och enskilda föremål. Till denna genre hör också Carl Jacob Gardbergs mera sentida efterföljare, storsäljaren *Finländska herrgårdar* (1989, *Suomen kartanoita* s.å.), illustrerad med fotografier tagna av Kaj Dahl, men med mera komprimerade skildringar av herrgårdarnas arkitektur, samlingar och ägarhistoria. Också böcker om en mera begränsad regions eller orsts herrgårdar, som varierar samma grundkoncept, har getts ut under de senaste decennierna. Bo Lönnqvists *Herrgårdar och rusthåll i Helsingforstrakten* (2009) med fotografier av Katja Hagelstam – som bygger på Lönnqvists bok *Gamla gårdar i Helsingforstrakten. Kulturhistoriska tidsbilder* från 1995 – som kompletterar det traditionella upplägget med en mera kulturhistorisk och kulturanthropologisk infallsvinkel, är ett exempel från de senaste åren. En socken och dess herrgårdar – fjorton till antalet – presenteras också i boken *Someron kartanot* (2011), redigerad av Leeni Tiirakari och med nytagna bilder av Manu Kärki. Den läsande allmänhetens och marknadsförarnas intresse för herrgårdsböcker illustreras bl.a. av att denna bok då den gavs ut i en tredje upplaga 2013 fick ett nytt namn, ny pärmbild och delvis nya illustrationer. Från det lokalt hållna ”herrgårdar i Somero” – en socken på gränsen mellan Tavastland och Egentliga Finland – har man övergått till det mera allmängiltiga namnet *Kartanokierros*, herrgårdsrundan. De två första upplagorna pryds på pärmen av en exteriörbild av Lachtis herrgård i Somero i ett leende sommarlandskap, medan den tredje upplagan pryds av en interiörbild med en öppen dörr som bjuder läsaren att stiga in i nästa rum.

Den förändrade pärmbilden till boken om herrgårdarna i Somero vittnar om de betoningar och trender som allt mera har präglat de senaste decenniernas herrgårdsböcker. Läsarna bjuds längre och längre in i herrgårdarna och dessa fylls i allt högre grad av möbler, människor och sällskapsliv. Riitta Koskinens *Säätyläiskoti. Sisustuksia, historiaa, tapakulttuuria 1700-luvulla* (2003), om inredning, seder och bruk, och hennes *Suomalainen kartano. Kustavilaisen ajan säätyläiselämä* (2013), om bland annat byggnadsstil och livsföring på sex herrgårdar i Egentliga Finland – båda med foton av Katja Hagelstam – ingår i denna trend. Man har också vandrat ut i herrgårdsparkerna, som i boken *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* redigerad av Irma Lounatvuori (2004). Ett populärt uppslag under de senaste åren har varit att förflytta sig från salongen till kök och hushåll genom böcker som Jouni Kuurnes *Louhisaaren linnan talousreseptit (1770–1850)*, hushållsrecept från Villnäs, från 2008 och *Laukon kartanon keittiössä* (2008), i köket på Laukko herrgård, skriven av Leena Lagerstam och redigerad av Liisa Lagerstam. Den senare boken hör till en genre där läsaren genom det generöst tilltagna bildmaterialet bjuds att stiga in i herrgårdens kök och till att beskåda det magnifikt dukade bordet med alla sina läckerheter, medan den förstnämnda representerar kommenterad utgivning av källmaterial i transkriberad form.

Vid sidan av den tradition som de ovan nämnda på ett eller annat sätt relaterar till, där herrgården och godset är starkt sammanlänkade med ägarläkterna, finns också andra perspektiv som utgår från jorden och godset, och som betonar godssamhället i sin helhet. Några år efter att *Herrgårdar i Finland* 1–3 hade utkommit disputerade Eino Jutikkala på ämnet gods och herrgårdar med avhandlingen *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana* (1932), västra Finlands herrgårdsväsende under svenska tidens slut. Hans intresse för godsen som en del av agrar och ekonomisk historia ledde honom också att skriva om allmogens historia i *Suomen talonpoika kautta aikojen* (1946) och i *Suomen talonpojan historia* (1958, *Bonden i Finland genom tiderna*, 1963) samt *Bonden – adelsmannen – kronan. Godspolitik och jordegendomsförhållanden i Norden 1550–1750* (1979). Med inspiration av Jutikkalas *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana* har Alex Snellman nyligen gjort en undersökning om storgodsens ägarstruktur i Nyland under 1800-talet och 1900-talets början (*Ennen ja nyt* 2012).

Perspektivet att utgå från och studera hela godssamhället, och integrera allmogens historia i godsets och herrgårdens historia, har senare anammats och utvecklats t.ex. av Olle Sirén i hans undersökningar om Sarvlaks och Malmgård (1980, 1995) i Pernå i Nyland där landböndernas och torparnas arbete, villkor och levnadsstandard ges en central roll i förståelsen av godshelheten. Godsekonomin och gods-näringarna studeras som hela godssamhällets grund, samtidigt som Sirén också betraktar herrgårdsägarna och deras val och behov. I fem delar av *Pernå sockens historia* (1965–1999) har Sirén betraktat en hel herrgårdsbygd ur en social, ekonomisk och politisk aspekt. I den etnologiska studien av Karsby gård i Tenala, som leddes av Bo Lönnqvist (*Finländskt herrgårdsliv*, 1978), utgjorde också folkets arbete, vardag och fest en viktig komponent i förståelsen av herrgården som helhet, liksom även i Anna-Maria Åströms avhandling *'Sockenboarne'. Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850* (1993). Etnologerna Lönnqvist och Åström har dessutom genom etnologisk och antropologisk metod fokuserat på kulturella och sociala mönster och traditioner som framträder i herrgårdssamhället och betraktat herrskapets kulturform och liv genom frågor om tingens ordning, människors rörelser i rummet, tidens och årets rytm gestaltade genom vardag och fest. Anna-Maria Åström gör i *'Sockenboarne'* en studie av herrgårdsägandets förändringar i Savolax under den undersökta perioden, samt studerar hur karriärval och utkomst förändrades över tid. Härvidlag kan hon också sägas vara en efterträdare till socialhistorikern Kaarlo Wirilander vars bok *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870* (1977) också har översatts till svenska (*Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, 1982).

Ytterligare ett viktigt perspektiv på herrgården är det konst- och arkitekturhistoriska. Herrgårdarnas arkitektur har varit ett stående inslag i översiktsverk om finländsk konst och arkitektur och har också behandlats i en del doktorsavhandlingar i konsthistoria: Anna-Lisa Ambergs avhandling om det numera förstörda Suur-Merijoki på Karelska näset (2003), Birgitta Stjernvall-Järvis avhandling om herrgårdsarkitekturen i Sysmä och Hartola i Tavastland (2007), och Riitta Koskinens avhandling om stadsarkitekten C. F. Schröder som herrgårdsarkitekt (2012). En förenande nämnare för dessa är en strävan att med lite olika metoder beskriva herrgårdsbyggnader och delvis inredningar i samverkan med livsstil, ideal och social positionering. Amberg behandlar en borgerlig släkt i det tidiga 1900-talet, Stjernvall utgår från en adelssläkts herr-

gårdar på lokal nivå och Koskinen studerar en arkitekts arbete och de byggherrar som engagerade honom.

Trädgårdar och parker som en del av herrgårdens bebyggda miljö och idévärld har undersökts i några verk. I Finland framstår särskilt trädgård och park vid bruksherrgården Fagervik i Ingå i Västra Nyland och vid ryske kammarherren Ludvig Heinrich von Nicolays lustlantställe Monrepos i Viborg som särskilt fina och intressanta. Just dessa parker har också studerats i konst-, kultur- och idéhistorisk belysning. Fagerviks trädgård och park har placerats i den europeiska trädgårdskonstens historia med boken *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* (2004), redigerad av Irma Lounatvuori. Parken i Fagervik och dess anknävtningar till sin samtids europeiska parker och lustträdgårdar framkommer också i den unge Mikael Hisingers resedagbok från 1783–1784, *Halki vanhan Euroopan. Matkapäiväkirja 1783–1784* (2012), som har översatts till finska av Jouni Kuurne. Vid sidan av fästningar, manufaktur, konstsamlingar m.m. besökte och beskrev den 26-årige sonen till Fagerviks ägare också flera parker. Dagboken ges ut på originalspråket svenska av Svenska litteratursällskapet i Finland. Monrepos park, samlingar och arkitektur har behandlats av Rainer Knapas i flera sammanhang och på många språk, särskilt i boken *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland* (2003). Knapas betraktar trädgården, parken, samlingarna och arkitekturen, samt herrgårdsdiktning och idéer som en helhet. En kombination av konst-, kultur- och idéhistoria präglar också Maria Vainio-Kurtakkos avhandling *Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens* (2010). Vainio-Kurtakko studerar ett urval av Edelfelts och Berndtsons konstverk som är skapade i herrgårdsmiljö – ofta i trädgården, parken eller vid bryggan. Studien fokuserar på hur dessa konstverk illustrerar de båda konstnärernas position mellan herrgårdssamhällets värderingar och sociala normer och mera frisinnade idéer om frihet, jämlikhet och broderskap som odlades i nordiska och franska konst- och kulturkretsar.

Under senare år har det i Finland getts ut ett antal böcker om enskilda herrgårdar i vilka flera skribenter kastar ljus över en rad olika infallsvinklar. Herrgården blir i dessa böcker en prisma genom vilken man kan beskriva arbetet, ekonomin, människorna, släkterna, arkitekturen, landskapet, samlingarna m.m. Texterna kombineras ofta i dessa böcker med gamla bilder ur herrgårdens och släktens arkiv med

motiv som ”herrska­p­sliv” och ”herrgårdspor­trätt”, samt med nytagna bilder av exte­riörer, interio­rer och föremål. Till denna grupp hör bland annat *Stensböle i Borgå. En herrgård i 700 år* (2004), redigerad av Henrik Degerman, Torsten Edgren och Olle Sirén, *Louhisaari* (Villnäs) från 2005, med Irma Lounatvuori och Marja-Terttu Knapas som redaktörer, och *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (2010), med Henrika Tandefelt som redaktör och med nytagna fotografier av Katja Hagelstam. Det senaste tillskottet i denna genre är Johanna Wassholms och Christer Kuvajas *Gården vid kanalen. Strömma gårds historia* (2013). I boken *Åminne. Gårdens historia och restaureringen av karaktärsbyggnaden* (2009), som har redigerats av Merja Nieminen och Irma Lounatvuori, har också restaureringsarbetet presenterats utförligt i text och bild.

Det under 1990-talet växande intresset inom historieforskningen för eliter och makt – vilket också innebar ett ökat intresse för adeln – berikade också herrgårdarnas historia med flera intressanta böcker och doktorsavhandlingar. Det handlar om frågeställningar kring eliternas maktutövning, medel och nätverk, manligt och kvinnligt aktörskap samt positionering och manifestation med bl.a. herrgården som kontext. Mirkka Lappalainen beskriver i *Släkten, makten, staten. Creutzarna i Sverige och Finland under 1600-talet* (2005, svenska översättningen 2007) adelns makt som en del av den centraliserade statens tillkomst och utveckling, och studerar släkten Creutz på 1500- och 1600-talen som ett konkret exempel. Johanna Ilmakunnas avhandling om familjen von Fersen i 1700-talets Sverige, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (2011, svensk översättning 2012), studerar familjens och enskilda aktörers livsstil, positionering och strategier utgående från ekonomi, inkomster, investeringar och konsumtion. Både hos Lappalainen och hos Ilmakunnas är herrgården och godset en viktig komponent i enskilda personers och släkters makt- och förmögenhetsstrategier. Samma frågor är centrala också i Anu Lahtinens undersökning *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620* (2007, svensk översättning 2009) som sätter fokus på kvinnligt aktörskap i släkt- och godskontexten. Hon undersöker särskilt kvinnors möjligheter – och begränsningar – som medlemmar av släkt­nätverk och studerar också ett antal kvinnliga godsägare. Kirsi Vainio-Korhonen har i sina böcker om Sophie Creutz (2008, svensk översättning 2011) och Sofie Munsterhjelm (2012) – varav den senare

boken recenserar i detta nummer av *HTF* – fört de här frågorna till 1700- och 1800-talet.

I Finland har man ännu inte inlett arbetet med ett nytt översiktsverk över de finländska herrgårdarnas historia med nya infallsvinklar som eliter, makt, konsumtion och statusmanifestation. I Danmark utkom under 2004–2006 verket *Herregården: menneske, samfund, landskab, bygninger* i fyra delar. I Sverige pågår under ledning av Göran Ulväng och Rebecka Millhagen Adelswård arbetet med ett mindre storskaligt verk med ambitionen att presentera herrgårdens historia i Sverige för 2000-talet. I Finland är däremot ett översiktsverk över adelns historia i Finland under arbete och detta verk kommer att lyfta fram adelns och adelskulturens visuella och materiella ramar, med herrgården som central plats. Redaktörer för det planerade verket är Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen och Alex Snellman. Johanna Ilmakunnas, Henrika Tandefelt och Maria Vainio-Kurtakko, som bidrar med artiklar i detta nummer av *HTF*, deltar i arbetet med översiktsverket.

* * *

I det här numret av *Historisk tidskrift för Finland* har vi samlat sex artiklar som behandlar särskilt herrgårdsägandet och ägarnas relation till herrgården och godset. Skribenterna representerar fyra discipliner – historia, konsthistoria, ekonomisk historia och etnologi – och arbetar i sin forskning med olika typer av herrgårdsmaterial, både skriftligt källmaterial och konst, arkitektur och föremål. Herrgårdsforskningen är tämligen livlig i Norden i dag, vilket bland annat det årligen återkommande Nordiskt slotts- och herrgårdssymposium vittnar om. Johanna Ilmakunnas och Henrika Tandefelt rapporterar i detta nummer om programmet under årets symposium som ordnades i Skåne. Artiklarna i det här numret ger en inblick i en del av den forskning om herrgårdar som görs i Finland och Sverige just nu.

Kasper Kepsu, som inleder numret med en artikel om de ingermanländska godsens på 1600-talet, diskuterar godsens position i denna tumultuariska gränsbygd. Särskilt studerar han den mellanliggande grupp som förvaltare och inspektorer utgjorde, samt deras ambivalenta position mellan godsherre och allmoge. Genom de förlänade och senare ofta arrenderade godsens verklighet i det svenska Ingermanland, i stormaktsväldets utkant, kan Kepsu diskutera både gods-

tjänstemännens position och godsägandets realiteter under andra hälften av 1600-talet.

Numrets övriga artiklar handlar om 1700- och 1800-tal. Johanna Ilmakunnas bidrag för över till 1700-talet och betraktar vardagslivets praktiker och arbete för herrskapet på herrgårdarna. Ilmakunnas intresserar sig för vad som döljer sig bakom den stereotypa bilden av den lättjefulla adeln som slog dank på sina herrgårdar. Genom att läsa två ungdomsdagböcker – Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm – närmar hon sig frågan om vilka arbetsuppgifter och sysslor adelns liv på herrgårdarna innebar, och begrunder frågan vad som var arbete och vad som eventuellt var något annat för olika personer i herrgårdsmiljön. I den därpå följande artikeln, som handlar om friherre Fredrik Bengt Rosenhane och hans herrgård Tista i Södermanland, närmar sig konsthistorikern Carolina Brown delvis samma tematik genom att studera den visuella kulturen, genom konsten som hängde på väggarna i den huvudbyggnad som uppfördes 1766, och som delvis skapades just i denna herrgårdsmiljö. Klippande av silhuetter och skapande av *découpurer*, liksom sömnad och trädgårdsodling var sysslor och arbeten som lämpade sig för lantlivet.

Carolina Browns bidrag bildar dessutom tillsammans med de två följande artiklarna en helhet om de materiella miljöer som herrgårdsägare skapade på sina gårdar. Artiklarna diskuterar på olika sätt relationen mellan arkitektur, konst och miljö samt umgängesliv, nätverk och position i herrgårdskulturen. De studerar tre olika herrgårdar och ägare, men i samtliga fall är det tydligt att den enskilda gården, dess invånare och livsstil, ingick i ett lokalt, socialt sammanhang som skapade och upprätthöll ett finmaskigt socialt nätverk, där alla var medvetna om sin egen och varandras positioner och relationer.

Etnologen Marie Steinrud utgår i sitt bidrag från det hem som brukspatronen Per Reinhold Tersmeden – brorson till den på Sveaborg verksamme och på Alberga gård bosatte amiralen Carl Tersmeden – uppförde för sig 1800 på Ramnäs bruk i Västmanland, som han tog över efter sina föräldrar. Steinrud diskuterar hur Tersmeden planerade och skapade sin nya huvudbyggnad och dess park och för vilken livsstil och position i samhället lokalt och på riksnivå han formade sin omgivning. Maria Vainio-Kurtakko och Henrika Tandefelt studerar i det tredje bidraget i denna treklöver hur politikern och godsägaren,

friherre Viktor Magnus von Born etablerade sig i Pernå i östra Nyland då han under 1800-talets andra hälft tillträdde herrgården Sarvlaks. Också Vainio-Kurtakko och Tandefelt tar fasta på den materiella miljön som en nyckel till herrgårdsägarens ambitioner och syn på sig själv och omvärlden. Medan den konst och de interiörer som kammarherren, friherre Rosenhane skapade på Tista i första hand kretsade kring det samtida sociala liv som han och hans familj ingick i och upprätthöll, betonade friherre von Born drygt hundra år senare i sin utsmyckning och inredning av herrgården relationen till det förflutna, till förfäderna och den historiska kontinuiteten.

Den sista artikeln överger fallstudieformatet och behandlar herrgårdsägandet i ett helt landskap. Ekonomhistorikern Göran Ulväng bidrar med en studie av gårdsägande och ägare i Uppland från 1700-talets mitt till 1900-talets början. Studien bygger på en databas som Ulväng uppför över herrgårdar och ståndsgårdar i Uppsala län. Ulväng visar att det mot 1700-talets slut och under 1800-talets lopp blev själva herrgårdsbyggnaden med park och trädgård som blev allt viktigare för de flesta herrgårdsägare, vid sidan av den traditionella inkomsten från jordbruket som förlorade i betydelse. Göran Ulväng, liksom Kasper Kepsu, Carolina Brown, Marie Steinrud, Henrika Tandefelt och Maria Vainio-Kurtakko visar att herrgården – dess byggnader, samlingar, godsdrift och landägor – alltid har varit en plats av förändring och förvandling. Kan det här ses som den nya trenden inom herrgårdsforskningen?

Godsdrift och tjänstemän på ingermanländska gods under 1600-talets andra hälft

I det tidigmoderna samhället fanns det flera grupper med dubbla lojaliteter. Präster, länsmän, kronofogdar och t.o.m. landshövdingar representerade en mellannivå mellan staten och allmogen.¹ Inom äldre forskning har dock relationerna mellan allmoge och överhet ofta beskrivits på ett förenklat sätt, inte minst när det gäller godsmiljöer, där förhållandet mellan godsherren och hans underlydande bönder fått stå i fokus. Viktiga förmedlande grupper har inte ännu fått den uppmärksamhet som de förtjänar, trots att dessa grupper i praktiken oftast utgjorde det herrskap som de lokala bönderna ställdes emot.² Mot denna bakgrund är det intressant att studera förvaltare (inspektör) och fogdar (amtman) på herrgårdar och gods. De representerade ett slags ”förmedlat herrskap” och stod i skarven mellan befallande och underordnade. I godsdriften spelade godstjänstemännen en viktig roll, eftersom de inte enbart var verkställare av godsherrens befallningar, utan hade ett stort spelrum. Deras inflytande var stort när det gäller hur bönderna accepterade det herrskap som godstjänstemännen representerade.³ Det huvudsakliga temat för denna artikel är frå-

-
1. Se t.ex. Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av folktoll till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), s. 105–106.
  2. Kerstin Sundberg, *Stat, stormakt och säterier. Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800* (Lund 2001), s. 295; Otto Ulbricht, 'Von Vogt zum Bittsteller – Clauß Paulsen 1619/1620', Heinrich Kaak & Martina Schattkowsky (Hrsg.), *Herrschaft: Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit* (Köln 2003), s. 123.
  3. Heinrich Kaak & Martina Schattkowsky, 'Einführung', Kaak & Schattkowsky (Hrsg.), *Herrschaft*, s. XI–XIII, XVIII; Ivo Asmus, 'Vertrauen und Kontrolle. Zur Funktion vermittelter Gutsherrschaft in Schwedisch-Pommern in der Mitte des 17. Jahrhunderts', Kaak & Schattkowsky (Hrsg.), *Herrschaft*, s. 168; Ulbricht, 'Von Vogt zum Bittsteller', s. 137–139. I den tyskspråkiga forskningen används begreppet ”Vermittelte Herrschaft”.

gan vilken godstjänstemännens position var i förhållande till allmogen och till överheten.⁴

Under 1600-talet var godsherrarna i det svenska väldet sällan närvarande på sina gods. Uppdrag i den expanderande statens armé och förvaltning medförde att godsägarna var tvungna att förlita sig på mellanhänder.⁵ Det här gäller i högsta grad godsen i de svenska Östersjöprovinserna, i synnerhet i den yttersta utposten mot Ryssland, Ingermanland. Här innehade godstjänstemännen en särskilt maktfullkomlig position. Samtidigt ställdes de när det gäller godsdriften inför många utmaningar som hade att göra med områdets läge som gränsbygd. I artikeln behandlas hur godsdriften i Ingermanland var organiserad, i synnerhet vilken roll godstjänstemännen hade i den.

Artikels kronologiska tyngdpunkt är den andra hälften av 1600-talet. Källmaterialet om gods i Ingermanland är knappt och inte ett enda gods från 1600-talets Ingermanland har bevarats till i dag. Bland de ingermanländska godsen, som kallades för *hov* eller *hovläger*, studeras här främst förläningsgods, men även i viss mån arrendegods. För att komma ner på mikronivå har jag detaljstuderat Ingris gods i Nöteborgs län som tillhörde släkten Banér. När det gäller detta gods har handlingar bevarats i ett privatarkiv, nämligen Wijksamlingen i Riksarkivet i Stockholm. I övrigt har jag använt mig av domböcker samt jorde- och räkenskapsböcker för Ingermanland.

-
4. Artikelns tema sammanhänger med mitt pågående avhandlingsarbete vid institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Helsingfors universitet, om Ingermanlands position i det svenska väldet i slutet av 1600-talet.
  5. Janne Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla*, Bibliotheca Historica 121 (Helsinki 2009), s. 34–38; Heinrich Kaak, 'Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft. Formen gutsherrlicher Durchsetzung, Behauptung und Gestaltung in Quilitz-Friedland (Lebus/Oberbarnim) im 18. Jahrhundert', Jan Peters (Hrsg.), *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 120 (Göttingen 1995), s. 55, 62. I vissa fall var det ett medvetet val av godsherren att vara frånvarande. Om frånvarande eller distanserande ledarskap i godsmiljöer, se Jan Peters, 'Inszenierung von Gutsherrschaft im 16. Jahrhundert: Matthias v. Saldern auf Plattenburg-Wilsnack (Prignitz)', Peters (Hrsg.), *Konflikt und Kontrolle*; Peter Ullgren, *Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut* (Lund 2004), s. 19–20, 320–323.

Godsdriften

För att utreda godstjänstemännens position i Ingermanland är det viktigt att belysa den omgivning där de var verksamma. Därmed är det nödvändigt att behandla godsdriften i Ingermanland relativt grundligt, inte minst för att den är så gott som outhärdad inom forskningslitteraturen.⁶ Genom freden i Stolbova 1617 erhöll Sverige Ingermanland och Kexholms län. Området kan beskrivas som en turbulent gränsprovins och en buffertzona mot Ryssland. Ingermanland hade under det svenska väldet en mycket rörlig befolkning och ett utsatt geopolitiskt läge, samtidigt som området var en mötesplats för olika folk och religioner. Särskilt de ortodoxa befolkningsgrupperna i Ingermanland utgjorde ett särdrag jämfört med befolkningen i det övriga svenska väldet. Befolkningens rörlighet och Ingermanlands karaktär av ett gränsområde påverkade i hög grad både kronans verksamhet och resursuttaget i allmänhet i provinsen, således även godsdriften. Kronan hade svårt att kontrollera provinsen och godsherrarna hade svårt att hålla reda på sina bönder. Allmogens flyktbenägenhet var kanske det mest grundläggande problemet, och berörde godsdriften i högsta grad. Om skatteuttaget var för hårt, fanns det alltid en stor risk att bönderna rymde.⁷

Efter freden i Stolbova började förlänningar och gods utdelas till de ryska adelsmän som övergått i svensk tjänst, de s.k. ryssbajorererna. Den svenska centralmakten försökte även främja bosättningen i den svårt krigshärjade provinsen genom att utdela förlänningar och arrendera ut stora områden till svenska och utländska adelsmän. En del förlänades till högadliga män som hade förvaltningsuppdrag i Östersjöprovinserna.⁸ En av dessa var riksrådet och guvernören i Livland Svante (Gustafsson) Banér, som 1626 tilldelades en stor förläning i Ingermanland,

-
6. Se dock Kaj Janzon, 'Aristokraten och hans bönder: Karl Karlsson Gyllenhielms kolonisationsprojekt i 1620-talets Ingermanland', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 23 (1992). Även i övrigt är forskningsläget beträffande Ingermanland under svenska väldet bristfälligt och till stor del föråldrat.
  7. Kasper Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm – De svenska ryssbajorererna i Ingermanland 1478–1722*, opublicerat manuskript, utkommer 2014.
  8. Sammanfattat om jordägoförhållandena och bosättningspolitiken i Ingermanland i början av det svenska väldet, se Antti Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudella 1617–1710', Yrjö Kaukiainen (toim.), *Viipurin läänin historia III. Suomenlahdelta Laatokalle* (2010), s. 251–271; Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm*, och referenserna i dessa.

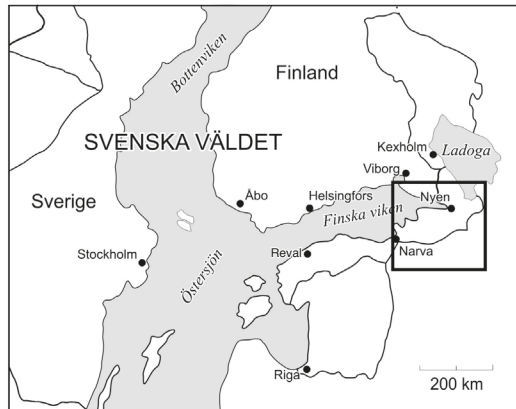
närmare bestämt i Ingris pogost i Nöteborgs län.⁹ Förläningen innefattade hovet Ingris, även benämnd Ussadissa¹⁰, som var beläget söder om staden Nyen längs floden Ingris, en biflod till Neva.¹¹

Liksom på Ingris var hovet eller hovlägret den centrala punkten på de flesta förläningar och arrenden i Ingermanland. Det är troligt att hoven var ganska anspråkslösa, men lokalbefolkningen uppfattade dem säkerligen som välmående.¹² Den uppfattningen får man även av Ingris hov. Enligt inventarieförteckningar från början av 1650-talet bestod en nyuppbyggd huvudbyggnad av en storstuga, två framkamrar, en förstuga, och en vind. Byggnaden hade totalt elva fönster.¹³ Hovens boskap och egna åkrar underhölls främst genom dagsverken, vilka bönderna från hovets underlydande hemman utförde. Den främsta inkomstkällan för godsherrn eller arrendatorn var dock böndernas skatter.¹⁴ Inkomsterna från det egna godsbruket ökade dock under 1600-talet. Förutom böndernas skatter kunde godsherrn också få inkomster genom olika binäringar som fiske eller krögeri. Ytterligare var försäljningen av spannmål en möjlig inkomstkälla för godsherrarna. Möjligheterna underlättades av en stor efterfrågan på spannmål under 1600-talet.¹⁵

-
9. Jordägoförhållanden i Nöteborgs län, Guvernementsbok för Ingermanland 1682, s. 462–463, 9740, Riksarkivet, Helsingfors. Det är aningen oklart när förläningen utdelades, i vissa verk nämns att det skedde i två omgångar, 1623 och 1626, se Bertil Boëthius, 'Svante Banér', Bertil Boëthius (red.), *Svenskt biografiskt lexikon* II (1920), s. 658. Förläningsbrevet har inte heller påträffats i Wijksamlingen. Det förstördes möjligen då det banerska godset Djursholm brann 1656, se Margareta Sparre till KM och till Reduktionskommissionen (båda odaterade), E 2755, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
  10. Efter ryskans *usadisjtje*, som betyder just hov.
  11. Svante Banér avled redan 1628 och förläningen övergick till hans änka Ebba Grip. Sonen Svante (Svantesson) Banér övertog innehavet i början av 1650-talet. Svante Banér d.y. avled år 1674, varefter förläningen övergick till hans änka Margareta Sparre. Förläningen reducerades i samband med stora reduktionen 1683, men Margareta Sparre fick behålla hälften av förläningen fram till sin död 1686. Det kan ännu nämnas att förläningen tidvis var arrenderad, i synnerhet under 1660-talet. Jordägoförhållandena har klarlagts genom åtskilliga handlingar i Wijksamlingen samt uppgifter i Boëthius, 'Svante Banér', s. 658.
  12. Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia Tutkimuksia 185 (Helsinki 1994), s. 105, 113–117.
  13. Specialräkningar för Ingris gods 1651–1652, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
  14. I Ingermanland och Kexholms län fastställdes skatten under huvuddelen av 1600-talet årligen genom prövning (s.k. arvning), se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 80, 102.
  15. Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki 2007), s. 195–198; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 105–106, 117–123.

*Ingermanland med
Ingris hov på 1600-talet.
Karta: Kasper Kepsu.*

De ingermanländska godsherrarna erhöll inkomster åtminstone i viss mån genom att sälja säd. Det här påvisas av att statsledningen i Stockholm förbjöd spannmålsexport från Ingermanland under vissa missväxtår.¹⁶ På enstaka hov förekom därtill manufakturer. Sågkvarnar och

16. Karl XI:s förmyndarregering till ridderskapet i Ingermanland och Kexholms län 14/3 1666 och 23/6 1674, Livonica II: 615, Riksarkivet, Stockholm.

vattensågar grundades huvudsakligen längs floderna Narva och Neva i synnerhet under slutet av 1600-talet.¹⁷

Under drottning Kristinas regering inföll en intensiv förläningsperiod som invercade på godsdriften i Ingermanland. Innan reduktionen inleddes i Ingermanland var så gott som hela provinsen förlänad.¹⁸ Ett antal nya hov grundades och adelsmännens antal ökade en aning. Samtidigt inledde lantdagen i Ingermanland sin verksamhet. Fortfarande var det dock relativt få godsherrar som residerade på sina ingermanländska gods. Förutom ryssbajorerna var ett fåtal släkter med främst tysk eller balttysk anknytning bosatta i provinsen.¹⁹

Under den här tidsperioden verkar åtminstone en del av godsen ha varit förhållandevis välmående. Från Ingris skeppades varje år livsmedel till herrskapet i Sverige. Räkenskapsböckerna visar att godsdriften var mångsidig. På godset odlades huvudsakligen råg, korn och havre. Boskapen bestod bland annat av 26 mjölkkor, 22 bockar, 30 getter, 39 får, 12 grisar och 28 höns. Därutöver gav till exempel kvarnar, laxfiske och tjärbränning inkomster till herrskapet. På förlänningen byggdes även en ny hovbyggnad under 1650-talets första år samtidigt som boskapsmängden ökade.²⁰ På basis av räkenskaperna får man en känsla av att godsets tillstånd var relativt stabilt. Amtmannen Otto Botolfsson kunde 1653 rapportera till Stockholm att godset trots vissa smärre problem var ”utj gott tillstånd”.²¹

Godsdriftens blygsamma utveckling avbröts abrupt av rupturkriget mot Ryssland 1656–1658. Ryssland såg en chans att återta Ingermanland och Kexholms län, då Sverige var indraget i ett krig med Polen. Rupturen drabbade godsdriften i Ingermanland mycket hårt. Under kriget skövlades provinsen återigen skoningslöst. Många gods brändes,

17. Enn Kung, 'Vattensågar och skeppsbyggande i Ingermanland under 1600-talets senare hälft', *HTF* 96 (2011:1).

18. Jordebok för Ingermanland 1670, s. 34–35, 106–107, 330–331, 520, 9715, Riksarkivet, Helsingfors; Kasper Kepsu, 'Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684', *HTF* 94 (2009:4), s. 391–392.

19. Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm*; Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 348–350; Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar', s. 134–136. På lantdagarna deltog även ståndspersoner från Kexholms län.

20. Inventarium för Ingris gods 9/8 1649; Specialräkningar för Ingris gods 1645–1652, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

21. Amtman Otto Botolfsson till landshövding Svante Banér 18/8 1653, 8/9 1653 och 10/10 1653, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

delvis av ortodoxa bönder som anslutit sig till de ryska trupperna. Därtill blev lutherska bönder dödade. Efter att de ryska trupperna hade tvingats till reträtt, följde en stor del av de ortodoxa bönderna med till Ryssland, en del frivilligt och en del under tvång.²² Godsen låg i aska och en stor del av arbetskraften hade rymt eller dödat.

För Ingris hov blev kriget likaså förödande. Det kom dock inte som en överraskning. Redan i december 1654 varnade Botolfsson förläningsherren Svante Banér att ett krig sannolikt var förestående. Han föreslog att man snarast möjligt skulle överföra det som fanns i förråd till Stockholm.²³ Ryssarna anföll slutligen under sommaren 1656. Nyen erövrades och förstördes. Ingris hov brändes och ryssarna byggde dessutom en skans på orten. De ryska truppenheterna drog sig dock snart tillbaka och lämnade även Nyen.²⁴ Amtman Botolfssons förteckning från 1657 visar att flera av godsets bönder hade slagits ihjäl. De lutherska bönder från Ingris som var vid liv vågade inte återvända till sina hemman, utan höll sig undan i trakterna kring Nyen. De ortodoxa ”Ryssbönderne” hade däremot alla rymt till Ryssland.²⁵ Efter kriget gjordes en ännu noggrannare förteckning. Av förlänings 70 byar har 38 antecknats som nedbrända och av de 93 hemman som byarna totalt innefattade låg 54 öde. Bönderna hade antingen avlidit, rymt eller flyttat till andra orter. Det kan ännu preciseras att huvuddelen av de bebodda hemmanen hade blivit besatta av nykomlingar, för

-
22. Antti Kujala, 'Förrådiska ryssar och förrymda finnar. Flyttningsrörelserna från Ingermanland och Kexholms län under ryska kriget 1656–1658 och provinsens kolonisation efter kriget', *HTF* 97 (2012:4); Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 365–383; Tom Gullberg & Mikko Huhtamies, *På vakt i öster 3 – 1600-talet* (Helsingfors 2004), s. 105–164; Veijo Saloheimo, 'Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700', Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri* (Helsinki 1991), s. 76–78; Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla. "Räikkä, häikkä ja ruptuuri"*, *Studia Historica Jyväskyläensia X* (Jyväskylä 1972), passim och särskilt s. 116, 264. Den ortodoxa befolkningens förhållningssätt och agerande under kriget ligger bakom benämningen av kriget (ruptur=spricka). Oftast benämns kriget *Karl X Gustavs ryska krig*, men termen är inte lika belysande som *rupturkriget*.
23. Amtman Otto Botolfsson till landshövding Svante Banér 4/12 1654, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
24. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota*, s. 111–113, 156–177; Gullberg & Huhtamies, *På vakt i öster*, s. 123–142.
25. Förteckning över bönder från Ingris 27/7 1657, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

det mesta lutherska bönder från Karelska näset.²⁶ Banér själv konstaterade att godset var ”fast ruinerat” och bönderna ”uthplundrand och förhärjande”.²⁷ Kriget var uppenbarligen en svår upplevelse också för godsherrarna i Ingermanland. Ända fram till 1680-talet då godset reducerades till kronan beskrev förläningsens innehavare och tjänstemän i otaliga redogörelser förstörelsen och lidandena under rupturkriget.²⁸ Även i övrigt besvärade sig ridderskapet i provinsen ännu i samband med reduktionen över de stora förluster som kriget hade medfört.²⁹

Efter rupturkriget skedde en långsam återhämtning i Ingermanland, även när det gäller godsdriften. En stor våg av huvudsakligen lutherska invandrare från Viborgska Karelen och Savolax förändrade befolkningsstrukturen och underlättade bristen på arbetskraft. En del av de bönder som rymt eller tvingats till Ryssland återvände.³⁰ Det måste dock betonas att återhämtningen var mycket långsam. De första åren efter rupturkriget var inkomsterna från Ingris närmast obefintliga. De nytillsatta bönderna måste understödjas med frihetsår, medan de övriga Ingris-bönderna hade stora svårigheter att betala sina utlagor.³¹ I mitten av 1660-talet arrenderades förlänningen till inspektör Georg Putensen, i hopp om att han skulle få godset på fötter igen. Effekten blev dock den motsatta och Putensen gjorde bankrutt.³² Således var godset i början av 1670-talet i ett mycket dåligt skick, delvis beroende

-
26. Redogörelse över Ingris gods tillstånd 12/7 1660, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm. Ett representativt inlägg i redogörelsen är: ”Matz Pettersson, mitt all sein Volck ershlagen, dass dorff ist abgebrant”. Om Ingris-böndernas härstamning och ortnamnen i området, se Saulo Kepsu, ”Inkereen nimistön ja asutuksen vaiheita”, Pekka Laaksonen & Sirkka-Liisa Mettomäki (toim.), *Inkerin teillä*, Kalevalaseuran vuosikirja 69 (Helsinki 1990).
27. Svante Banérs resolution 31/12 1660, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
28. Se t.ex. överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
29. Kepsu, ”Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering”, s. 433 och referenserna där.
30. Saloheimo, ”Inkerinmaan asutus ja väestö”, s. 78–81; Kujala, ”Förrådiska ryssar och förrymda finnar”, s. 483–491; Kujala, ”Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa”, s. 383.
31. Förhandling mellan bönderna på Ingris och förläningsens tjänstemän 4/10 1663, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm; Överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.
32. Georg Putensens arrendekontrakt (odaterat), E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm; Georg Putensen till Svante Banér 23/8 1671, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm; Överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

på att Putensen misskött förlåningen. Tjänstemännen på Ingris, särskilt den nyutnämnde amtmannen Anders Grabbe, klagade på att tiderna var eländiga och att godset hade en stor skuld både till kronan och till enskilda personer som lånat bönderna spannmål. Därtill led bönderna av hunger och var ovilliga att arbeta på hovet.³³ Ännu ett par decennier efter rupturkriget gav förlåningen i Ingris endast omkring hälften av de inkomster som godset gett före kriget.³⁴ Först i mitten av 1670-talet hade tillståndet på godset någorlunda stabiliserats. Då utnämndes en inspektor som verkade i Ingermanland (major Gerhardt Skantzenstierna), vilket förbättrade kontrollen och effektiviteten på förlåningen. Samtidigt inleddes även arbetet på en ny hovbyggnad.³⁵

Rupturkriget visade konkret provinsens känsliga geopolitiska läge och sårbarhet som gränsområde. Att återhämtningen var så långsam visar också att Ingermanland var ekonomiskt underutvecklat. Minnet av kriget bidrog till att öka rysskräcken. År 1676 uppstod rykten om att en rysk invasion var på kommande. Ämbetsmän i provinsen konstaterade att bönderna inte lydde godsens förvaltare, utan flydde till skogs, medan godsherrarna i sin tur flydde till kuststäderna.³⁶ Även överstelöjtnant Christian Thumb von Weingarten som var överinspektor för de banerska godsen i Östersjöprovinserna var orolig över situationen.³⁷ Gränsprovinsens läge, rysskräcken och de svåra upplevelserna från rupturkriget inverkade följaktligen på viljan att investera i provinsen. Osäkerheten framkommer genom att de lokala ståndspersonerna i Ingermanland ofta förhöll sig skeptiska till kronans investeringsplaner.³⁸

33. Amtman Anders Grabbe till Svante Banér 28/1 1672, 12/2 1672 och 29/5 1672; Mats Larsson till Svante Banér 12/2 1672; Kyrkoherde Johannes Hoffman till Svante Banér 12/2 1672, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

34. Överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm. Återhämtningen i Kexholms län var likaså mycket långsam, först i början av 1680-talet nådde man samma nivå som före kriget, se Kujala, 'Förrådiska ryssar och förrymda finnar', s. 487.

35. Margareta Sparres fullmakt till major Gerhardt Skantzenstierna 12/7 1675; Överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

36. Kepsu, 'Fjärdpartsreduktionen och införandet av skattearrendering', s. 402 och referenserna där.

37. Överstelöjtnant Christian Thumb von Weingarten till Margareta Sparre 18/9 1676, E 2754, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

38. Se t.ex. Ridderskapet och Adeln i Ingermanland till generalguvernör Jacob Johan Taube 4/9 1678, Livonica II: 657, Riksarkivet, Stockholm.

Den följande stora förändringen i provinsen som i hög grad påverkade godsdriften var fjärdepartsreduktionen. I Ingermanland började den genomföras 1675. Ungefär en tredjedel av jorden reducerades till kronan. Ämbetsmännen beslöt så småningom att arrendera ut kronogods, trots att man också övervägde att kronan skulle ta över förvaltningen. Arrendatorerna som arrenderade kronans gods hade rätt att uppbära de ordinarie skatterna på ett visst område mot en årlig arrendesumma. Stora reduktionen utsträcktes till provinsen 1683, varefter kronans arrendegods ytterligare ökade i antal.³⁹ I det svenska väldets slutskede var kronojordens andel drygt två tredjedelar.⁴⁰ Reduktionen var ett led i kronans centraliserings- och unifieringspolitik som i högsta grad berörde Östersjöprovinserna. Beträffande Ingermanland innefattade den även förändringar inom beskattningen, rättsväsendet och stadsförvaltningen, en konversions- och segregationspolitik gentemot den ortodoxa befolkningen, samt kuvandet av det ingermanländska ridderskapet. Åtgärderna syftade främst till att stärka provinsens militära beredskap och ekonomiska situation, men även till att integrera provinsen med riket.⁴¹

Med tanke på godsdriften ledde förändringarna, i synnerhet övergången till skattearrendering, till en mera intensiv godsdrift och ökad kontroll. Hovens och arrendatorernas antal ökade. Godsdriften blev även noggrannare reglerad, åtminstone i teorin, genom detaljerade och likformiga arrendekontrakt.⁴² Dessa kontrakt medförde många slags restriktioner beträffande godsdriften, men i praktiken fanns det

---

39. Kepsu, 'Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering'. Se även Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 431–435; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 81–101.

40. Jordebok för Ingermanland 1699, s. 24, 49–56, 157–172, 252–253, 9795, Riksarkivet, Helsingfors.

41. Kepsu, 'Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering', s. 403–404, 426–427 med referenser. Se även Kimmo Katajala, 'Differentiering och unifiering. Provinspolitiken vid det svenska rikets östgräns ca 1617–1809', Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket* (Helsingfors/Stockholm 2008); Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm 2011), s. 309; Jaak Naber, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, *Opuscula Historica Upsaliensa* 15 (Uppsala 1995), s. 102–150; Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 427–429; Mika Sivonen, 'Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset'. *Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*, *Bibliotheca Historica* 111 (Helsinki 2007), s. 25–36, 216–227.

42. För arrendekontrakten, se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 99–101.

brister i kronans kontroll. Arrendatorernas verksamhet kunde inte övervakas tillräckligt noggrant, vilket resulterade i omfattande bondeoroligheter i mitten av 1680-talet.⁴³ En annan förändring var att godsherrarna inte längre var så avlägsna som under förlänsperioden. Som Kimmo Katajala konstaterar blev överheten mer påtaglig för bönderna än tidigare.⁴⁴ Man kan uppskatta att ungefär hälften av de ingermanländska arrendatorerna var bosatta på sina hov. På så gott som alla gods fanns dock fortfarande ämtmän och på många hov fanns även inspektorer.⁴⁵

Kronans målsättning var därigenom att genom ett privatiserat men ändå kontrollerat herrgårdsbruk öka kronans resursuttag. Delvis genomfördes centraliseringspolitiken i Ingermanland således genom att decentralisera. Nyckelpositionen innehades av arrendatorerna och godstjänstemännen, som på sätt och vis representerade kronan som en ställföreträdande överhet. På gods där arrendatorn inte personligen var närvarande var fogdarnas och inspektorernas roll naturligtvis speciellt viktig.

Hur förhåller sig godsdriften i Ingermanland till en nordeuropeisk kontext? I samband med forskningen om godsstrukturer har man traditionellt skiljt mellan två olika system för den tidigmoderna perioden, *Grundherrschaft* och *Gutsherrschaft*. Områden öster om floden Elbe har förknippats med *Gutsherrschaft*, som innebar att godsherrens inkomster i hög grad kom från den egna godsdriften som var beroende av dagsverksskyldiga bönder. Områden väster om floden dominerades i sin tur av *Grundherrschaft*, där förläningstagarens inkomster huvudsakligen bestod av böndernas räntor.⁴⁶ Under senare år har begreppen problematiserats. De ses inte längre som motsatspar, utan

43. Kasper Kepsu, "Töllikes oväsande". *Bondeoroligheter i Nöteborgs län under 1680-talet*, opublicerad pro gradu-avhandling (Helsingfors universitet 2006); Kepsu, 'Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering', s. 386, 427; Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 435.

44. Katajala, *Nälkäkapina*, s. 88.

45. Mantalslängder över Nöteborgs län, Avkortningsbok för Ingermanland 1696, RA 9790, s. 644–776.

46. Heide Wunder, 'Das Selbstverständliche denken. Ein Vorschlag zur vergleichenden Analyse ländlicher Gesellschaften in der Frühen Neuzeit, ausgehend vom "Modell ostelbische Gutsherrschaft"', Jan Peters (Hrsg.), *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, *Historische Zeitschrift* 18 (München 1995), s. 23–24; Sundberg, *Stat, stormakt och säte-rier*, s. 20–21.

betraktas som ett slags idealtyper och analytiska begrepp som underlättar forskningen.⁴⁷ Många gods i det tidigmoderna Europa passar nämligen inte särdeles bra in i någotdera av systemen, utan de representerar olika blandformer.⁴⁸ Även när det gäller Östersjöområdet har det konstaterats att strukturerna för arbete och produktion var mångsidiga och komplexa.⁴⁹

Godsdriften i Ingermanland under slutet av 1600-talet kan också beskrivas som en blandform. Den uppfyller en del av de kännetecken som i allmänhet förknippas med *Gutsherrschaft*.⁵⁰ Bönderna låg under godsens relativt strikta kontroll och framför allt odlades hovens egna åkrar främst genom dagsverken som godsherrns underlydande bönder utförde. Å andra sidan var bönderna inte livegna. De ingermanländska godsherrarna hade inte domsrätt över sina bönder och svensk lag tillämpades i hela provinsen.⁵¹ Detta faktum satte i mitten av 1600-talet käppar i hjulet för det ingermanländska ridderskapets försök att hejda böndernas rörlighet genom flyttförbud.⁵² Det kan också påpekas att en betydande del av godsherrarnas inkomster baserade sig på böndernas räntor, inte på den egna godsdriften. Därmed skiljde sig godsdriften i Ingermanland från *Gutsherrschaft*-systemet på många sätt.

-
47. Jan Peters, 'Gutsherrschaftsgeschichte in historisch-antropologischer Perspektive', Jan Peters (Hrsg.), *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, Historische Zeitschrift 18 (München 1995), s. 7.
48. Carsten Porskrog Rasmussen, 'Corvée and paid work. Work and workers at manors in Schleswig and Holstein in the 18th century', Kerstin Sundberg (ed.), *Work and Production on Manors in the Baltic Sea Region 1700–1900*, Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 16 (Stockholm 2002), s. 165–166.
49. Kerstin Sundberg, 'Introduction', Sundberg (ed.), *Work and Production*, s. 11–12.
50. Typiska drag för *Gutsherrschaft*, se Helfried Valentinitich, 'Gutsherrschaftliche Bestrebungen in Österreich in der frühen Neuzeit. Unter besonderer Berücksichtigung der innerösterreichischen Länder', Peters (Hrsg.), *Gutsherrschaft als soziales Modell*, s. 283–284; Jerzy Topolski, 'The manorial serf-economy in Central and Eastern Europe in the XVIIth and XVIIIth centuries', *The Manorial Economy in Early-Modern East-Central Europe* (Hampshire 1994), s. 350–351; Sundberg, *Stat, stormakt och säterier*, s. 20–21.
51. Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 256; Antti Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar i Ingermanland och i Kexholms län på 1600-talet (1617–1658). Kronans dialog med den lokala adeln och de ortodoxa bönderna och köpmännen', *HTF* 96 (2011:2), s. 132–133. Se även Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm*.
52. Kujala, 'Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa', s. 349–350; Kujala, 'Det svenska riket och dess undersåtar', s. 135; O.A. Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana I* (Sortavala 1890), s. 101–102; Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm*.

Godsdriftens struktur är typisk med tanke på provinsens läge mellan Baltikum och Finland. I Finland och Kexholms län var storgodsdriften inte särskilt utvecklad före reduktionen.⁵³ I Estland, Livland och Ösel hade storgodsdriften däremot etablerat sig i mitten av 1600-talet och blev synnerligen lönsam för godsherrarna. I de baltiska provinserna blev bönderna i praktiken livegna i mitten av 1600-talet.⁵⁴ Även i Ryssland blev livegenskapen allt mer utbredd under 1600-talet.⁵⁵

Inspektorer, amtmän, kubiaser och solvaneker

Godstjänstemännen i Ingermanland, som ansvarade för förvaltningen av godsens och ledde arbetet på det lokala planet, kan delas i tre grupper. Överst i hierarkin var *inspektorn* som i Ingermanland för det mesta titulerades så, i viss mån förekom även benämningen *hopman* (från ty. *Hauptmann*).⁵⁶ Förläningen i Ingris var sällan besatt med en särskild inspektör. Det var främst överinspektorn för de banerska godsens i Östersjöprovinserna som övervakade verksamheten på Ingris.⁵⁷ Till den andra gruppen hörde fogden. Han var underställd inspektorn och kallades på de ingermanländska godsens oftast för *amtman*. I den tredje gruppen ingår olika slags arbetsledare av lägre rang. På hoven i Ingermanland benämns de *kubiaser* och *solvaneker*. Till denna grupp kan även räknas ryttare från den ingermanländska adelsfanan.

På större hov, i synnerhet på sådana där förläningsstagaren eller arrendatorn själv var bosatt med familj, kunde även hovbetjäning med andra uppgifter vara bosatt på hoven. Vanligen uppgick tjänstefolkets

-
53. Mauno Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I* (Helsinki 1956), s. 276–277, 323.
 54. Sammanfattat om godsdriften och böndernas ställning i Estland och Livland, se Zetterberg, *Viron historia*, s. 195–213; Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710* (Helsingfors/Stockholm 2013), s. 138–151, 207–215.
 55. David Moon, *The Russian Peasantry 1600–1930. The World the Peasants Made* (London & New York 1999), s. 66–69.
 56. Benämningar för ämbetsutövare i Ingermanland kan man finna i räkenskapsböcker och domböcker för Ingermanland, se Räkenskapsböcker för Ingermanland, 9722–9796, Riksarkivet, Helsingfors; Domböcker för Nöteborgs och Koporje län 1684–1700, KO a 1–KO a 15, Riksarkivet, Helsingfors. För benämningar i de baltiska provinserna se Arnold Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert* (Lund 1954), s. 312–321, 340. För Finland se Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 104–110, 137–141.
 57. I början av 1660-talet benämns Georg Putensen inspektör på Ingris medan majoren, sedermera överstelöjtnanten Gerhardt Skantzenstierna sannolikt var inspektör från 1675 till reduktionen 1683. Se överstelöjtnant Christian Thumb von Weingartens redogörelse över Ingris gods tillstånd 19/4 1683, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

antal på ingermanländska hov under slutet av den svenska tiden till mellan fem och tio personer. Förutom amtmän, kubiaser, solvaneker eller skrivare ingick till exempel skraddare, ammor och brännvinsbrännerskor i tjänstefolket. På hoven levde vanligen även ett antal drängar och pigor. På enstaka gods kunde också en informator (præceptor) som undervisade barnen eller till och med en trädgårdsmästare tjänstgöra. Ryttare från den ingermanländska adelsfanan var också bosatta på adliga gods, vilket är intressant att observera. I vissa fall hade ryttarna praktiskt nog en dubbelroll och fungerade samtidigt som amtmän.⁵⁸ Överlag verkar det som om ryttare användes i disciplinära och övervakande uppgifter på hoven.⁵⁹

På basis av namnskicket tycks inspektorererna och fogdarna i Ingermanland huvudsakligen ha varit av svensk härkomst. De hade flyttat till Ingermanland antingen från den västra eller östra riksdelen. En mindre del av dem hade tysk, balttysk eller finsk bakgrund. I Nöteborgs län hade drygt 15 procent ett tyskklingande namn. Kubiaserna var nästan helt och hållet rekryterade från lokalbefolkningen och hade i huvudsak finska namn.⁶⁰ Det här var naturligt, eftersom de stod i direkt kontakt med bönderna, inte minst under dagsverksarbetet.⁶¹ Det balttyska inslaget var med andra ord relativt svagt i Ingermanland. Det kan nämnas att särskilt den finsknationella historieskrivningen som uppvisar bondeförhållande drag har betraktat balttyskar som de värsta bondepinarna.⁶²

Tidigare forskning har behandlat godstjänstemännens arbetsuppgifter ingående. Inspektorn och amtmannen styrde, planerade och

58. Mantalslängder över Jama, Koporje och Nöteborgs län 1696, 9790, Riksarkivet, Helsingfors. Mantalslängderna i räkenskapsboken från 1696 är sällsynt detaljerade.

59. Se t.ex. Instruktion för amtmannen på Ingris 15/8 1675 och 17/1 1682, E 2750, Wijsamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

60. Mantalslängder över Nöteborgs län 1696, 9790, Riksarkivet, Helsingfors.

61. Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 319–320; Jürgen Heyde, *Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 16 (Köln – Weimar – Wien 2000), s. 295–296; Edgars Dunsdorfs, *The Livonian Estates of Axel Oxenstierna* (Stockholm 1981), s. 44–46; Tarkiaainen & Tarkiaainen, *Provinsen bortom havet*, s. 144.

62. Mirikka Lappalainen, *Maailman painavin raha. Kirjoituksia 1600-luvun Pohjolasta* (Helsinki 2006), s. 121–122; Ann-Catrin Östman, 'Buller och besvär – stormaktstidens bonde som aktör i tidig historieskrivning', Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan: kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska samfundet i Åbo 12 (Åbo 2012), s. 503.

övervakade arbetet på godset. Därtill skötte de bland annat godsets penningtransaktioner, ansvarade för bokföringen och såg till att böndernas hemman var i dugligt skick.⁶³ Inspektorerernas och amtmännens verksamhet reglerades genom instruktioner. Forskningen har konstaterat att instruktionerna var detaljerade och främst behandlade de praktiska arbetsuppgifterna. Instruktionerna påverkades starkt av samtida läroböcker om hushållslära.⁶⁴ Det här kan man också säga om de instruktioner som skrevs till amtmannen på Ingris. I instruktionen gavs anvisningar om hur åkrarna skulle sås och brukas, hur krogen skulle skötas, hur riatorkningen skulle övervakas, hur köttet skulle rökas och så vidare. Därtill gavs noggranna bestämmelser för när amtmannen skulle uppbära böndernas räntor och vilka produkter (t.ex. malt) som skulle ”öfuerskickias till Swerie”.⁶⁵ De ingermanländska godstjänstemännens uppgifter var således likartade som på andra håll i det svenska väldet. En uppgift som var typisk just för amtmännen i Ingermanland var dock att spåra rymlingar som sökte sig till Ryssland eller till andra gods i Ingermanland.⁶⁶

Kubiasernas eller solvanikernas roll var ambivalent, kanske ännu mer än inspektorerernas.⁶⁷ Bondebefolkningen var avogt sinnad mot dem eftersom de kom från samma sociala skikt som bönderna själva. Därmed var de väl insatta i böndernas mentalitet och de lokala sedvänjorna. Trots detta var de i allmänhet inte populära bland bönderna. I både estniska och lettiska folksånger beskrivs kubiaser i nedsättande ton som grymma plågoandar, samma ton kan finnas även i folkdikt-

63. Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 314–321; Tarkiainen & Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 142–144; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 104–110, 137–141; Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 51–52.

64. Kerstin Sundberg, ’Work and social relationships – Instructions, correspondence and ”suppliques” from Häringe and Trolle-Ljungby’, Sundberg (ed.), *Work and Production*, s. 81–82; Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 51–52.

65. Instruktion för amtmannen på Ingris 15/8 1675 och 17/1 1682, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

66. Kujala, ’Förrådiska ryssar och förrymda finnar’, s. 490.

67. Solvanekernas position är aningen oklar. När det gäller lokalförvaltningen i Ingermanland har de betecknats närmast som sockenskrivare, se K.R. Melander, *Kuvaus Suomen oloista vuosina 1617–1634 I* (Helsinki 1887), s. 68–71. Inom godsförvaltningen verkar det dock som om deras uppgifter i stort sett motsvarade kubiasens. På Ingris hov innefattade uppgifterna åtminstone övervakning av arbete och boskap, se Instruktion för amtmannen på Ingris 15/8 1675 och 17/1 1682, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

ningen. Samtidigt kunde kubiasernas överordnade, åtminstone i Livland, beskylla dem för att de såg mellan fingrarna på böndernas försummelse.⁶⁸ Kubiasernas ställning i godsdriften var med andra ord inte avundsvärd. Både bönderna, förvaltarna och godsherren betraktade dem med misstänksamhet.

Tidigare forskning om fogdar och förvaltare har konstaterat att godstjänstemännens arbete var knutet till tidsperiodens allmänna normer om maktutövning för tjänsteinnehavare. Av speciell vikt var att tjänsteinnehavarens auktoritet var stark, särskilt inför bönderna. Auktoritet vanns och vidmakthölls genom ett respektabelt, ärligt och föredömligt leverne och utvecklades i den vardagliga interaktionen med allmogen. I ett idealfall skulle en inspektor eller fogde vara pliktrogen, noggrann och gudfruktig. Därutöver krävdes naturligtvis andra egenskaper som var mera knutna till konkreta arbetsuppgifter, framför allt organisationsförmåga, men även kännedom om de lokala böndernas språk, samt gärna en viss bildningsnivå för att kunna skriva och hålla reda på räkenskaperna. Tjänsteinnehavarna hade också ett moraliskt ansvar. De skulle lära goda seder och se till att bönderna fruktade Gud.⁶⁹

I det perifera Ingermanland var det av särskild vikt att tjänsteinnehavarna kände till landets seder, det framhävde både godsherrarna och bönderna. Efter det förödande rupturkriget behövdes det en ny amtman på Ingris gods. Svante Banér betonade att det skulle vara en ”godh och dugelig karll, som Landzens sedh och wana weet”.⁷⁰ I en tvist på Ilisia (Ilies) gods i Koporje län 1686 krävde bönderna att ryttmästare Werner Pöppelmann skulle avsättas som förläningsgodsets arrendator eftersom han inte var kompetent att driva det. Enligt bönderna hade allt varit bra under den tidigare amtmannen Otto Lahinens tid. Lahinen ”förstod deras Ryska språk och landzens maner”. Intressant nog hjälpte Lahinen senare bönderna med att författa och inlämna suppliker till förlänings innehavare ryttmästare Hans von Rosen.⁷¹

68. Dunsdorfs, *The Livonian Estates of Axel Oxenstierna*, s. 45; Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 320; Arnold Soom, 'Fogden och herrgårdsmiljön i Baltikum under 1600-talet', *Svio-Estonica XIV* (Lund 1958), s. 108.

69. Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 52–53, 176–177, 231; Jokipii, *Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat*, s. 95–96, 111; Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 313.

70. Svante Banérs resolution 31/12 1660, E 2749, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

71. Häradsting för Koporje övre del 18–24/2 1686 och 21–26/6 1686, Kaprio KO a 3, s. 48v–54v, 177v–180, Riksarkivet, Helsingfors.

I verkligheten motsvarade dock godstjänstemännens kunskaper sällan idealen. Bildningen var låg, kompetensen tvivelaktig och levnadsvanorna allt annat än exemplariska.⁷² Risken fanns dock att förvaltaren förlorade sin auktoritet och sitt anseende, inte enbart inför sina överordnade utan även inför allmogen. I det kollektiva samfund som det tidigmoderna lokalsamhället utgjorde, var ära och heder avgörande i en människas relationer till sina medmänniskor. För en inspektor eller fogde ledde det till stora svårigheter i tjänsteutövningen om hans ära och heder ifrågasattes och han förlorade det lokala kollektivets förtroende.⁷³ Amtmannen på Ingris Mats Larsson anklagades 1651 för ohederlighet och ogudaktigt leverne. Kyrkoherden i Ingris församling Johannes Petri Hoffmannus menade att Larsson även var en ”oduglig man till att förstå tjensten”. Allmogen stod dock bakom amtmanen. De menade att han ”handlat med dem som een ährligh man”. Rätten fann inte Larsson skyldig till något och senare erkände även kyrkoherden att han uttalat sig i ”hastigheet och ifrigt modh”. Trots att Larsson inte förlorat sin ära inför allmogen verkar han ha mist sina överordnades förtroende, åtminstone temporärt. Han blev av med sin tjänst, men återfick den senare.⁷⁴

Då godsherrn var frånvarande blev godstjänstemännens roll i godsförvaltningen naturligtvis ytterst viktig. I praktiken var godsherrn beroende av det förmedlade herrskapet, inte bara ekonomiskt. Godstjänstemännen var dock inte enbart verkställare av godsherrns befallningar. Arbetsledarna fick ett stort ansvar och det var genom dem som godsherrn kontrollerade sitt gods. Brevväxlingen mellan godsherrn och hans tjänstemän var i detta sammanhang av avgörande betydelse.⁷⁵ Det var inte ovanligt att förläningstagare ständigt fick tillrättavisa sina förvaltare för att de inte korresponderade tillräckligt ofta.⁷⁶ Dessutom kunde förvaltare eller fogdar försköna sina redogörelser för att ge ett så gott intryck som möjligt av godsets förhållanden. Det var därför

72. Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 313–314.

73. Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 53, 176, 183–185, 229–235; Villstrand, *Sveriges historia*, s. 492–494.

74. Extraordinarie häradssting på Ingris 6.3.1651; Svante Banérs resolution 31.12.1660, E 2749, Wijkksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

75. Kaak & Schattkowsky, 'Einführung', s. XI–XIII, XVIII; Sundberg, *Stat, stormakt och sätierier*, s. 214–216; Kaak, 'Vermittelte, selbsttätige und maternale Herrschaft', s. 62.

76. Se t.ex. Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 201–212.

viktigt för godsherren att förfoga över andra kontrollmöjligheter, som kontakter till andra lokala tjänstemän, opartiska lokala kontakter eller möjligheten att utföra en rannsaking.⁷⁷ Att godsherren var frånvarande och måste förlita sig på brevväxling i godsförvaltningen var å ena sidan riskabelt och kunde leda till missförstånd och egenmäktighet. Å andra sidan var systemet flexibelt. Det fanns möjligheter att tolka de mångfaldiga befallningarna på ett lämpligt och fungerande sätt.⁷⁸

Godstjänstemännen hade således relativt fria händer i sin ämbetsutövning, men det gällde att inte svika godsherrens förtroende. Förutom kontroll var nämligen ett ömsesidigt förtroende mellan godsherren och godstjänstemännen en annan grundförutsättning när det gäller förmedlat herrskap. Kontrollmöjligheterna var trots allt begränsade. Godsherren måste kunna lita på sin inspektor eller fogde och vara säker på att denne förvaltade godset på bästa möjliga sätt. Godstjänstemännen behövde i sin tur godsherrens understöd vid eventuella konflikter på det lokala planet. I annat fall kunde tjänsteinnehavarens auktoritet försvagas, vilket skulle försvåra godsdriften och därmed även godsherrens trovärdighet.⁷⁹ För att godstjänstemännen skulle vinna godsherrarnas förtroende måste förvaltarskiktets män inför dem framstå som kompetenta och pålitliga. Framför allt skulle de signalera trohet och hörsamhet, men samtidigt utstråla handlingskraft gentemot sina underordnade.⁸⁰

Skatteuppbörden utgjorde på många sätt hörnstenen i inspektornernas och amtmännens verksamhet. Godsherren hade naturligtvis ett intresse av att godset skulle vara ekonomisk lönsamt och krävde att skatterna skulle uppbäras effektivt. Förhållandet till godsets underlydande bönder formades i sin tur starkt av hur skatteuppbörden genomfördes i praktiken. Enligt Janne Haikari baserade sig den i hög grad på förhandling.⁸¹ Även om vardagliga förhandlingar inte lämnat efter sig speciellt mycket källmaterial så finner man spår av dem i källorna om Ingris. År 1653 förhandlade amtmannen Otto Botolfs-son med bönderna om betalandet av kontribution. Tillsammans med inspektorn Georg Putensen förhandlades det i sin tur 1663 om bön-

77. Asmus, 'Vertrauen und Kontrolle', s. 168–169.

78. Kaak & Schattkowsky, 'Einführung', s. XII.

79. Asmus, 'Vertrauen und Kontrolle', s. 168–171, 175.

80. Kaak & Schattkowsky, 'Einführung', s. XVI.

81. Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 122, 228, 235.

dernas rester.⁸² Dagsverksarbetet inverkade även starkt på förhållandet mellan godstjänstemännen och bönderna. På ett mentalt plan var dagsverket den mest centrala och återkommande händelsen där godset och dess representanter (särskilt amtmännen och kubiaserna) offentligt kunde visa både sin egen makt och böndernas underordnade ställning gentemot godset.⁸³

Inspektorerna och särskilt amtmännen utsattes således för press, förväntningar och krav på lojalitet både uppifrån och nerifrån. Inspektorerna och särskilt amtmännen hade dock ännu en grupp som ställde krav, nämligen de själva.⁸⁴ Även deras eget uppehälle var i hög grad beroende av hur effektivt skatterna uppbars. Om amtmannen på Ingris dröjde med skatteuppbörden på hösten fanns det en risk att han måste betala böndernas rester ur egen ficka.⁸⁵ I områden med låg produktivitet och ofta förekommande missväxter var de egna inkomsterna inte självklara. Amtmännen måste således även tänka på det egna hushållets uppehälle. Säkerligen krävdes en viss mån av sturskhet för att säkerställa den egna inkomsten och hålla godsherren nöjd. Om skatterna uppbars för hårt riskerade förhållandet till bönderna att bli alltför konfliktfyllt. Ekvationen var minst sagt svårlöst och det var sällsynt att godstjänstemännens verksamhet gagnade alla parter: godsherren, bönderna och dem själva.⁸⁶ Med andra ord kan man säga att godstjänstemännen egentligen hade ”tredubbla lojaliteter”. Balansgången mellan de olika lojaliteterna var skör och det var inte lätt att hålla alla parter nöjda, särskilt om skörden slagit fel.

Godstjänstemännen under bondeoroligheterna i Ingermanland

Godstjänstemännens ömtåliga balansgång framkommer speciellt tydligt i samband med konflikter med lokala bönder, inte minst då vålds-

82. Amtman Otto Botolfsson till Svante Banér 10/10 1653; Förhandling mellan bönderna på Ingris och förlänings tjänstemän 4/10 1663, E 2753, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

83. Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)* (Helsinki 2002), s. 228.

84. Jfr Kaak & Schattkowsky, 'Einführung', s. XII; Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 183–188; Valentinitich, 'Gutsherrschaftliche Bestrebungen in Österreich', s. 296.

85. Instruktion för amtmannen på Ingris 15/8 1675 och 17/1 1682, E 2750, Wijksamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

86. Jfr Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 183–184.

metoder kom till användning. Som den tyska forskaren Otto Ulbricht konstaterar befann sig fogden i främsta linjen vid krissituationer. Om det uppstod missnöje mot godsherrn var det ofta fogden som blev måltavla för motståndet.⁸⁷ Den oroliga perioden under 1680-talet då det förekom en hel del oroligheter på de ingermanländska hoven är speciellt intressant. En intressant fråga i samband med detta är i vilken mån godstjänstemännen använde sig av våld gentemot bönderna.

I vissa fall kunde inspektorerna, amtmännen och kubiaserna i Ingermanland försvara sina underordnade bönder. Ovan nämndes hur den före detta amtmannen på Ilisia hjälpte godsets bönder med att inlämna suppliker. Ett annat fall där även godstjänstemännens inbördes relationer framkommer kan också nämnas. Under 1680-talets första hälft pågick en segdragen rätvist i Koporje län mellan godsherrn på Orboina hov, löjtnant Gustaf Casimir von Spankow (Spandekow), och bönderna i grannbyn Holopovitsa, som i sin tur ingick i en förläning som greve Ture Gabrielsson Oxenstiernas arvingar innehade. Holopovitsa-böndernas amtman Henrik (Hindrich) Orduska försvarade enträget sina bönder, trots att konflikten urartade i ett mindre upplopp där en bonde högg von Spankow i armen med en yxa. Amtman Orduska förde böndernas talan i rätten och vägrade bestraffa dem, trots att inspektorn på förläningen beordrat honom till det. Inspektor von Skantzenstierna (bekant även som inspektor på Ingris gods) blev tydligt upprörd och beskyllde Orduska bland annat för ”halstarrig obstinatheit”.⁸⁸ Fallet visar att spelet på lokalnivå ofta var komplext. Närvarande och frånvarande godsherrar samt lokala bönder försökte försvara sina egna rättigheter, medan inspektorer och amtmän balanserade mellan olika lojaliteter. Kronan var ytterligare en bricka i spelet och försökte bringa ordning i det hela på häradstinget.

Det finns dock ännu fler exempel där godstjänstemännen gjorde sig skyldiga till övergrepp mot bönderna. Även arrendatorerna⁸⁹, varav intressant nog en betydande del var före detta inspektorer och amtmän, tog i många fall till våld. Ett par representativa exempelfall kan tas

---

87. Ulbricht, 'Von Vogt zum Bittsteller', s. 139.

88. Behandling av tvisten mellan löjtnant Gustaf von Spankow och bönderna i Holopovitsa by, Kaprio KO a 1, s. 1–34, Riksarkivet, Helsingfors. Alla tingsprotokoll som berör tvisten under åren 1682–1686 har samlats i början av domboken för år 1684.

89. Arrendatorerna representerade i princip också en typ av ett förmedlat herrskap, men här finns inte möjlighet att undersöka dem.

upp. Enligt bonden Joachim Sosonoff hade amtmannen Simon Borg ”honom illa slagit och bastionerat”. Amtmannen medgav att han hade slagit bonden några gånger med en liten piska, eftersom bonden fördärvat en säck humle och senare brukat ”skamlöös mun”. Borg menade också att bonden försökt överfalla honom med sin farbror, men att han lyckats fly.⁹⁰ I ett annat fall besvärade sig bonden Semen Oloxeoff från Gostilova över kubiasen Timoska Semenoff som honom ”hårdeligen slagit och tracterat”. Kubiasen försvarade sig med att Semen nedtrampat rågen vid skördetiden. Enligt vittnen hade båda parterna även använt skällsord mot varandra. Den första omgången av kubiasens slag ansågs berättigad av rätten, men för de övriga två dömdes han till böter. Semen dömdes i sin tur till dryga böter för en osann beskyllning gentemot kubiasen.⁹¹

Exempelfallen tyder på att husaga (även kallad *gårdsrätt*) utövades i Ingermanland på ett liknande sätt som i de baltiska provinserna, även om svensk lag tillämpades i hela provinsen.⁹² Den relativt stränga husagan, som i praktiken utövades av just godstjänstemännen utgör ett intressant inslag i det ambivalenta förhållandet mellan godstjänstemännen och bönderna. Som Marten Seppel påpekar ingick husagan som en självklar del i det paternalistiska förhållandet mellan godset och bonden. Enligt en allmän uppfattning blev bönderna bångstyriga och lata om de inte tuktades. Godsherrarna var av den mening att en mildare behandling av bönderna skulle uppfattas som ett tecken på svaghet och enbart leda till oreda.⁹³ Som Janne Haikari påpekar fick dock underlydande bönder enligt samtida uppfattningar bara bestraffas om goda ord och uppmaningar inte räckte till.⁹⁴ I Ingermanland verkar dock tröskeln att ta till piskan ha varit förhållandevis låg. Böndernas kontinuerliga klagomål tyder dock på att de själva inte accepterade husagan. Enligt Marten Seppel gällde största delen av böndernas klagomål även i de baltiska provinserna godstjänstemännens

90. Häradsting för Koporje övre del 13–18/7 1685, Kaprio KO a 2, s. 179–179v, Riksarkivet, Helsingfors. Det är inte känt hur fallet slutade.

91. Häradsting för Koporje övre del 9–14/3 1685, Kaprio KO a 2, s. 18v–24v, Riksarkivet, Helsingfors.

92. Om husagan i Estland och Livland, se i synnerhet Marten Seppel, ’Vägivalda piirid päriorjuslikes suhetes Eesti- ja Liivimaal 17. Sajandil’, *Tuna* (2012:2).

93. Seppel, ’Vägivalda piirid päriorjuslike suhetes’, s. 20–22, 24, 28.

94. Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*, s. 52–53.

alltför stränga husaga. Vid överdrifter tog godsherrarna dessutom avstånd och lät godstjänstemännen få skulden.⁹⁵ Detta påvisar återigen inspektorernas och amtmännens känsliga ställning.

Om bönderna behandlades med sträng husaga uppfattades det av samtida ämbetsmän och bönder som ett *livländskt sätt* eller *maner*. Med talesättet hänvisade man till Estland och Livland, där godsherrarna och de högre godstjänstemännen till en stor del var av balttysk härkomst.⁹⁶ Både kronans ämbetsmän och bönderna uppfattade uppenbarligen det livländska sättet som ett hot. Generalguvernör Göran Sperling konstaterade att bönderna hanterades ”med allehanda egenwilligheeter, dett effter Liiflendske settet”.⁹⁷ I en supplik som 1686 inlämnades till kungen klagades det att bönderna behandlades ”effter lijffländers maneer”.⁹⁸ Det balttyska inslaget var dock relativt svagt i Ingermanland. Med andra ord behövde det *livländska* inte vara förknippat med godsherrarnas eller godstjänstemännens etniska härkomst, utan med själva sättet att driva godset och behandla bönderna.

Samtidigt finns det tecken på att godstjänstemän och arrendatorer kände en viss fruktan för eventuella våldsdåd från böndernas sida. Arrendatorn Hans Klopstock på Staitza hov i Däglinskoj pogost råkade ut för en hotfull situation. Efter att han tillrättavisat den uppkäftige inhyseskarlen Heikki Paavonpoika (Hindrich Paulsson) med en käpp, drog Heikki fram en kniv och hotade överfalla arrendatorn. Klopstock krävde ett hårt straff, i annat fall skulle det inte gå bättre för honom ”än många förwaltare och Amptman som i framflutne åhren här på Orten af böndren ihiälslagne äro”. Enligt arrendatorn var det nämligen inte särdeles svårt för bönderna att komma undan från dylika brott ”på denne gräntzohrt”.⁹⁹ Klopstocks uttalande tyder på att

95. Seppel, 'Vägivalla piirid päriorjuslikes suhetes', s. 26, 29.

96. Soom, *Der Herrenhof in Estland*, s. 87–89.

97. Generalguvernör Göran Sperling till Karl XI 29/1 1687, Livonica II: 209, Riksarkivet, Stockholm. Se även Katajala *Nälkäkapina*, s. 101–103.

98. Kaplanen Matthias Moisansers, samt ingermanländska och karelska bönders odaterade supplik till kungen, Livonica II: 209, Riksarkivet, Stockholm.

99. Extraordinarie häradsting på Staitza hov 9–11/10 1686, Kaprio KO a 3, s. 251v–252v, Riksarkivet, Helsingfors. I ett annat fall befarade majoren Gustaf Wilhelm von Schlippenbach att hans underlydande bönder skulle skjuta ihjäl honom. Intressant nog berättade ryktet att det var hovets före detta kubias som skulle genomföra dådet. Häradsting för Koporje nedre del 5–10/7 1686, KO a 3, s. 207v–208v, Riksarkivet, Helsingfors; Häradsting för Koporje nedre del 28/2–5/3 1687, KO a 4, s. 73–74, Riksarkivet, Helsingfors.

det existerade historier om hur godstjänstemän dödats i Ingermanland, och det fanns också verklighetsbakgrund bakom historierna. I början av 1660-talet dräptes amtmannen Henrik Olofsson av bonden Masuka Gauriloff. Under arbetet på hovet hade parterna råkat i slagsmål som utmynnat i att bonden Masuka stuckit amtmannen i magen med en kniv.¹⁰⁰ Under 1680-talet förekom det även andra fall där bönderna öppet hotade sina överordnade eller till och med använde våld mot dem. Förutom löjtnant von Spankow råkade även ryttmästare Pöppelmann ut för hotfulla situationer. Pöppelmann blev både förolämpad, hotad och slutligen överfallen med en kniv.¹⁰¹ Typiskt nog lyckades gärningsmännen i de båda fallen utnyttja provinsens gränsnära läge och undvika att föras inför rätta, precis som arrendatorn Klopstock hävdade.

Avslutning

Som det framkommit var maktstrukturerna på det lokala planet sällan entydiga. I Ingris styrdes godset emellanåt av en amtman, ibland av en arrendator, medan förläningstagarens och inspektorns engagemang i godsförvaltningen varierade. När det gäller godsmiljöer behövs det mera forskning om de förmedlande godstjänstemännen. Även i övrigt borde mellaninstanserna uppmärksammas tydligare i förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle. Beträffande godsdriften påverkades den i Ingermanland givetvis av natur- och befolkningsgeografiska faktorer, men även av områdets geopolitiska läge. Framför allt framkommer detta genom den förödande och långvariga verkan som rupturkriget hade för godsdriften och den ekonomiska utvecklingen i provinsen. Rörligheten bland bönderna hör även ihop med Ingermanlands läge som gränsområde och påverkade godsdriften i högsta grad.

Godstjänstemännens position präglades som sagt av en känslig balansgång. Många gånger var det en relativt otacksam uppgift att brottas med tredubbla lojaliteter. Denna undersökning bekräftar att det med tanke på tjänsteutövningen var centralt att inspektorn eller amtmanen var betrodd i det lokala kollektivet och att hans ära och heder inte ifrågasattes. I detta sammanhang spelade personliga egenskaper en vik-

100. Rannsakning på Ivangorods häradsting 26/1 1661, 623.1.21, s. 151–153p, Historiska arkivet, Dorpat.

101. Häradsting för Koporje övre del 18–24/2 1686 och 21–26/6 1686, Kaprio KO a 3, s. 48v–54v, 177v–180, Riksarkivet, Helsingfors.

tig roll. Det var även viktigt att vara en duktig förhandlare och i viss mån även retoriker. Olika slags förhandlingar med bönderna hörde till vardagen på godsens, inte minst i samband med skatteuppbörden. Det var likaså ytterst viktigt hur godstjänstemännen agerade i samband med dagsverken. Det gränsnära läget och den stränga husagan bidrog till att förhållandet mellan bönderna och godstjänstemännen ofta innehöll element av hot och våld. Möjligheten att relativt enkelt slinka över gränsen utgjorde på sätt och vis ett latent hot mot godsherrar och godstjänstemän. Delvis förorsakades den spända relationen även av att både svensk lag och "det livländska sättet" tillämpades sida vid sida i Ingermanland.

De allmänna förhållandena i området och det sätt på vilket resursuttaget var organiserat spelade därtill en viktig roll för godstjänstemannens ställning. Förutsättningarna för balansgången var bättre om förhållandena var stabila, både på det lokala och på det rikspolitiska planet. Däremot försvårades godstjänstemännens position tydligt om det uppstod en kris (t.ex. missväxt eller krig) eller om resursuttagets form saknade legitimitet. I Ingermanland motsatte sig bönderna skattearrenderingen, vilket ledde till att arrendatorerna och amtmännen förlorade en del av sin auktoritet. Godstjänstemännen behövde ett starkt understöd i bakgrunden, vare sig det var fråga om kronan eller en godsherre.

Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar

*Johan Gabriel Oxenstiernas och
Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker*

Herrskapets vardag under 1700-talets andra hälft och sekelskiftet 1800, särskilt de vardagliga arbetssysslorna på herrgårdarna i det svenska riket, står i fokus i denna artikel. Jag koncentrerar mig på adliga pojkar och flickor på tröskeln till vuxen ålder, och undersöker hur en ung adelsman och en adelsfröken själva såg på och beskrev sin vardag och sina sysslor och hur de uppfostrades genom studier och vardagssysslor som förberedde dem för olika karriärer och olika arbeten. De var inte längre barn, men inte ännu heller vuxna med vuxnas ansvar för sina angelägenheter. Som exempel har jag valt två ungdomsdagböcker som belyser adlig vardag och adligt liv i två olika delar av det svenska riket. Den ena är greve Johan Gabriel Oxenstiernas (1750–1818) dagbok, som täcker åren 1766–1768 och den andra är fröken Jacobina Charlotta Munsterhjelm's (1786–1842) dagbok som hon förde 1799–1801. I sina dagböcker iakttog de händelser som rörde dem, men såg sitt eget liv och sina egna upplevelser som de viktigaste.

Adel och arbete

Sysslolöshet, overksamhet och ledighet är bestämmningar som ofta förknippas med adeln i Europa under *l'ancien régime* – trots att adelsprivilegierna redan i de medeltida feodala samhällena var en belöning som beviljades av monarker för tjänster och tjänstgöring för kronan. Den moderna statens tillkomst och adelns utveckling till ett utbildat riksbärande stånd sammanfaller i hela Europa. Adelsmannens plikt att tjäna fursten och riket var därför en viktig del av den tidigmoderna europeiska adelns självförståelse. Adelsmännen stod i rikets och fäderneslandets tjänst som ämbetsmän eller officerare och i de flesta länder var

de högsta ämbetena reserverade för adeln långt in på 1700- och 1800-talen. Adelsdamerna var inte fräntagna plikter, men dessa hörde inte på samma sätt ihop med uppgiften att tjäna som ämbetsman – även om en del högadliga damer kunde tjäna vid hovet. Adelsflickor uppfostrades inte heller till sysslolöshet, utan till arbete, och till att leda och övervaka tjänstefolkets arbete. Vad var det då för arbete som adelns vardag på godsens bestod av? Vad kan man säga om vardagens praktiker genom en läsning av två olika dagboksskribenters anteckningar under dels 1700-talets mitt, dels sekelskiftet 1800?

Enligt *Svenska Akademiens ordbok* har 'arbete' sedan 1500-talet betecknat ansträngning, sysselsättning, vederböda och verksamhet vid sidan av fysiskt arbete eller lönearbete.¹ Arbete i alla dessa betydelser förekom i adelns vardag. Det finns en lång tradition av forskning om adliga godsägare, ämbetsmän, officerare och entreprenörer, samt om adelsmäns och adelskvinnors karriärmöjligheter vid hovet.² Adelns arbete i det tidigmoderna samhället har ändå inte problematiserats utgående från frågor om vad adeln själv uppfattade som former av arbete, eller vilken relation adelns män och kvinnor hade till sina arbetssysslor inom livets olika områden. Oftare har man närmat sig 1800-talsadeln med frågor om arbete, och särskilt yrkesarbete, eftersom allt fler adelsmän på 1800-talet – och i ett senare skede också adelsdamer – gjorde arbetskarriärer enligt en modell som vi känner igen från vårt eget samhälle.³ 1700-talets adel och dess arbete låter sig inte studeras enligt samma modell med fokus på yrkesarbete, försörjning

1. *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), uppslagsordet 'arbete', <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (hämtad 10/1 2013).
2. Se t.ex. Maria Cavallin, *I kungens och folket tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780*, Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 36 (Göteborg 2002); Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Helsingfors & Stockholm 2012); Henrik Schüeck, *Elis Schröderheim. En levnadssaga från Gustaf III:s tid* (Stockholm 1942); Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*, *Studia historica Upsaliensia* 230 (Uppsala 2007); Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870* (Stockholm 1982); Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors & Stockholm 2005).
3. Se t.ex. Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, *Studia historica Upsaliensia* 217 (Uppsala 2005); Anne Ollila, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa* (Helsinki 1998); Henrika Tandefelt & Maria Vainio-Kurtakko, 'Aatelmiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa. Taiteilija Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900', *Historiallinen Aikakauskirja (HAik)* 111 (2013); Wirilander, *Herrskapsfolk*.

och moderna professionella karriärer. På 1700-talet gick ämbete, arbete och lön nämligen inte alltid hand i hand. Förväntningarna på en adlig ämbetsman var därför att han skulle ha egna inkomster som tryggade hans och hans familjs försörjning. Ämbetsmän som inte hade tillräckligt med egna inkomster hade svårt att leva ståndsmässigt.⁴ Detta ledde till missnöje och kritik bland ofrälse och lågadliga ämbetsinnehavare som saknade stora jordinkomster och som därför i mycket högre grad var beroende av den lön de förtjänade som ämbetsmän. Här skapades också föreställningen om den sysslolösa högadeln som levde på jordräntor utan att arbeta, en mental bild som 1800-talets borgerliga eliter senare övertog för att skapa en negativ bild av den högadliga makteliten.

Etnologer har i olika sammanhang beskrivit arbete mera teoretiskt och undersökt i synnerhet adelsdamernas arbete som det såg ut före de nya professionella arbetsmöjligheterna långsamt öppnade sig för högre ståndskvinnor i slutet av 1800-talet. Angela Rundquist har studerat hur adelsdamerna definierade arbetet i sin vardag samt deras tjänstgöring vid hovet.⁵ Marie Steinrud har beskrivit adelsdamernas arbete på 1800-talet som hushållsarbete, barnfostran, omsorg om gamla och sjuka samt välgörenhet.⁶ Anna-Maria Åström betonar att i herrgårds-samhället definierades arbete på flera sätt beroende på människans sociala ställning. För adeln betydde arbete ofta administration, handledning och övervakning både på godset och i ämbetet, därför att en stor del av adelsmännen var verksamma samtidigt som godsägare och som ämbetsmän åtminstone på lokal nivå.⁷

Tjänstgöring i ämbetet var en exklusivt manlig syssla på 1700-talet, och ämbetsutövningen är den form av arbete som hänger ihop med adelsmannens plikter för riket och för det allmänna. Högre ståndskvinnor hade inga möjligheter till självständigt arbete med lön på 1700-talet. Ett undantag utgjorde de få högpositionerade aristokratiska kvinnor som tjänstgjorde vid hovet.⁸ Johan Gabriel Oxenstiernas

4. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 88; Cavallin, *I kungens och folket tjänst*, s. 153–159.

5. Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 151–232.

6. Marie Steinrud, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högre ståndskultur* (Stockholm 2008), s. 136–171.

7. Anna-Maria Åström, 'Work and working in the Savolax manorial society in the early nineteenth century', *Ethnologia Fennica* 30 (2002–2003), s. 52–62.

8. Johanna Ilmakunnas, 'Hovets damer i 1700-talets Sverige', *Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS)* 82 (Helsingfors 2007), s. 17–47.

dagbok täcker även de första månaderna i slutet av 1768 när han arbetade som kanslist vid Kungliga kansliet i Stockholm. Han beskriver arbetet på kansliet och Stockholms societeternas liv med kvick humor. Som en underström finns dock mörkare toner; arbetet var enformigt och det politiska och sociala livet i Stockholm förutsatte en betydlig förmögenhet, något som Oxenstierna inte hade. Han beskriver societetslivets regler samt societetens herrar och damer som falska och förställda.⁹ Ämbetsutövningen ter sig inte särskilt givande eller upphöjd i Johan Gabriel Oxenstiernas beskrivningar. För honom fanns det olika kategorier inom en större enhet av arbete eller sysselsättning. En del arbete var intellektuellt och estetiskt givande – läsande, en del studier och trädgårdsarbete – medan en annan del av arbetet – andra delar av studierna och arbetet i ämbetet – tedde sig enformigt och trist.

Arbete görs dock och har alltid gjorts också utanför kategorin lönearbete. Arbete kan alltså definieras som en socialt konstruerad kulturell aktivitet.¹⁰ Vad man har sett som arbete har varierat och varit beroende av vems sysslor det handlat om. I det hierarkiska ståndssamhället definierades arbetet utgående från stånd och kön. För adeln betydde 'arbete' nyttiga, ändamålsenliga sysslor eller tjänstgöring för fursten och riket, och lönearbete representerade enbart en del av den verksamhet som adeln ansåg som arbete. Bakom uppfattningar och föreställningar om arbete finns alltid även komplexa faktorer av moral, religion och plikt, som inte nödvändigtvis framkommer i källmaterialet. Moraliska värderingar som styrde adelns arbete och sysslor kommer sällan explicit fram i Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker. De beskriver sina sysslor på ett mera konkret plan, vilket gör deras dagböcker till ett givande källmaterial för denna artikel som fokuserar på adelns vardagliga sysslor på herrgårdar. I denna artikel är arbete å ena sidan det som Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm explicit definierar som 'arbete' i sina respektive dagböcker. Å andra sidan definierar jag arbetet i relation till min frågeställning om adelns vardag på herrgårdarna. Hur sysselsatte sig ägarfamiljerna och särskilt ungdomarna, och vad ansåg de själva

---

9. 1/12 1768, 6/12 1768, 11/12 1768, 17/12 1768, 21/12 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

10. Patrick Joyce, 'The historical meanings of work: an introduction', Patrick Joyce (ed.), *The Historical Meanings of Work* (Cambridge 1987), s. 1–14; Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 136–138; Åström, 'Work and working', s. 52.

att var något slags arbete, eller 'travail' i Johan Gabriel Oxenstiernas franska dagbok, även om de själva inte alltid nämnde just dessa ord?

Skenäs och Tavastby, två dagboksmiljöer

Den första januari 1766 började Johan Gabriel Oxenstierna föra dagbok på franska. På första bladet av sin dagbok skrev den då 15-åriga adelsynlingen att han skulle "föra noggrann dagbok över allt jag gör, till och med mina fel, och här kommer jag att skriva ner mina reflexioner över vad som händer. Jag kommer att beskriva mina studier, mitt arbete och mina nöjen, och jag reser ett monument över mina flyende år." Johan Gabriel Oxenstierna förde sin dagbok på franska under åren 1766–1768.¹¹ Senare skrev han dagbok på svenska.¹²

Några decennier senare, i maj 1799, började Jacobina Charlotta Munsterhjelm föra dagbok på svenska. Hon var då 13 år gammal. Även om hon inte uttrycker sitt syfte lika explicit som Oxenstierna, skrev hon på ett liknande sätt om sina arbetsuppgifter, sina nöjen och sin vardag från maj 1799 till januari 1801. Däremot reflekterar hon inte över sina känslor, sina förhoppningar eller sin framtid på samma sätt som Johan Gabriel Oxenstierna. Hennes anteckningar förblir mera konkreta beskrivningar av det dagliga livet på Tavastby gård i östra Finland.¹³

Greve Johan Gabriel Oxenstierna föddes den 19 juli 1750 på herrgården Skenäs i Västra Vingåker i Södermanland som den förstfödde

-
11. 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. "J'ai vais tenir un journal exact sur tout ce que j'ai ferai jusqu'à mes fautes et je mettrai ici mes réflexions sur ce qui se passe. Je tracerai le tableau de mes etudes, de mes traveaux et de mes plaisirs." Tempus har senare korrigerats – troligen av Oxenstierna själv – till förfluten tidsform. Dagboken har översatts till svenska av Inga Estrabaut och publicerats som Johan Gabriel Oxenstierna, *Ljuva ungdomstid. Dagbok 1766–1768* (Uppsala 1965). Jag använder det franska originalet, men de svenska citaten i artikeln baserar sig på Estrabauts översättning, i vilken många ordval dock avviker från originalet. Speciellt gäller detta för denna uppsats centrala begrepp som t.ex. 'travail', 'arbete'.
  12. Delar av Oxenstiernas senare dagböcker är publicerade: Johan Gabriel Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar 1769–1771*, utg. Gustaf Stjernström, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet (Uppsala 1881); Johan Gabriel Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar*, utg. av Gustaf Stjernström, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet 2:1–2 (Uppsala 1881); Johan Gabriel Oxenstierna, *Journal för året 1780*, utg. av Holger Frykenstedt (Lund 1967); Johan Gabriel Oxenstierna, *Journal. Skenäs 1805*, utg. av Holger Frykenstedt, Bokvännens bibliotek 70 (Stockholm 1964).
  13. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*, med kommentar och register utg. av Bo Lönnqvist, Folklivsstudier VII, SLS 440 (Helsingfors & København 1970).

av fyra bröder. På faderns, generalmajoren, greve Göran Gabriels-son Oxenstiernas sida hörde han till 1600-talets mäktigaste släkt, ett släktband som Martin Lamm för Johan Gabriel Oxenstiernas del har beskrivit som ”de stora anornas tragik”.¹⁴ Den tunga bördan av anrika förfäder skymtar fram i Oxenstiernas ungdomsdagbok, särskilt när han grubblar över sina studier och sin blivande livsbana. Från moderns, grevinnan Sara Gyllenborgs sida härstammade Johan Gabriel Oxenstierna från släkten Gyllenborg med dess mäktiga politiska gestalter inom hattpartiet. Den unge Johan Gabriel skrevs 1762 in vid Uppsala universitet, även om största delen av hans studier fördes hemma på Skennäs, under ledning av en informator, poeten Olof Bergklint, och under övervakning av morbrodern, skalden, hovmannen och kammarrådet, greve Gustaf Fredrik Gyllenborg. Johan Gabriel Oxenstierna tog kansliexamen 1767 vid Uppsala universitet och efter examen tjänstgjorde han vid Kungliga kansliet. När Oxenstierna avslutade sin franska dagbok den 31 december 1768 var han kanslist och i början av sin karriär som diplomat, hovman och ämbetsman. Johan Gabriel Oxenstierna har av eftervärlden betraktats som den naturromantiska skalden mer än som hovman och ämbetsman.¹⁵ I denna artikel studeras han däremot som en ung adelsman som skildrar sitt liv på en herrgård. Han representerar sin tids typiska högadliga yngling som växte upp i herrgårdsmiljö och uppfostrades till att göra en framgångsrik ämbetsmannakarriär.

Fröken Jacobina Charlotta Munsterhjelm föddes den 16 april 1786 på Tavastby gård i Elimä i östra Nyland. Hon var näst yngst av nio syskon. Hennes far Anders Gustav Munsterhjelm gjorde officerskarriär och gifte sig 1763 med dottern till den oadliga bruksinspektorn på Strömfors bruk, Ester Sofia Nohrström. Även moderns systrar gifte sig adligt med medlemmar av släkterna Aminoff och Rehbinder. Med de här familjerna hade familjen Munsterhjelm täta kontakter. Till de umgängeskretsar som Jacobina Charlotta Munsterhjelm skildrar i sin

---

14. Martin Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natursvärmars lif och dikt* (Stockholm 1911), s. 85.

15. Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna*, passim; Gösta Lundström, ’Johan Gabriel Oxenstierna’, *Svenskt Biografiskt Lexikon* 28, <http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/artikel/7919> (hämtad 11/1 2013); Henrik Knif, *Leva och låta leva i gamla Europa. Saint-Évremond, Mestastasio, Fredenheim och Oxenstierna* (Stockholm 2010), s. 171–233; Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, *Studia litterarum Upsaliensia* 5 (Uppsala 1970).

dagbok hörde även andra lokala adelsfamiljer, tjänstemannafamiljer, prästfamiljer samt ogifta mamseller.¹⁶ Jacobina Charlotta Munsterhjelm uppfostrades hemma på Tavastby gård till en adelsflickas viktiga roll, nämligen den att bemästra olika hushållsfärdigheter. Hon förblev ogift och kom aldrig att förestå ett eget hushåll. Efter föräldrarnas död levde hon hos släktingar.¹⁷

Både Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagboksskrivande kan kopplas till den långa traditionen av uppfostrande skrivande av brev, dagböcker och reseskildringar. Man skrev för att öva språk, stil, moral och retorik. Den här typens texter beskrev ofta skribentens vardag, läsande, sysslor och sociala liv och det skrivna kommenterades av en informator eller guvernant, av föräldrar och andra familjemedlemmar eller släktingar. Dagböcker är texter som ingick i en tradition, vare sig skribenten var medveten om traditionen eller inte.¹⁸ Johan Gabriel Oxenstierna kände till resejournalstraditionen och dagböcker förda under krig eller vid flottan, möjligen från sin egen släktkrets. Han var medveten om bildningsjournalens litterära tradition. Däremot uppfattade han att idén att skriva om vardagen var ny, något han själv skapade, även om den inte var någon nyhet.¹⁹ Den unge Johan Gabriels journal lästes inte av någon annan. Han skrev för sitt eget nöje och sin privata nytta.²⁰ Sannolikt lästes och kommenterades Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagboksanteckningar av hennes mor, möjligtvis även av äldre syskon enligt epokens kutym. Hon behövde på ett annat sätt direkt övning och handledning i konsten att skriva.

16. Bo Lönnqvist, 'Inledning', i *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*, s. 7–13.

17. Om Jacobina Charlotta Munsterhjelm's liv som vuxen, se Kirsi Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm's aika. Aatelinnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 2012), s. 83–84.

18. Eva Haettner Aurelius, 'Självbiografier och dagböcker', Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm 2007), s. 279–303; Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm 1997), s. 13–28, 63–70.

19. 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm; Om vardagen i dagböcker, se t.ex. Madeleine Foisil, 'L'écriture du for privé', Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (dir.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières* (Paris 1986), s. 331–369; Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag*.

20. T.ex. 25/6 1766, 7/10 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm; se även Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna*, s. 121–122.

Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm skrev dagligen, oftast korta anmärkningar om dagens sysselsättningar. För Jacobina Charlotta var syftet med dagboken att anteckna dagens händelser och öva skriftlig framställning. Johan Gabriel skrev även längre reflektioner om sitt liv, sina studier och sin framtid. För honom var det tydligt ett direkt nöje och en njutning att skriva dagbok,²¹ vilket Jacobina Charlotta av allt att döma inte upplevde i sitt skrivande. Deras utgångspunkter som skribenter var alltså mycket olika. Trots dessa olika förutsättningar ägnade båda två största delen av sina dagböcker åt de dagliga sysslorna. De skrev om arbete och umgängesliv på herrgårdarna, och ger därför läsaren en levande bild av herrgårdslivet.

I sina dagböcker beskriver Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm livet på de adliga godsena som de såg det. De var båda unga när de skrev sina respektive dagböcker, Oxenstierna var 15 år och Munsterhjelm 13 år när de började skriva. Även om unga pojkar och flickor redan tog del i herrgårdens arbete och i det sociala livet, var de fortfarande i en övergångsålder från barndom till vuxenliv.²² Denna övergångstid är särskilt intressant ur det adliga arbetets synvinkel, vilket kan ses i bägge dagböckerna. Både Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm hade å ena sidan ansvar för vissa vardagliga sysslor, men å andra sidan var de också fria att använda en del av sin tid och fylla sina dagar som de ville inom de ramar och förväntningar som definierade adelsynglingarnas och fröknarnas dagliga liv.

Både Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm anteckningar illustrerar hur adelns tillvaro varierade mellan det lantliga och det urbana. Båda var fast bosatta på landet och gården, men å andra sidan var livet i staden ständigt närvarande. Johan Gabriel Oxenstiernas släktingar kommer och går mellan Stockholm, Skenäs och andra gårdar. Han själv studerar i Uppsala och reser till Stockholm. Likaså beskriver Jacobina Charlotta Munsterhjelm vänner och släktingar som reser mellan städer och herrgårdar. Hon besöker själv främst den närmaste staden i östra Nyland, garnisonsstaden

---

21. 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

22. Om ungdomarnas roll i herrgårdskulturen, se Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Folklivsstudier XIX, SSSL 585 (Helsingfors 1993), s. 277–285.

Lovisa med fästningen Svartholm. Båda dagboksskribenterna beskriver denna variation mellan livet på landet och livet i staden som en naturlig del av det adliga livet.

Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm tillhör inte bara kategorin unga adelsmän och adelsfröknar, utan representerar också olika adelsfamiljer och adessläkter i det svenska riket som var bosatta på sina herrgårdar under den studerade tiden.²³ Den ena familjen var en gammal, ansedd högadlig släkt, den andra var en under tidig frihetstid adlad familj. Den ena hade sin herrgård i centrala Sverige, den andra i Finland, nära gränsen till Ryssland. Således representerar de adelsståndets olika skikt, unga män och kvinnor samt centrum och periferi. Båda familjerna var bosatta på herrgårdar på relativt långt avstånd från stora städer, samt värderade omfattande umgängesliv med familj, släktingar, vänner och bekanta både nära och längre bort. I båda familjerna hade familjefadern gjort en officerskarriär och barnen fick en tidstypisk uppfostran och socialiserades från tidig ålder in i adelskulturens olika former. Johan Gabriel Oxenstierνας utbildning formades av att han var den äldsta sonen i en högadlig och politiskt aktiv släktkrets med ambitiösa framtidsplaner. Jacobina Charlotta Munsterhjelmς utbildning var anspråkslös, mycket på grund av den stora syskonskaran och på hennes vacklande hälsa som sannolikt bidrog till att familjen inte hade äktenskapsplaner för hennes del, vilket hade krävt en mera förfinad utbildning.²⁴

Adligt arbete på herrgården

Herrgårdens söner och döttrar socialiserades och initierades in i adelskulturen genom utbildning, uppfostran samt tidigt deltagande i gårdens och hushållets sysslor och i umgängeslivet. Så förmedlades kunskap vidare och uppfostrades högreståndsbarn till sina blivande roller som män och kvinnor. På en herrgård där adelsfamiljen var bosatt hade husfadern ansvar för gårdsbruket, utomhusaktiviteterna och gårdens förvaltning, ofta tillsammans med en rättare eller inspektor. Därutöver hade godsägaren i de flesta fall ett ämbete inom civilförvaltningen

-
23. Jfr Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Hedemora 2008), s. 117. Ulväng menar att allt flera herrskapsfamiljer var bosatta på sina herrgårdar året om under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet.
24. Se t.ex. 16/5 1800, 2/7 1800, 9/7 1800, 25/7 1800, 3/12 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmς dagböcker 1799–1801*.

eller officerskåren, om han inte hade tagit avsked. Husmodern övervakade och ledde inomhusaktiviteterna, hushållningen, matlagningen och tjänstefolket inomhus.²⁵ Det adliga livet kan ses som indelat i en manlig och en kvinnlig sfär som delvis var separata, delvis överlappande. Ideal och praktik sammanföll inte alltid, och det var inte helt ovanligt att adelskvinnor tog stort ansvar för angelägenheter som ansågs höra till den manliga sfären mer än till den kvinnliga. Det finns exempel på 1700-talsdamer som ledde gårdsekonomin eller sålde och köpte jordegendomar utan att fråga den äkta makens åsikt.²⁶

Därtill kan man se livet som delat i en agrar och en urban del. Lantegendomen och gården med sina plikter, nöjen och materiella förutsättningar skilde sig från staden som var orten för politiskt deltagande och ämbetsutövning, och som möjliggjorde konsumtion av en annan typs varor. En stor del av tidens lyxkonsumtion på herrgårdarna krävde kommissioner från städer.

Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm skriver relativt litet om föräldrarnas göromål på gården. Den unge Johan Gabriel berättar ingenting om sin mors dagliga sysslor på Skenäs. Lika litet får vi veta om vad hans far gjorde eller hur gårdsarbetet var organiserat. Jacobina Charlotta berättar mera om sin mors dagliga arbete, men faderns verksamhet som gårdsherre är undandömd i korta anmärkningar om vart han reste och vilka personer som kom för att träffa honom på gården. En anmärkning i hennes dagbok från den 5 augusti 1799 avslöjar herrgårdsägarens ansvar att leda arbetet och bestämna vad som gjordes var och när: ”ärnade söta far siara [skära] råg på stora åkern men det regnade om natten.”²⁷

I september 1766 beskriver Johan Gabriel Oxenstierna hur hans far Göran Oxenstierna bjöd tjänstefolket och gårdsfolket på fest och ger oss bilden av den ideala husfadern som är respekterad och omtyckt av alla: ”Jag blev rörd när jag hörde dem i sin glädje önska allt gott åt far. [...] Hundra gånger har jag med rörelse bevittnat hans kärlek till de

---

25. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 197–202; Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 110–152; Åström, 'Work and working', s. 59.

26. Kirsi Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland* (Helsingfors & Stockholm 2011), s. 156–158. Se även Katherine Pickering Antonova, *An Ordinary Marriage. The World of a Gentry Family in Provincial Russia* (Oxford 2012).

27. 5/8 1799. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*.

olyckliga och hans välvilja mot alla dem som är beroende av honom.²⁸ I sin diktning kom Johan Gabriel Oxenstierna senare att återskapa och idealisera sin fars arbete på Skenäs. Fadern fick i dikten ta gestalt som den verkliga sinnebilden av en god adlig herrgårdsägare, den ideala husbonden som sörjde för sitt folk.²⁹

Vi får alltså inte veta hur Johan Gabriel Oxenstiernas föräldrar sysselsatte sig på Skenäs och hur deras dagliga arbete såg ut. Däremot beskriver sonen sitt eget deltagande i gårdens arbete som i hög grad begränsade sig till gårdsfolkets fester som t.ex. midsommardansen. Hans mormor gillade inte detta nedläggande av sociala gränser, men det hindrade inte ynglingen Johan Gabriel från att ansluta sig till festligheterna.³⁰ Under somrarna 1766 och 1768 deltog han i höslåttern. Jordbruk var säsongarbete och det behövdes mycket arbetskraft under högsäsongerna. Även om man kan ana att varje man var nödvändig för skördearbetet, var höbärgning för Oxenstierna ett sommarnöje bland andra, ett nöje som i dagboken skildras i pastorala toner. För honom var skördearbetet inte detsamma som det var för gårdsfolket. Den unge Johan Gabriel beskrev sitt deltagande i höbärgningen som ett behagligt sommarnöje som bl.a. bjöd på möjligheter att vänslas med tjänsteflickor.³¹ Han jämför höbärgning med promenader, rodd, jakt, fiske och springande genom sommargröna skogar.³²

Likadana säsongarbeten framkommer i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok. Den unga Jacobina Charlotta plockade bär och svamp med sin syster Beata Christina och gårdens pigor. På sommaren plockade de smultron och hallon, på hösten körsbär, äpplen, lingon och nötter. Bärplockning hörde till unga flickors och små pojksars sysslor på herrgårdarna, och för högreståndsbarnen var det förmodligen till hälften nöje och till hälften arbete. Med herrskapsflickorna följde alltid ett par pigor som sannolikt plockade en stor del av bären,

28. 18/9 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”Jetois touché de les entendre dans leur joye souhailer toute sorte de biens a mon Pere. [...] J'ai vu cent fois avec attendrissement sa tendresse pour le malheureux et sa bienveillance pour tous ceux qui depend de lui.”

29. Knif, *Leva och låta leva*, s. 187.

30. Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna*, s. 90.

31. 17/7 1766, 24/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

32. 24/7 1768, 25/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

svamparna och nötterna.³³ I augusti 1799 plockade Jacobina Charlotta flera korgar riskor med gårdens pigor. Sannolikt var även Beata Christina med. Även om det tog nästan hela dagen att rensa all svamp plockade Jacobina Charlotta och pigan Lisa sedan ännu mera: ”rensade vi dem mest hela dagen och eftermiddagen for jag med lisa til bockholman för at se om der skulle vara någo riskor och vi fick litet”. En dag i oktober 1799 ”var biata och jag i trädgården och åt körsbär”, och följande dag ”var äfven söta far och foster [faster] somt biata och jag i trädgården och söta Far iälpte oss at plocka korsbär”. Den 12 augusti 1800 skrev Jacobina Charlotta: ”var det vackert väder i dag har jag varit tillika med biata och lisa och plockat smultron på uden och ståra åkern vid gamla riorna jag har också ätit mycket giord gubbar [jordgubbar].”³⁴ Att plocka bär och svamp var en del av adelsfröknarnas fostran till den framtida rollen som matmor med ansvar för ett eget hushåll. Bärplockning lärde herrskaps-gossarna och de unga frök-narna att alla kunde och borde delta i gårdens arbete och hushållning. Genom små lätta uppgifter fostrades både flickor och pojkar till att de en dag skulle leda arbetet inom ett hushåll eller på ett gods.

Bärplockande hörde däremot inte till de äldre adelsynglingarnas sysslor. Det var yngre gossar, flickor, åldringar och gårdens tjänstefolk som gick i skogar och på ängar och plockade bär. Johan Gabriel Oxenstierna noterade i juli 1766 att det ”är bra tröttsamt arbete” att plocka smultron, ”och fastän jag är en stor läckergom skulle jag aldrig vilja ha dem om jag alltid måste plocka dem själv”.³⁵ I hans omdöme kan man ana starka kulturella koder som definierade vilka sysslor och arbeten som passade för vilket kön och vilket stånd. Som ung man ansåg Johan Gabriel Oxenstierna att han inte längre behövde befatta sig med monotona och enkla sysslor som bärplockning.

Tjänstefolkets och gårdsfolkets arbete var självklara saker för medlemmarna av de högre stånden och behövde därför inte kommenteras

33. 17/8 1799, 1/9 1799, 3/10 1799, 11/10 1799, 12/10 1799, 16/10 1799, 12/8 1800, 16/8 1800, 21/8 1800, 22/8 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*; Kirsi Vainio-Korhonen, ’Piikojen arkea ja juhlaa Hämeen kylän kartanossa noin 1800’, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään* (Helsinki 2006), s. 144.

34. 20/8 1799, 21/8 1799, 12/8 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*.

35. 7/7 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”Cet un travail bien penible, et quelque gourmand que je sois je n'en voudrais jamais s'il me faudroit toujours les cueillir moi meme.”

utförligt. Skörden var ett stort arbete och på dess resultat berodde gårdens välstånd. Herrskapet visade sitt intresse och patronage genom att delta i skördearbetet som åskådare. På Skenäs betraktade Johan Gabriel Oxenstierna slätterarbetet om somrarna, eller deltog i det på sina egna villkor, som under åren 1766 och 1768. Även om Oxenstierna inte dess mera omnämner det, var skördearbetet en så viktig och central del av arbetet på gården, att hela familjen sannolikt följde med hur det framskred. Den unge Oxenstierna roade sig också med att följa med det byggnadsarbete som sattes i gång efter att Skenäs huvudbyggnad hade brunnit vintern 1766.³⁶ På Tavastby gård i augusti 1799 skrev Jacobina Charlotta Munsterhjelm: ”gick herskapet alla til åkern för att se när de siär [skär] råg”.³⁷ Som bl.a. Merit Laine har påpekat betraktade belästa högreståndspersoner skördearbetet i ljuset av antikens litteratur och den franska pastoraltraditionen, men även genom den bibliska föreställningsvärlden. Redan under stormaktstiden uppfattades livet på landet som enkelt och rent i motsats till det korrumpierade hovlivet och den politiska kulturen i staden, och denna europeiska idétradition leder bakåt i tiden, ända till antiken.³⁸ Det är mot denna tradition som Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm deltagande i skördearbetet eller beskrivande av det borde ses.

Adelns livsstil och umgängeskultur baserade sig på tjänstefolkets arbete inne och ute, och tjänarstaben var på kvinnornas ansvar i ett herrgårdshushåll.³⁹ Det omfattande umgängeslivet betydde mycket arbete för herrgårdens kvinnor. Tjänstefolket gjorde en stor del av hushållsarbetet, men det var mycket att göra även för värdinnan som agerade som ett slags arbetsledare för sitt tjänstefolk. Pigor, jungfrur och kokerskor, eller i riktigt förnäma hushåll kockar, tog hand om matlag-

36. 21/4 1766, 17/7 1766, 5/3 1768, 24/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

37. 6/8 1799. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*; Vainio-Korhonen, 'Piikojen arkea ja juhlaa', s. 142.

38. Merit Laine, 1720–1809; Lena Johannesson (red.), *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809* (Stockholm 2007), s. 296.

39. Om umgängeslivet på herrgårdarna, se Eva-Christina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuralämiä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella* (Helsinki 1972); Leif Runefelt, *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordning 1800–1860* (Lund 2011), s. 128–135; Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (Helsingfors 2010); Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 152–158; Åström, 'Sockenboarne', passim.

ning, dukning och diskande. De tvättade, strök och manglade lakan, dukar och servetter som representerade herrgårdens kulturella kapital. Detta arbete är inte direkt synligt i Johan Gabriel Oxenstiernas eller Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker även om det finns mellan raderna. Båda beskriver stora mängder gäster som en väsentlig del av livet på herrgården. När antalet ståndsmässiga sängar inte räckte till för alla gäster fick den unge Johan Gabriel låna sin säng åt kammarherre Gyllenborg när denne besökte Skenäs.⁴⁰ Jacobina Charlotta deltog i det livliga sociala livet och hjälpte modern i köket när där lagades speciella delikatesser som övervakades eller gjordes av herrgårdsfrun.⁴¹ Genom det sociala livets nöjen och förpliktelser blev unga kvinnor och män inkorporerade i adelskulturen.

Edukation och studier som arbete

Det som Johan Gabriel Oxenstierna oftast beskriver som arbete i sin dagbok var knutet till hans studier. Däremot skriver Jacobina Charlotta Munsterhjelm så gott som ingenting om sin utbildning. Ändå satsade hon sig på uppgifter som var fostrande och utbildande och som här kommer att behandlas under begreppet arbete. Enligt Jessica Parland-von Essen var döttrarnas utbildning särskilt viktig inom adelns högsta kretsar. Det Parland-von Essen kallar utbildning omfattade fostran och undervisning samt kombinerade praktisk undervisning med socialiserande umgängesliv.⁴² Drag av denna typ av utbildning finns också i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok trots att hennes familjebakgrund var anspråkslös i jämförelse med Johan Gabriel Oxenstiernas högadliga familj.

Johan Gabriel Oxenstiernas uppfostran övervakades av morbrodern, skalden greve Gustaf Fredrik Gyllenborg. Den unge Johan Gabriel skickades redan som litet barn till Vilneufs pension i Stockholm för att lära sig franska, dans, teckning och goda seder.⁴³ I hemmet undervisades han av informatorer. Vid universitetet i Uppsala studera-

40. 29/8 1766, 1/9 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

41. T.ex. 26/11 1799, 2/12 1799, 29/5 1800, 7/7 1800, 13/10 1800, 30/11 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*.

42. Jessica Parland-von Essen, *Behagets betydelse. Döttrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur* (Möklinta 2005), s. 23.

43. Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna*, s. 102–103.

de han sammanlagt nio terminer innan han tog kansliexamen 1767.⁴⁴ Informatorn Olof Bergklint följde enligt tidens kutym sin unge elev till Uppsala.⁴⁵ Största delen av studierna bedrev Johan Gabriel Oxenstierna emellertid hemma på Skenäs mellan de periodvisa vistelserna i Vilneufs pension och vid Uppsala universitet.

Johan Gabriel Oxenstierna läste franska och latin, litteratur och poesi, antikens mytologi, filosofi, morallära, teckning, matematik, historia och geografi. Studier som skulle ha förberett honom för gårdsbruket hörde däremot inte till utbildningen under 1700-talet. En stor del av den unge Johan Gabriels tid gick till studier. Han skrev också dagligen i sin dagbok, oftast sent på kvällen.⁴⁶ I sina anteckningar skrev han om sina studier som ”arbete” (*travail*) eller ”att studera” (*etudier*). När han skrev att han inte hade gjort någonting under dagen hade han eventuellt läst något för nöjes skull eller promenerat.

Satsningarna på Johan Gabriel Oxenstiernas utbildning var betydligt större än vad som investerades i Jacobina Charlotta Munsterhjelmns education. Detta är klart synligt i deras respektive dagböcker. Oxenstierna var nästan pinsamt medveten om släktens och anornas betydelse för hans framtid. Han visste att familjetraditionerna predestinerade honom till att bli hovman och ämbetsman även om han trivdes bäst med ett lugnare liv på landet.⁴⁷ Som man kunde vänta av en blivande ämbetsman skrev han på elegant franska med en skolad hand som var van vid att hålla pennan. Han beskrev sin vardag med vitter ironi och retorisk säkerhet. Jacobina Charlotta Munsterhjelmns handstil är däremot klumpig och hennes förmåga till konsekvent stavning på svenska är bristfällig. På 1700-talet hände det att högreståndsdamer skrev mer fonetiskt än männen för att de inte skulle bli tagna för lärda blåstrumpor.⁴⁸

44. 31/12 1767. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

45. Om adelspojknarnas uppfostran på 1700-talet se Timo Joutsivuo, ’Papeiksi ja virkamiehiksi’, Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle* (Helsinki 2010), s. 136–155; Liisa Lagerstam & Jessica Parland-von Essen, ’Aatelin kasvatus’, Hanska & Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma*, s. 194–202, 204–218.

46. 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

47. 12/6 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

48. Dena Goodman, *Becoming a Woman in the Age of Letters* (Ithaca & London 2009), s. 116–132.

Fonetisk och inkonsekvent stavning berodde dock också ofta på att flickor inte övades lika mycket, eller på samma sätt, som deras bröder i konsten att skriva. Jacobina Charlotta Munsterhjelm kunde helt enkelt inte skriva felfritt och behärskade inte brev- och dagboksskrivandets retorik på samma sätt som Johan Gabriel Oxenstierna, eller som adelsfröknar som hade fått en mera gedigen och bokligt orienterad utbildning. Jacobina Charlotta Munsterhjelmns kunskaper var möjligen typiska för en adelsfröken i landsorten, långt från hov och societetsliv i Stockholm. För en stor del av adelsflickorna var drägliga läs- och skrivkunskaper tillräckliga.⁴⁹

Enligt 1700-talets uppfostringsideal skulle både adelns söner och döttrar utbildas väl. Verkligheten följde inte alltid idealet och Jacobina Charlotta Munsterhjelm fick relativt litet formell utbildning. Den unga Jacobina Charlotta arbetade mycket med sina kunskaper i att skriva svenska genom dagboken och genom att skriva brev till släktingar och vänner, men hon lärde sig aldrig franska som i uppfostringslitteraturen ansågs vara en särskilt viktig kunskap för högreståndsflickor. Jacobina Charlottas alster kommenterades av modern och äldre systrar, och ibland fick hon skriva sina brev på nytt för att de inte dög trots det stora arbete som hon ägnade dem. Även om Jacobina Charlotta Munsterhjelm inte explicit beskriver sitt dagboks- och brevskrivande som övning, uppfostran eller arbete, kan det läsas mellan raderna att hon arbetade hårt med skrivandet. Hennes äldre syster Ullas skrivkunskap var av allt att döma bättre än hennes, medan den tre år yngre systemen Beata inte alls kunde skriva eller läsa obehindrat. I motsats till fröknarna Munsterhjelm fick deras bror, Anders Munsterhjelm, en god utbildning. Han hade en informator som undervisade honom i franska, tyska och engelska samt andra ämnen som hörde till en adelsynglings utbildning. Han tjänstgjorde sedermera som page vid svenska hovet, vilket ansågs vara ett sätt för mindre förmögna adelsöner att övas i societetslivets konst.⁵⁰

---

49. Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 150–153. Jfr Henrika Tandefelt, 'Kvin-noliv under trehundra år sedda genom Sarvlax arkiv', Henrika Tandefelt (red.), *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (Helsingfors 2010), s. 65–69.

50. Kirsi Vainio-Korhonen, 'Oklanderlig franska och skrivsvårigheter. Adelsdöttrars utbildning i det tidigmoderna Finland', Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII (Åbo 2012), s. 273–274; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 120–121.

Handarbete

Om en stor del av Johan Gabriel Oxenstiernas tid gick till studier och läsning, ägnade Jacobina Charlotta Munsterhjelm en stor del av sin tid åt handarbete. Handarbete är en sysselsättning som traditionellt förknippas med högreståndskvinnornas vardag. Trots detta är ämnet synnerligen dåligt utforskat. Rozsika Parker, Angela Rundquist, Kirsi Vainio-Korhonen, Amanda Vickery och Anna-Maria Åström har dock i olika undersökningar betonat handarbetets roll i högreståndskvinnornas vardag och för adelskulturens reproduktion.⁵¹ Handarbetet hade en central betydelse i flickornas edukation och i kvinnornas dagliga liv. På 1700-talet lärde sig varje högreståndsflicka att sy under övervakning av sin mor, äldre syskon eller en guvernant. Kvinnan och nålen, också avbildade i konstverk, representerar adelskvinnornas arbete *par excellence*. Handarbetet var viktigt som praktisk kunskap, men även därför att det ansågs vara uppfostrande.

Av allt att döma lärde sig Jacobina Charlotta Munsterhjelm tidigt att hålla nål och tråd, precis som hennes ståndssystrar. Högreståndsflickor övade från fyra eller fem års ålder att sy och brodera, och vanligen gjorde de en märkduk när de var något äldre än tio år. Märkdukens funktion var pedagogisk. När en ung högreståndsflicka arbetade på en märkduk lärde hon sig korsstygn, bokstäver, siffror och olika symboler. Hon lärde sig också centrala kvinnliga dygder som flit, noggrannhet och tålmod. Genom märkduken och annan sömnad socialiserades flickor in i adelskulturen.⁵² Flickor lärde sig sömnad av kvinnliga familjemedlemmar som samtidigt kunde introducera flickan till släkttraditioner som fördes vidare med broderade märkdukar, lakan och dukar.⁵³

Vi vet inte om Jacobina Charlotta Munsterhjelm sydde en märkduk eller inte, men hänvisningarna till olika handarbeten är nästan dagliga i hennes dagbok. Hon skrev inte om sömnaden i termer av arbete eller

-
51. Rozsika Parker, *The Subversive Stitch. Embroidery and the making of the feminine* (London 2010), passim; Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 202–209; Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmin aika*, s. 46–48, 83–84; Amanda Vickery, *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England* (New Haven & London 2009), s. 231–256; Åström, 'Sockenboarne', s. 308–319.
52. Lagerstam & Parland-von Essen, 'Aatelin kasvatus', s. 192–193; Bo Lönnqvist, 'Märkduken som släkttavla', Marja-Liisa Lampinen (red.), *Rosenknopp och yllestopp* (Helsingfors 1985), s. 11–15; Åström, 'Sockenboarne', s. 308–319.
53. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 229–230; Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 202–209.

Märkduken var ett bevis på tålmod, flit och kunskap i handarbete som flickorna inom de högre stånden övades i. Den var också ofta en släkttavla på vilken man broderade familjemedlemmars initialer som illustrerade hur generationerna var länkade till varandra. Märkduk broderad 1833 av Elisabeth Kuhlman (1825–1911) i Fredrikshamn. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

syssla, utan beskrev vad hon sydde, stickade eller flätade. Även om hon inte särskilt ofta använde ordet 'arbete' om sin sömnad, är det tydligt att hon såg handarbete som 'arbete', som en nyttig och särpräglad kvinnlig sysselsättning. I juni 1800 skrev hon: "nu har syster Anett och jag bytt vårt arbete ty Annette spinner och jag nystar". Och i september 1800: "efter middagen satt vi flickor [flickor] i vår kammare och arbetade jag och [kusinen] Ulla Aminoff tredje våra gröna pärlor".⁵⁴

Under de drygt tre år som Jacobina Charlotta Munsterhjelm skrev dagbok beskrev hon nästan dagligen något handarbete som hon eller

54. 21/6 1800, 5/9 1800. Jacobina Charlotta Munsterhjelm *dagböcker 1799–1801*.

hennes systrar gjorde. En del enkel sömnad och vävnad gjordes av pigor, men vissa material var så värdefulla att högreståndskvinnorna själva arbetade med dem. På Tavastby gård anlidade man en mamsell Fortelin att sy herrskapet Munsterhjelmns kläder, och utomstående vävare och färgare att väva och färga tyg. I september 1799 skrev Jacobina Charlotta: ”i dag har stina [pigan] börgat väva på våra under tiotlar [underkjolar]”, och i november 1799: ”mamsell fortelin földe hem med mig ty hon skall laga syster ullas’ svarta klädning”.⁵⁵ Jacobina Charlotta Munsterhjelm hade dock ansvar för sina egna kläder som hon sydde tillsammans med den äldre systemen Ulla. Ibland sydde hon med sin mormor, vilket var ett sätt att föra kunskap vidare mellan generationerna. Därtill häcklade Jacobina Charlotta lin, spann garn, stickade strumpor och flätade halm för halmhattar. Flickorna tillverkade även vita vaxpärlor, blommor av tyg och smycken av hår.⁵⁶ Hårsmucken blev allt mera populära under första hälften av 1800-talet och den flit som systrarna Munsterhjelm ägnade åt arbetet med hårsmucken berättar hur snabbt nyheter om mode spreds ända till gränsområdena.

Endast när Jacobina Charlotta Munsterhjelm i juli 1800 reste med familjen till Lovisa för att dricka brunn och delta i stadens societetsliv nämner hon inte handarbete och sömnad i sin dagbok. Det betyder naturligtvis inte att hon inte skulle ha gjort något handarbete under vistelsen i Lovisa. Möjligen hade hon så mycket annat att skriva om att det inte fanns tid eller plats att skriva om en kontinuerlig syssla som sömnad och handarbete. Det var inte sällan som högreståndskvinnor handarbetade i umgängeslivet. När det var vackert väder sydde Jacobina Charlotta utomhus med sina systrar: ”var det också vackert väder och efer [efter] middagen satt vi på udden och sydde ty det är så lungt väder, förr middagen borjade jag sy på mitt vita line lif”.⁵⁷ Sömnad var en viktig del av det sociala livet i familjen och inom en större sällskapskrets.

På 1700-talet var handarbete inte enbart en kvinnlig sysselsättning, även om eleganta broderier eller sömnad av linnekläder förknippades med kvinnors kunskap och arbete. Män kunde också brodera och en

---

55. 13/9 1799, 26/11 1799. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker 1799–1801*.

56. T.ex. 30/8 1799, 7/9 1799, 27/9 1799, 4/11 1799, 6/11 1799, 22/11 1799, 24/11 1799, 11/1 1800, 15/5 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker 1799–1801*.

57. 28/8 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker 1799–1801*.

broderande man var ingen sällsynthet i 1700-talssocieteten.⁵⁸ Om männen inte själva intresserade sig för handarbete, var de ofta stolta över de broderier och textilier som deras kvinnliga släktingar tillverkade. Jacobina Charlotta Munsterhjelmns bror Anders Munsterhjelm skickade 1814 via sin dotter ett tack till systemen Jacobina Charlotta för de handskar som hon hade tillverkat för honom.⁵⁹ Sömnad var för kvinnor ett sätt att uttrycka sin tillgivenhet för sina barn och sin familj. När Johan Gabriel Oxenstierna hösten 1768 skulle resa till Stockholm och börja arbeta vid Kungliga kansliet hjälpte hans mor Sara Gyllenborg honom att packa utrustningen som hon i hög grad hade sytt själv. För honom blev moderns sömnad ett tecken på den ömhet och omsorg med vilka hon ville önska sin son framgång. Att modern försåg honom med linne som hon själv sytt gjorde också att han kunde spara på utgifterna. Det framgår av senare utläggningar i dagboken där Oxenstierna funderar över hur han ska kunna balansera sin ekonomi när livet i Stockholm har blivit för dyrt.⁶⁰

På äldre dagar intresserade sig Johan Gabriel Oxenstierna för att rita sömnadsmönster, knyppla och knyta pungar.⁶¹ I sin ungdomsdagbok nämner han dock ännu inte sömnad eller broderier. Emellertid blev han en passionerad svarvare när han hösten 1766 fick en svarvstol. Att svarva var ett omtyckt tidsfördriv bland upplysningstidens adelsmän och kungar. I dagboken framkommer det inte vem som hade föreslagit att den unge Johan Gabriel kunde tycka om att svarva under långa höst- och vinterkvällar, men det var morbrodern Gustaf Fredrik Gyllenborg som skickade svarvstolen från Stockholm till Skenäs. Johan Gabriel Oxenstierna ägnade nästan varje dag efter studierna tid åt att svarva och denna passion fortsatte genom åren. Han tillverkade små föremål som dosor, tandpetaretuier, pipor, knoppar och käppar av en som han sedan gav till familjemedlemmar och vänner som gåvor.⁶²

---

58. Carl Johan Aminoff berättar i sina memoarer om broderier som han lärde sig av högreståndskvinnor och som han sedan förmedlade vidare. Carl Johan Aminoff, *Vardagsslit och sju års krig. Upplevt och beskrivet av den nyländske dragonen Carl Johan Aminoff*, utg. Patrik Bruun (Helsingfors 1994), s. 53–54, 80, 84.

59. Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmns aika*, s. 83.

60. 19/10 1768, 20/10 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

61. Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna*, s. 123.

62. T.ex. 12/9 1766, 7/11 1766, 16/11 1766, 17/1 1768, 29/3 1768, 22/8 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

I början av 1767 skrev Johan Gabriel Oxenstierna i sin dagbok: ”Jag slutade förra året vid svarstolen, jag börjar det innevarande på samma ställe. Ingen har någonsin varit flitigare än jag med detta arbete och hela tiden gjorde jag knappt någonting annat. Dagen lämnade mig vid svarstolen och där återfann den mig.”⁶³ Han hänvisar till sin sysselsättning både som arbete och som konst, vilket betonar handarbetets och hantverkets dubbla karaktär på 1700-talet: de var både nyttiga sysselsättningar och konst som man kom att behärska genom ögats och handens samarbete och trägen övning.

Det är tydligt att både Jacobina Charlotta Munsterhjelm och Johan Gabriel Oxenstierna fick djup tillfredsställelse av att arbeta och skapa med sina händer. De njöt av att planera vad de skulle tillverka och de njöt av att göra något med sina händer som växte fram och blev färdigt. Trots sin torftiga skrivstil njöt Jacobina Charlotta Munsterhjelm tydligen av att göra upp planer på hur hon skulle få sin garderob och sina accessoarer moderiktiga och vackra med de medel, material och kunskaper som hon hade. Den 5 juli 1800 skrev hon: ”nu syr jag min blå randiga klädning på lifvet efter middagen när den blef färdig strök jag ut min vita klädning, och sen sydde jag på mina kjortel säckar”.⁶⁴ Johan Gabriel Oxenstierna samlade olika träslag för att senare kunna tillverka små föremål av dem.⁶⁵ När han svarvade kunde han inte låta bli att fortsätta.

Trädgårdsarbete

Trädgården samt umgänget och arbetet i trädgården var en central del av 1700-talets herrgårdsliv. Blommor, växtodling och trädgårdsskötsel blev omtyckta sysselsättningar bland adel och ståndspersoner. Man planerade och anlade trädgårdar och parker vid herrgårdar både för nytta och nöje. Med sitt intresse för jordbruk, skogsskötsel, nyttvax-

-
63. Journal de l'Annee 1767: 31/5 1767. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”Je finissois l'année passée dans le tour, je commençois celle ci au mem endroit. Jamais personne n'a été plus diligent a ce travail que moi, aussi je n'ai guere fait autre chose pendent tout le tems. Le jour me quittoit dans le touret, il m'y retrouva.”
64. T.ex. 27/7 1799, 12/8 1799, 16/8 1799, 27/9 1799, 1/10 1799, 4/10 1799, 9/12 1799, 12/1 1800, 4/3 1800, 20/5 1800, 5/7 1800, 19/7 1800, 5/12 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801.*
65. T.ex. 6/11 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

ter samt planering och uppförande av ekonomibyggnader markerade ägarfamiljen sin förpliktelse till gården, släkten och landet. Genom att plantera skog, anlägga fruktträdgårdar och syssla med biodling anknöt ståndspersonerna i herrgårdskulturen till rollen som föregångare och exempel som förde fram nya nyttoväxter och odlingsmetoder. Estetiken var lika viktig som nyttan, vilket betydde att även fruktträdgårdar och köksträdgårdar ofta planerades enligt estetiska principer, och att det bland lustträdgårdens växter kunde ingå nyttiga köksväxter.⁶⁶

Blomsterodling och trädgårdsarbete hörde till Johan Gabriel Oxenstiernas återkommande lantliga sysselsättningar. I januari 1766 fick han blomsterfrön från Stockholm och i mars började han arbeta i trädgården. Men vintern höll i sig och snön hindrade honom från trädgårdsarbetet som han längtade efter: ”Jag har arbetat i trädgården, där jag tänker sätta blommor. [...] Jag studerade, eftersom det dåliga vädret hindrade mig från att arbeta i trädgården. Jag skötte i alla fall om mina blommor. [...] Jag har inte kunnat gå ut senaste dagarna på grund av snön, som fallit i sådana mängder att den förstört allt mitt arbete i trädgården.” Senare på våren planterade han nya blommor för att ersätta dem som hade förfrusit på grund av vintervädret. ”Jag arbetade i trädgården och planterade blommor som jag dragit upp i mitt rum.” Hela sommaren skötte den 16-årige Johan Gabriel sina blommor och arbetade i trädgården. I dagboken benämnde han blomsterodlingarna och trädgårdsarbetet ’arbete’ (*travail*).⁶⁷

Arbetet i trädgården var ett stort nöje för Johan Gabriel Oxenstierna som på sommaren 1766 arbetade med att bygga ett skydd för sina odlingar. Han njöt av det konkreta och handgripliga arbetet och av att se frukterna av sina mödor. Han skötte och vattnade sina blom-

66. Laine, '1720–1809', s. 296; Irma Lounatuori (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* (Helsingfors 2004); Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, passim, särskilt 168–176; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz och hennes tid*, s. 140–150. Se även Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa* (Helsinki 2006), s. 69–72, 102–135.

67. 13/3 1766, 17/3 1766, 22/3 1766, 20/4 1766, 13/5 1766, 24/5 1766, 6/6 1766, 14/6 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”j'ai travaillé dans le jardin, ou je vais mettre des fleurs. [...] J'étudiais, le mauvais temps et la neige m'empêchant de travailler beaucoup dans le jardin. J'y soignois pourtant mes fleurs. [...] Je n'ai pu sortir pendant ces jours à cause de la neige, qui a tombée en si grande quantité qu'elle a gâtée tout mon travail dans le jardin.” ”Je travaillai dans le jardin, et y plantai des fleurs que j'avois poussé dans ma chambre.”

Intresse för trädgårdar, botanik och växtodling hörde till adelns vardag under 1700-talet. Växter odlades för både nytta och nöje, för att konsumeras vid adliga bord, och för att skapa estetiska rum och upplevelser. Blommor, bär och frukter prunkade i trädgårdarnas rabatter och orangier, men också i bibliotekssamlingarnas böcker och gravyrer. Plansch i Johan Fischerströms Nya Swenska Economiska Dictionnairen (1780).

mor utan att tröttna. ”Jag har knappast något trevligare göromål än omsorgen om mina planteringar. Jag känner mig fylld av glädje när jag ser de vackra plantorna, som jag så att säga dragit upp med mina händer, växa och frodas.”⁶⁸

När Johan Gabriel Oxenstierna var i Uppsala 1767 köpte han blomsterlökar av Linnés trädgårdsmästare. Under resan hem skyddade han dem för kölden i sin ficka. På Skenäs ordnade han sina blomsterlökar, sannolikt amaryllisar som han senare nämner, i krukor och anlade en liten trädgård på ett fönsterbräde i sitt rum. I adelns sociala liv ingick på 1700-talet ett stort intresse för botanik: de estetiska upplevelser som Johan Gabriel Oxenstierna skapade med sina blommande krukväxter blev en del av det sociala livet när han visade upp dem för gårdens gäster. I januari 1768 hade Johan Gabriel mer än tjugo krukor med blommor och växter i sitt rum. Trädgårdsmästaren på Skenäs gav råd och under vintermånaderna arbetade Johan Gabriel i sin lilla trädgård där amaryllisar och hyacinter blommade och beundrades av gäster som kom till Skenäs.⁶⁹ Blomsterlökar var dyra och odlades inte på varje herrgård, utan krävde en viss förmögenhet. Tidens intresse för växter och odlingar kunde dock tillfredsställas på olika sätt.

På sommaren 1768 arbetade Johan Gabriel Oxenstierna flera dagar med sin informator Bergklint och med Jon Dubb, som var informator för kusinen Jan Henning Gyllenborg, på några öar utanför Skenäs där de högg ner träd och buskar för att skapa alléer, grottor, murar och promenader.⁷⁰ Enligt 1700-talets trädgårdsideal skulle parkanläggningar efterlikna naturtillståndet enligt särskilda normer samtidigt som kulturens och människans närvaro var synlig till exempel i form av skapade grottor, ruiner, murar, lusthus eller pagoder.⁷¹ Denna röjning be-

68. 5/7 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”Je n’ai guere d’occupation plus aimable que le soin que je donne a mes plantations. Je me sens rempli de plaisir en voyant l’accroissement de ces belles plantes élevées pour ainsi dire par mes mains.”

69. 31/12 1767, 9/1 1768, 24/1 1768, 28/1 1768, 21/2 1768, 26/2 1768, 28/2 1768, 8/3 1768, 13/3 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

70. 17/5 1768, 18/5 1768, 19/5 1768, 20/5 1768, 24/5 1768, 13/7 1768, 14/7 1768, 16/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

71. Rainer Knapas, ’Den nya trädgårdskonsten’, Jacob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm 2007), s. 363–387.

skrev Johan Gabriel Oxenstierna i dagboken som ”ganska tröttsamt men mycket roligt arbete.”⁷² Promenader och vistelser i parkmiljö var en del av det förfinade umgänget, men också själva skapandet av parkens olika element kunde tjäna som sysselsättning för herrskap, åtminstone för ynglingar och den mellankategori som informatorerna representerade.

Allt trädgårdsarbete i herrgårdsmiljö var inte förfinat eller i första hand estetiskt betingat. I maj 1800 grundlade Jacobina Charlotta Munsterhjelm sin far ett litet trädgårdsland som döttrarna fick ta hand om: ”i qvell har jag sått i min trädgård och det var socker erter gula turska bönor [turkiska bönor, dvs. störbönor] rosen bönor moröter långa redjser och korta redjser. [...] i dag har jag och biata [...] lagat vår trädgård, ty vi har släpat mull dit och lagat benkar.”⁷³ I sina dagboksanteckningar skriver Jacobina Charlotta Munsterhjelm om arbetet i trädgården ungefär tio gånger. Det är inte en syssla som är lika kontinuerligt närvarande som handarbetet, men av den positiva tonen att döma tyckte hon om arbetet i trädgården.

Jacobina Charlotta Munsterhjelm och hennes syster odlade nyttoväxter i sin lilla trädgård, medan Johan Gabriel Oxenstierna odlade krukväxter och skapade stora trädgårdsanläggningar. Adelsfröknarna på Tavastby var sysselsatta med en nyttig köksträdgård som bl.a. hade en uppfostrande funktion, medan den högadliga ynglingen på Skenäs, närmare Stockholm och den politiska eliten, satte sig in i den estetiska sidan av trädgårdsarbetet.

Släktarbete och korrespondens

Korrespondens och brevskrivande var en av de viktigaste komponenterna i adelskulturen på 1700-talet. Brevskrivande var en nödvändig del av tillvaron för alla adliga personer, oberoende av ålder, kön eller vistelseort. Adliga barn övade sig redan från fem till sex års ålder att formulera och skriva rätt komponerade brev. Brevet ansågs som ett komplement till konversationen och brev skrevs även för att läsas högt för en större eller mindre krets.⁷⁴

72. 17/5 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”un travail asses fatigant mais qui me divertit beaucoup.”

73. 17/5 1800, 23/5 1800, 24/5 1800, 13/6 1800, 16/6 1800, 18/6 1800, 30/8 1800, 4/9 1800, 6/9 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*, s. 59, 61, 64–65, 76.

74. Se t.ex. Clare Brant, *Eighteenth-Century Letters and British Culture* (Basingstoke and New York 2006); Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning* (Göteborg

Genom korrespondens och brev upprätthöll man sina nätverk. Särskilt viktigt var brevkontakten mellan släktingar. Dessa brev mellan släktingar som skrevs av gamla och unga kan beskrivas med begreppet släktarbete. Med släktarbete menar jag det tidskrävande upprätthållandet av släkt- och vänskapsförbindelser inom adelskulturen där varje relation bar på ett kulturellt kapital som kunde användas och återanvändas för olika ändamål. Forskarna har betonat släktarbetets betydelse och särskilt kvinnornas ansvar att upprätthålla det sociala livet genom brevskrivande, besök och gåvor inom den stora familje- och släktkretsen. Med brev kunde man upprätthålla eller bryta släktband och släktarbete kan därför ses som ett kvinnligt sätt att använda makt.⁷⁵

Brevet var också ett centralt kommunikationsmedel för män. Också deras brevskrivande kan delvis betraktas som släktarbete, men mäns korrespondens hade dock ofta mer offentlig karaktär än kvinnors brev. I den tidigmoderna världen sköttes alla mera avlägsna förhållanden genom brev. Administration, diplomati, vetenskap, vittra ämnen och handel avhandlades genom brev, och dessa områden hörde i högre grad till männens sfär än till kvinnornas sfär, utom särskilt inom den högsta aristokratin vars kvinnor kunde agera relativt fritt inom de områden som de var intresserade av.⁷⁶

Johan Gabriel Oxenstierna skrev flitigt brev till sina släktingar och vänner. I dagboken nämner han ofta brev som han har skrivit och kommenterar själv stilen och antecknar om han tycker att brevet var lyckat. Genom brevskrivande övade han sig i stil och smak, han upprätthöll

---

1988); Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus* (Helsinki 2011); Parland-von Essen, *Behagets betydelse*, s. 169–189; Willemijn Ruberg, *Conventional correspondence. Epistolary culture of the Dutch elite, 1770–1850* (Leiden 2011).

75. Micaela di Leonardo, 'The female world of cards and holidays. Women, families, and the work of kinship', *Signs* 12 (1987), s. 440–453; Dave Sinardet & Dimitri Mortelmans, 'The feminine side to Santa Claus. Women's work of kinship in contemporary gift-giving relations', *The Social Science Journal* 46 (2009), s. 124–142; Kirsi Vainio-Korhonen, 'Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisten aatelisnaisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla', Leskelä-Kärki, Lahtinen & Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, s. 142; di Leonardo använder begrepp 'work of kinship' och 'kin work', Sinardet och Mortelmans använder begreppet 'work of kinship' och Vainio-Korhonen använder 'sukutyö' för kvinnornas korrespondens som skrevs med syfte att upprätthålla släktband; se även Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 69–70.

76. Också romanen, som på 1700-talet blev en populär genre, gavs ofta brevformen; man skrev brevromaner. Dessutom utgavs ofta brev av berömda män och kvinnor i bokform. Se t.ex. Anne Chamayou, *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)* (Paris 1999).

kontakter och konverserade i skriftlig form. Många brev handlade om små kommissioner till släkt och vänner på annan ort. Han författade också många tackbrev. Brevväxlingen kan i hög grad ses som släktarbete. Johan Gabriel ansågs vara så mogen att föräldrarna eller lärarna inte behövde övervaka hans brevskrivande.⁷⁷

Johan Gabriel Oxenstierna definierade sitt brevskrivande som arbete när han skrev av plikt. Oftast gäller detta brev i vilka han tackade olika personer för brev som han hade fått eller olika tjänster och gåvor. Själva skrivandet var inget tungt arbete för Johan Gabriel Oxenstierna vars stil och språk var goda redan när han började föra dagbok som 15-åring. I januari 1768 skrev han nyårsbrev, något som han ansåg vara ”den besvärligaste sedvänja som någonsin uppfunnits”.⁷⁸ Nyårsbreven var en viktig del i upprätthållandet av nätverk i den europeiska elitkulturen, och en fast komponent i släktarbetet.

I Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok kan vi läsa hur ofta hon skrev till sina familjemedlemmar eller till väninnan Ottiliana Adlercreutz, samt när och var breven postades, mottogs och lästes högt inför familj och bekanta. Hennes brev granskades av modern eller äldre syskon och ibland fick hon skriva om dem. Systrarna och kusiner kopierade brev för att öva sig. En anteckning från den 26 augusti 1799 fångar brevskrivningens betydelse både som släktarbete och som övning: ”skref jag ottilianas bref ferdigt och sen skref iag till bror otto med et Lovisa fartyg och syster annett skref och lil [till] otto cousin ulla skrf på skriftum [skrev post scriptum] i mitt bref till otto”.⁷⁹

Adligt liv och arbete på herrgårdar i slutet av 1700-talet

Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker visar hur adeln uppfostrade sina söner och döttrar till sina respektive roller som manliga och kvinnliga medlemmar av släkten och adelsståndet. Flit och arbetsamhet var centrala adliga dygder, vilket framkommer tydligt i de två studerade dagböckerna. Till Johan

77. T.ex. 28/6 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm.

78. 1/1 1768, 5/1 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, Riksarkivet, Stockholm. ”plus incommode usage qui est jamais été invanté”

79. 25/8 1799, 26/8 1799, 27/8 1799, 26/9 1799, 12/10 1799, 6/12 1799, 10/3 1800, 8/6 1800, 9/6 1800, 11/6 1800. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker 1799–1801*; se även Vainio-Korhonen, ’Sisaruksia ja sukulaisia’, s. 143.

Gabriel Oxenstiernas vardag hörde studier, svarvande, jakt, brevskrivande som släktarbete samt trädgårdsarbete beroende på årstid. Särskilt studierna var viktiga därför att han skulle avlägga kansliexamen och anträda ämbetsmannakarriären. Jacobina Charlotta Munsterhjems sysslor däremot handlade om handarbete, hushållsarbete, trädgårdsarbete och släktarbete, typiska kvinnliga uppgifter.

I Johan Gabriel Oxenstiernas dagboksanteckningar benämns väldigt olika sysselsättningar som 'arbete' (*travail*). Arbetet i trädgården eller svarvning var behagliga sysslor, medan han upplevde att arbetet i Kungliga kansliet som han inledde 1768 var enformigt, ointressant och tråkigt. I Jacobina Charlotta Munsterhjems anteckningar framträder inte hennes egna upplevelser lika tydligt. Hon kommenterade inte sitt arbete på samma sätt som Johan Gabriel Oxenstierna gjorde, men man kan ana att hon gillade vissa sysslor, som sömnad, mer än andra, som brevskrivande.

Vissa sysslor hörde till den manliga sfären och vissa till den kvinnliga sfären i adelskulturen på det sena 1700-talet. De skilda sfärerna tycks ha varit mest synliga inom det som Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sina dagböcker definierade antingen explicit eller implicit som arbete: uppfostran, edukation, handarbete och trädgårdsarbete. Deras utbildning och studier innehöll olika saker, de tillverkade olika föremål och plagg, de skötte olika växter. Sysslornas funktion och praktik var olika för en högadlig ung man och för en ung kvinna som representerade en obetitlad adelssläkt i rikets periferi. Delvis kan skillnaderna alltså härledas från kön, delvis från familjernas olika sociala ställning. Brevskrivandet som släktarbete var däremot synnerligen likadant för pojkar och flickor, inom den högadliga eliten och inom adeln överlag. En annan zon som var gemensam var det sociala livet, som var en grundsten inom adelskulturen och som medförde mycket arbete både för herrskap och för tjänstefolk. Oberoende av kön eller social status deltog de adliga ungdomarna i umgängeslivet inom vilket de socialiserades in i sina vuxna roller i en sfär som var gemensam för båda könen och alla åldrar.

Skillnaderna är inte alltid tydliga och sysslor som senare blev starkt kopplade till kvinnor, som handarbete, var inte enbart en kvinnlig sfär under andra hälften av 1700-talet. Trädgårdsarbete var också något som både pojkar och flickor fick syssla med i tidig ålder. Det kan kopplas ihop med handarbetet som en fysisk syssla vars slutresultat stod färdigt

att beundras och utnyttjas efter betydande arbete. Allvarliga bokliga studier, jakten och karriären hörde till den manliga sfären. Studierna var nödvändiga för en adelsmans blivande karriär som ämbetsman, diplomat, officer eller hovman. Bara en liten del av den förmögna högadeln blev diplomater eller hovmän, och Johan Gabriel Oxenstierna råkade höra till denna krets på grund av sin illustra släkthistoria, sitt samtida släkt nätverk och, senare i livet, sin personliga gunst hos kung Gustaf III. Adelsflickor uppfostrades däremot till att bli makor och mödrar i en värld där äktenskapet var den viktigaste livsbanan för kvinnor. Hur döttrarnas edukation utformades berodde mycket på faderns och familjens vilja och sociala status. Döttrarnas utbildning berodde på vilket äktenskap, vilken man och vilken värld man tänkte sig att dottern i framtiden skulle nå. Jacobina Charlotta Munsterhjelm var näst yngst i en stor syskonskara och därtill sjuklig som ung, vilket delvis kan ha påverkat hennes edukation, som var knapp.

Arbete i olika bemärkelser var en väsentlig del av adelns liv i det tidigmoderna Europa. I det sena 1700-talets Sverige och Finland var adeln sällan sysslolös. Dagarna fylldes av läsning och studier, handarbete, trädgårdsarbete och släktarbete. Naturligtvis berättar Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm s dagböcker inte enbart om arbetet på herrgårdarna, utan snarare om hur livet växlade mellan arbete och nöjen. Till adelskulturen på 1700-talet hörde både flit och fest, arbetsamhet och overksamhet, vilket bägge dagböckerna, trots sina olikheter, visar på ett fångslande sätt.

CAROLINA BROWN

Bilder, sällskapsliv och herrgårdskultur

Maskeradporträtt, silhuetter och andra bilder från 1700-talets Tista

ett kabinett en trappa upp på Tista i Södermanland har trettio målningar fällts in i den gråmålade väggpanelen. Det är ett färgstarkt sällskap som avbildas. En herdinna, en turk, en nunna och en jägare – och ytterligare ett antal karaktärer – blandas här med andra leende och maskförsedda män och kvinnor. Målningarna tillkom vid mitten av 1700-talet under kammarherren och friherren Fredrik Bengt Rosenhanes (1720–1800) tid på Tista. Den nuvarande huvudbyggnaden hade ännu inte uppförts, men Tista utgjorde likafullt, med sina äldre och nyare byggnader, en ibland livfull plats där familj och vänner samlades – bland andra ingick anförvanten och författaren Gustaf Philip Creutz i umgänget. En annan gäst i kretsen kring Rosenhane var porträttmålaren Gabriel Spitzel som 1752 utförde den omfattande sviten av maskeradmålningar.¹ Spitzel hade året innan målat ett helfigursporträtt av den unge Fredrik Bengt Rosenhane och maskeradmålningarnas tillkomst påföljande år anknöt möjligen till festligheterna i samband med Rosenhanes giftermål med grevinnan Eva Sofia Stenbock.²

Vid fadern Schering Fredrikson Rosenhanes bortgång hade Fredrik Bengt Rosenhane 1738 ärvt Tista. Under den första tiden efter övertagandet bodde han dock främst på det intilliggande släktgodset Torp, samtidigt som planerna för ett nytt corps de logis på Tista tog

-
1. Enligt uppgift är målningarna på baksidorna signerade G. Spitzel 1752.
  2. Gabriel Spitzel, *Friherre och kammarherre Fredrik Bengt Rosenhane* (1720–1800), 1751. Olja på duk, 83 x 68 cm, privat ägo. Svenska porträttarkivet 1916:62. Spitzel utförde ytterligare ett porträtt av Rosenhane samma år, där modellen är iförd harnesk och pälsfodrad drapering: Gabriel Spitzel, *Friherre och kammarherre Fredrik Bengt Rosenhane* (1720–1800), 1751. Olja på duk, 89 x 71 cm, privat ägo. Svenska porträttarkivet 1917:243.

Gabriel Spitzel, kabinett på Tista med trettio maskeradmålningar från 1752. Foto: Hans Thorwid.

form.³ Den nya huvudbyggnaden uppfördes 1766–1771. Målningarnas ursprungliga placering är inte känd. Möjligen hängde de först på Torp för att sedan föras över till det nya Tista. En samling målningar och gravyrer fanns bevisligen i en av de äldre flyglarna på Tista redan innan huvudbyggnaden stod färdig och möjligen kan sviten ha ingått här.⁴ Allra senast 1782, när Rosenhane lämnade Torp, bör samlingen ha funnits på Tista.⁵

3. Äldre skildringar från det Rosenhaneska stamgodset Torp finns bland annat att läsa i Fredrik Bengt Rosenhanes farfars bror Johan Rosenhanes (1611–1661) dagbok: *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661*, utgiven genom Arne Jansson, Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (Stockholm 1995).
4. Här om vittnar den detaljerade interiörbild som Fredrik Wilhelm Hoppe utförde från en av flygelbyggnaderna på Tista 1767–1768.
5. År 1782 drunknade Fredrik Bengt Rosenhanes son Johan Gustaf (1762–1782) i sjön Långhalsen strax intill släktgodset Torp. Rosenhane drog sig tillbaka till Tista och lade alla vidare planer för Torp åt sidan.

Det nuvarande arrangemanget med de tätt hängande maskeradmålningarna är visserligen tillkommet i början av 1800-talet, men ger likafullt en antydan om vad som måste ha varit de verkliga 1700-talsmaskeradernas livliga trängsel. Samtida skildringar beskriver dessa tillställningars stökiga intensitet – dofterna, skratten, musiken och de många förklädnaderna framskymtande i det flackande ljusskenet. Allt väcks ännu till liv i mötet med Spitzels målningar, där de avbildade gestalternas gester och blickar uppmärksamt vänder sig mot betraktaren. Den största målningen, placerad i mitten av sviten, utgörs av ett porträtt av Fredrik Bengt Rosenhane själv, utklädd till herde. De omgivande målningarna är emellertid svårare att karaktärisera – är de verkliga porträtt av Rosenhanes vänkrets i förklädnad eller ska de förstås som mer genremässiga framställningar av gestalter hämtade ur tidens maskeradkultur?⁶ Men vare sig dessa bilder var avsedda som porträtt eller mera allmänna framställningar av olika maskeradroller, anspelar de konkret på tidens ståndsmässiga sällskapsliv. Den centrala placeringen av Rosenhanes porträtt i mitten av denna ensemble antyder att maskeradkulturen också på Tista tillerkändes en viktig plats i det adliga umgänget.

Även andra bilder fanns på Tista. I en interiör från 1760-talet är väggarna i en av gårdens byggnader helt täckta av målningar och gravyrer – här syns bland annat landskap, porträtt och ruinbilder. Arrangemanget är representativt för tiden – under 1700-talets lopp utvecklades de svenska herrgårdarnas bildbestånd påtagligt. Förutom äldre porträtt av anfäder tillkom nu på flera håll olika former av bildsamlingar som tillsammans med det dekorativa måleri som prydde dörröverstycken

---

6. Maskeradmålningarna, som i dag hänger i det första rum man träder in i på slottets första våning, har tolkats som porträtt i artikeln om Tista i *Slott och herresäten i Sverige. Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. II Södermanland* (Malmö 1968), s. 240, samt av Jane Hellstedt i *Herrgårdar och herrskapsfolk i Södermanland* (Stockholm 1992), s. 200. Detta är dock tveksamt. Huvuddelen av målningarna bör snarare förstås som mer allmänna framställningar av olika maskeradroller. Ett undantag utgör den större, centralt placerade målningen. Den uppenbara likheten med Spitzels porträtt av Rosenhane från 1751 gör det rimligt att tolka denna som ett porträtt. Ytterligare en målning av Gabriel Spitzel, ytterst snarlik den ridklädda kvinnan som ingår i Tistasviten och av samma format, har tidigare varit till försäljning, vilket även visar att målningarna inte avsåg att vara individualiserade porträttbilder. Den sålda målningen, med titeln *Preußische Prinzessin*, uppvisade endast smärre avvikelser i dräktdetaljer; *artnet.com*: <http://www.artnet.com/artists/gabriel-spitzel/preuftsche-prinzessin-NwhTDAmokNzIgSd5qXqyLA2>, (hämtad 31/1 2013).

*Gabriel Spitzel,
Fredrik Bengt
Rosenhane, 1752.
Olja på duk,
59,5 x 43,5 cm.
Tista. Foto: Hans
Thorwid.*

och väggfält bidrog till att berika den visuella kulturen i dessa miljöer.⁷ Målningar i påkostade ramar, men också gravyrer och olika former av bilder och bildalbum, kom i ökande omfattning att ingå i herrgårdarnas materiella kultur.

Men vid sidan av de mer traditionella motiven tillkom nu på många håll också andra bildtyper som utmärkte sig genom sin konkreta anknytning till umgängeslivet i herrgårdsmiljöerna. Den här studien handlar om några sådana socialt betingade bildkategorier som finns bevarade på Tista – förutom maskeradmålningarna kommer även silhuetter, camera obscura-bilder och så kallade découpurer att behand-

7. Angående den nya bildrikedomen i 1700-talets herrgårdsmiljöer, se Mikael Ahlund, *Landskapets röster. Studier i Elias Martins bildvärld* (Stockholm 2011), s. 233–239.

las.⁸ Dessa bilder kommer här att användas för att belysa olika aspekter av det sällskapsliv som under decennierna kring 1700-talets mitt förenade familjen Rosenhane med en vänkrets inom den sörmländska eliten. En utgångspunkt för diskussionen är att dessa bilder inte bara genom sina motiv speglar tidens umgängeskultur. De visar nämligen också hur familj och vänkrets själva – genom tecknandet, klippandet och sömmandet – aktivt deltog i skapandet av en ny bildkultur och att dessa handlingar ingick som en viktig del i den högreståndsgemenskap som utvecklades i denna typ av miljöer.

Syftet är därmed att lyfta fram några mindre uppmärksammade inslag i tidens visuella kultur och genom dem belysa en social dimension av 1700-talets herrgårdsliv. Genom detta bildmaterial kommer perspektivet också att röra sig från professionella konstnärer till en inom de högre stånden förankrad amatörkultur.⁹ Studien kommer även att behandla olika aspekter av tidens materiella kultur – vad dessa bilder kan berätta om umgänget, festandet och familjelivet i herrgårdsmiljöerna relateras här till den adliga konsumtion som hela tiden syftade till social distinktion och identitetsskapande inom den egna gruppen. Men också de fysiska bilderna, deras exponerande och användning betraktas här som viktiga inslag i denna materiella kultur. En tyngdpunkt i framställningen vilar i maskeradmålningarna, och i samband med dem infogas även en utblick över maskeradkulturen i stort i diskussionen. Men för att förstå förutsättningarna för de olika bilder som här kommer att behandlas är det först nödvändigt att vända blicken mot Rosenhanes sociala sammanhang i den sörmländska adelsgemenskapen. Inledningsvis tecknas därför konturerna av den bekantskapskrets som vid mitten av 1700-talet knöts till herrgårdslivet på Tista och som återkommer i de olika bilderna.

Rosenhanes goda grannar – sällskapslivet på 1700-talets Tista

Den sörmländska landsbygden är präglad av sin rika herrgårdsbebyggelse. Vid godsens Torp och Tista förde Rosenhane ett intensivt sällskapsliv

---

8. Till denna kategori bilder kan även Karl August Ehrensvärds tecknade karikatyrer av barnen Rosenhane räknas. Teckningarna utfördes omkring 1785 (Nationalmuseum, NMH. 96/1876). Teckningarna mäter 15 x 19 resp. 14,5 x 8,5 cm.

9. Angående 1700-talets amatörkultur, se Ann Bermingham, *Learning to Draw. Studies in the Cultural History of a Polite and Useful Art* (New Haven & London 2000).

med närbelägna grannar.¹⁰ Närmast till hands låg gården Täckhammar, ägd av släkten Creutz, och genom Rosenhanes äktenskap knöts banden dit än närmare. Hustrun Eva Sofias syslingar Gustaf Philip Creutz och Jacob Creutz – som gifte sig med hennes syster – var återkommande gäster på Tista, liksom hennes moster Nora Creutz. På andra sidan Nyköpingsån låg också Kristineholm, som efter anförvanten Ernst Johan Creutz död såldes till Gustaf Bonde på Vibyholm en bit bort.¹¹ Släkten Bondes förgreningar på Vibyholm och Säfstaholm, liksom greve Carl Gustaf Tessin på Åkerö, greve Göran Gyllenstierna på Björksund, och ytterligare ett antal adelsfamiljer i trakten, utgjorde tillsammans det sociala nätverk, knutet av släktrelationer och vänskapsband, som formade den sörmländska herrgårdskulturen.¹² Rosenhanes vänskapskrets ter sig ur olika aspekter homogen, där förutom släktförbindelser även professionella och politiska beröringspunkter stärkte gemenskapen. Fredrik Bengt Rosenhane tillhörde en av den svenska adelns mest prominenta och inflytelserika släkter. Det umgängesliv, den livsstil och den visuella kultur som i denna krets formades på Torp och Tista kom också att representera ett normgivande elitskikt inom den svenska adeln.

Livsföringen, som pendlade mellan hovtjänst i Stockholm och godsdrift på landet, följde också ett etablerat mönster som skapade kontinuitet och stabilitet i relationer och sociala ritualer. Det var dock skillnad mellan det sällskapsliv som fördes i staden under vinterhalvåret, och det sätt på vilket man umgicks vid lantegendomarna under övriga tider. I perioder reglerades adelsmännens livsföring med ofta plågsam precision utifrån position och uppdrag vid hovet. Många samtida röster vittnar om leda vid hovlivets plikter och påkallade festligheter. Rosenhanes vän, den något blyge kammarherren och senare

-
10. Inblickar i Rosenhanes umgängeskrets, egendomar och samlingar framträder i den Rosenhaneska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek: 3 vol. dagböcker, genealogiskt material, släktpapper, ämnesordnade handlingar, allmänt. Uppsala universitetsbibliotek/REA000135876. Se även Eugène Lewenhaupt, 'Rosenhaneska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek', *Uppsala universitets biblioteks minneskrift 1621–1921* (Uppsala 1921), s. 292–316.
  11. Riksrådet och friherren Ernst Johan Creutz (1675–1742).
  12. Rosenhanes vänskrets skymtar bland annat i skildringarna från Carl Gustaf Tessins Åkerö – sommaren 1757 samlades där bland annat Strombergs från Claestorp, Rosenhanes från Torp, landshövding Rålamb i Nyköping och även Carl von Linné. Se Ralph Edenheim, 'Åkerö', *Carl Gustaf Tessin. Kulturpersonen och privatmannen 1695–1770* (Stockholm 1995), s. 113.

*Gabriel Spitzel,
maskeradmålning
ur sviten på Tista,
1752. Olja på duk,
44,5 x 33,5 cm.
Foto: Hans Thorwid.*

riksrådet Carl Bonde af Björnö, var en av många som i brev och journaler berättade om utdragna och tätt återkommande tilldragelser där han måste närvara.¹³

Sällskapslivet på landet följde ett lugnare tempo än vid hovet eller i huvudstaden. Avstånden och resvägarna gjorde besöken långvariga – att släkt och vänner stannade veckor eller månader åt gången var snarare regel än undantag. Även ogifta kvinnliga släktingar kunde vara mer långvarigt inneboende.¹⁴ Melker Falkenberg af Bålby, som under 1750- och 60-talen var lagman i Västerbotten och Värmland och innehade fideikommiss i Östergötland, bodde i perioder hos Rosenhane och när han 1761 gifte sig med Hedvig Eleonora Wachtmeister hölls bröllopet hos vännerna på Tista. Deras besök i trakten brukade

13. Carl Trolle-Bonde, *Riksrådet och riksmarskalken greve Carl Bonde samt hans närmaste anhöriga I* (Lund 1895), s. 290 och 294.

14. På Tista bodde exempelvis Ulrica Wachtmeister (1734–1797), ogift syster till Carl Adam Wachtmeister och Hedvig Wachtmeister – Melker Falkenbergs maka. I brev till bland annat Carl Gustaf Tessin återkommer Rosenhane till omsorgerna kring fröken Ulrica Wachtmeister. Brev från greve Fredrik Bengt Rosenhane till greve Carl Gustaf Tessin, 1757–1760, Riksarkivet/720849.002, vol. E 5733.

*Gabriel Spitzel, maskerad-
målning ur sviten på Tista,
1752. Olja på duk,
44,5 x 33,5 cm.
Foto: Hans Thorwid.*

också fortsätta till Carl och Ebba Bonde på Vibyholm och Säfstaholm, där även släktskapet förenade då Falkenberg var son till Carls faster Ulrika Bonde af Björnö. Släkt- och vänskapsbanden knöt samman de olika herrgårdarna.

Samtida skildringar av 1700-talets högreståndsliv som framträder i brev, dagböcker och olika former av bilder, berättar om en mångsidig kultur som återspeglade hovets fashionabla nöjen där maskerader, förklädnadslekar, charader, teaterspel och danser var återkommande inslag. Behovet av förströelser under de längre sejourerna tog sig också andra uttryck. Livligare spel och lekar avlöstes av stillsamma tidsfördriv som handarbete, högläsning och promenader. Samvaron på herrgårdarna medgav umgänge och reflektioner på ett sätt som det inte fanns tid för under vistelserna i staden.

Umgängeslivet på Tista har också lämnat andra spår i 1700-talslitteraturen. Johan Biörnstierna, informator åt Rosenhanes son Shering (och från 1762 även kronprins Gustafs bibliotekarie), har beskrivit hur vänskapen till Gustaf Philip Creutz utvecklades under den tid de vistades tillsammans på Tista. Många timmar tillbringade de i

kronan av en stor lind på gården, där de anlagt ett golv och burit upp bord och stolar. Två av sångerna i Creutz mest välkända verk, herdedikten *Atis och Camilla* från 1761, ska enligt Biörnstierna ha tillkommit i denna lövsal med utsikt över Tistas ägor.¹⁵ Men förutom dikter och verser skapades i denna krets även bilder som speglade sällskapslivet på Tista – bland annat av porträttmålaren Spitzel och arkitekten Fredrik Wilhelm Hoppe som ingick i Rosenhanes umgänge.

Maskeradkulturen som social distinktion

När målningarna på Tista utfördes vid 1700-talets mitt hade maskeradkulturen redan en lång tradition i Sverige. Ända sedan medeltiden hade den förknippats med karnevalernas uppsluppna och gränslösa fester i samband med fastlagstiden, firade inom alla grupper i samhället.¹⁶ Men förklädnadslekarna hade också kommit att bli ett viktigt uttryck för en specifik adelskultur som manifesterades i konsten, litteraturen och umgängesformerna. Leken med identiteter och rollgestaltningar återkom i värdskap, fester, maskerader, charader och skådespel. Därigenom utvecklades under 1700-talet ett ambivalent förhållande till maskeraderna, där dess folkliga karnevalkaraktär ställdes mot ett exklusivt socialt spel inom samhällseliten. Maskeraden kunde vara ett frimodigt festande i en upp-och-ned-vänd värld där all social ordning satts ur spel, men också en manifestation av en exkluderande aristokratisk livsstil i påkostade tillställningar för slutna sällskap, åtföljda av dyrbara porträttbeställningar.

Motsättningarna mellan de mer folkliga maskeraderna och de slutna högreståndstillställningarna tilltog under 1700-talet i takt med att de offentliga festerna ökade. Dessa var populära i ordets ursprungliga bemärkelse – alla som köpt inträdesbiljett och bar mask var välkomna.¹⁷ Balerna på Stora Bollhuset i Stockholm hade varit ett sätt att ekonomiskt

15. Johan Biörnstierna, <http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=18336> samt *Svenskt biografiskt lexikon* (artikel av B. Boethius), (hämtad 8/11 2012).

16. Bland nyare forskning som intresserat sig för maskeradkulturen kan nämnas Efrat Tseëlon (red.), *Masquerade and Identities, Essays on Gender, Sexuality and Marginality* (London 2001) och Terry Castle, *Masquerade and Civilization: the Carnivalesque in Eighteenth-Century English Culture and Fiction* (London 1986). Det svenska 1700-talets maskeradkultur diskuteras av Torkel Stålmarck i 'Du liufva carnaval. 1700-talets stockholmsmaskerader i dikt och debatt', *Yppighet och armod i 1700-talets Stockholm*, Sankt Eriks årsbok 1994 (Stockholm 1994) och Christopher Landstedt, 'Maskerader, divertissement och rollspel i Sverige 1772–1792', opublicerad masteruppsats (Uppsala universitet 2013).

17. *Ny svensk historia. Gustavianskt 1771–1810. En bokfilm av Ingvar Andersson, Agne Beijer, Bertil Kjellberg och Bo Lindorm* (Stockholm 1945), s. 329.

underhålla den franska teatertruppen, men blev med tiden så svårt kritiserade för sina frisläppta umgängesformer att de i perioder lades ned.¹⁸ Ett förbud från Kongl Maj:t 1766 var ett försök att hämma utsvävningarna vid maskeradfestligheterna – ”ej mindre til kostnad, yppighet och öfwerflöd, än til hwarjehanda oanständigheter och oordningar”.¹⁹ Men åtgärderna syntes inte få önskad effekt. Spänningen mellan de offentliga och de privata maskeraderna accelererade också i det sena 1700-talets debatter, och maskeraderna förknippades med tidens diskussioner om ståndsutjämning kontra en hierarkisk samhällsordning. I en anonym skrift, *Masquerade-Balers Förträfflighet och Nyttä*, publicerad 1770, framförs tankar som förebådar det sena 1700-talets framväxande borgerlighet och kritiska hållning till ståndssamhällets adelskultur i stort:

Man har på en Masquerade-Bal det nöjet at tycka sig nalkas Oskyldighetens Tilstånd, och wara i en belägenhet som liknar sjelfwa Naturs-Ståndet. [...] Naturs-Ståndet sade jag; ty de anses där alla för lika goda och den ena får ej förögta den andra. Det liknar människjans första Naturs-Stånd; ty där gifwes ingen Rang, utan jämlikhet, ödmjukhet och förtrolighet synas där hafwa sit Residence.²⁰

Den sociala sammanblandning som utmärkte de offentliga maskera-
derna hade förvisso varit en frihet som betraktades med olika ögon
om den utövades av hög eller låg i samhället – eller om den utövades
av man eller kvinna.²¹ De så kallade karaktärsmaskerna, som varken
röjde kön eller social tillhörighet, ansågs särskilt utmanande i dessa
sammanhang – även om det osäkra mötet mellan samhällsgrupperna
kunde upplevas som nog så besvärande i sig. Kammarherren, friherre
Gustaf Johan Ehrensvärd, visserligen känd för sin misantropi, förfasa-
de sig över antalet bönder på en maskerad i Stockholm 1780, där man
aningslöst aviserat gratis inträde:

Man såg öfver 30 bönder och 100 bondpigor, hvilka alla efforcerade sig at väl spela
sina roller, med denna deras hog var obehagelig för alla andre masquer, som ega all
god tanke om Sveriges allmoge annorstädes än på en masqueradebal.²²

18. Se Stålmarck, 'Du liufva carnaval', s. 105–126.

19. *Kong. Maj:ts Nädige Förbud, Emot The så kallade Masquerader* (Stockholm 1766). Skrif-
ten diskuteras även i Stålmarck, 'Du liufva carnaval', s. 116–117.

20. *Masquerade-Balers Förträfflighet och Nyttä* (Stockholm 1770).

21. Carolina Brown, 'Kvinnliga maskeradporträtt', Merit Laine & Carolina Brown, *Gustaf
Lundberg 1695–1786. En porträttmålare och hans tid* (Stockholm 2006), s. 166–181.

22. Gustaf Johan Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof af friherre
Gustaf Johan Ehrensvärd – Andra delen. Journal för år 1780, bref och minnen 1770–1779
samt ministerdepescher 1780–83*, utg. E.V. Montan (Stockholm 1878), s. 50.

Möjligen blev också konfrontationen med samhällets lägre skikt problematisk för alla de till bönder, herdar och herdinnor förklädda adelspersonerna. Pittoreska bonddanser och bondbrollop kunde iscensättas som välregisserade pastorala idyller under ordnade former, och i förklädnadslekarna och rollporträtten kunde samhällseliten gestalta allmogens och landsbygdens persongalleri. Men att mötas som ”likar”, om så på en maskerad, ansågs utmanande av många. Carl Gustaf Tessin som i såväl dagböcker som i hovets divertissement hade lovprisat landsbygdens oförställdhet, konstaterade samtidigt frankt att han i allmänhet inte tålde ”bondelukt”.²³ Och i Karlskrona instiftades 1783 en herdeorden – *l’Ordre de Bergère* – för att kunna ”anställa dants utan att vara generad av folk utom societeten”.²⁴

Maskeraderna var på flera plan ett rollspel – mellan könen och mellan samhällets olika grupperingar. På de offentliga tillställningarna, på Bollhuset och Vauxhallen i Kungsträdgården i Stockholm eller på borgerskapets assembléer på Börsen, var den sociala kontrollen ständigt aktiverad. Man kom för att se och för att bli sedd. Amiral Carl Tersmeden beskrev maskeraderna i Karlskrona på motsvarande sätt. Den som inte bar förklädnad kunde betrakta skådespelet från en balkong, och där avnjuta åsynen av de förklädda gästernas dans, kurtiserande och *discourserande*.²⁵ Maskeraden som visuellt nöje – att betraktas som en *tableau vivant* – var även nära sammanhängande med viktiga uttryck inom elitens kultur. Den långa tradition av identitetsskapande förklädnadslekar i allt från vintermånadernas maskerader och teaterspel till sommarmånadernas arrangerade bonddanser tog även form i en motsvarande, genreöverskridande bildvärld där dräktbilder, maskerad- och teaterbilder, modebilder, genrescener och dekorationsmåleri samspelade med elitens egna förklädnadsporträtt.

Maskeraderna som utspelade sig vid hovet eller i de sörmländska herrgårdsmiljöerna syftade därmed inte till att upplösa den sociala ordningen, utan tvärtom till att knyta de adliga nätverken hårdare samman. De extravaganta tillställningar som avspeglas i maskeradkabinetten på Tista vittnar också om en konsumtionskultur där sociala riter manifes-

---

23. Gustaf Näsström, *Forna dagars Sverige III. Kulturhistorisk bilderbok om frihetstid och gustaviansk tid* (Stockholm 1962), s. 112.

24. Carl Tersmeden, *Amiral Carl Tersmedens memoarer. I Ehrensvärds Karlskrona 6. I sammandrag utgifna af Nils Erdmann* (Stockholm 1919), s. 184.

25. Tersmeden, *Amiral Carl Tersmedens memoarer*, s. 55 ff.

*Gabriel Spitzel, maskeradmålning ur sviten på Tista, 1752. Olja på duk, 44,5 x 33,5 cm.
Foto: Hans Thorwid.*

terades av en krets initierade deltagare. Den exkluderande elitkulturen avspeglades inte bara i de verkliga festernas dyrbara dräkter, musik och illuminationer, eller överdåd i mat och dryck, utan även i dokumentationen av dem i form av målningar – Spitzels maskeradmålningar bör ha kostat Rosenhane en anseelig summa när de beställdes.

Maskeradmålningarna på Tista

Sviten av maskeradmålningar på Tista måste betraktas mot denna fond som tidens brokiga och motsägelsefulla maskeradkultur utgör och den debatt som följde i dess kölvatten. De framträder också som tydliga uttryck för 1700-talets mångfacetterade och ständsmedvetna sällskapsliv, sådant det fördes på slott och herrgårdar på den svenska landsbygden. Spitzels målningar, och de privilegierade högreståndsnöjen som de förevisar, var en del av ett medvetet manifesterande och visualiserande av såväl social position som ekonomisk status.

Även om lantegendomarna kunde betraktas som mindre ceremoniella miljöer och umgängeslivet där i någon mån mindre otvunget, var byggnaderna och inredningarna likafullt representativt utformade

*Gabriel Spitzel, maskerad-
målning ur sviten på
Tista, 1752. Olja på duk,
44,5 x 33,5 cm.
Foto: Hans Thorwid.*

med syfte att skapa en ståndsmässig inramning till ett liv som knappast präglades av enskildhet. Herrgårdsmiljön utmärkte sig i den omgivande bygden och herrgårdslivet utspelades på en öppen social scen inför såväl gäster som anställda och underlydande.²⁶ Den särskiljande livsstilen präglade stort som smått – från byggnadernas utformning till inredningarnas detaljer. Spitzels målningar var härvidlag inte enbart ett uttryck för Rosenhanes privata liv utan avsåg, liksom herrgårdens övriga samlingar, att ge omvärlden en bild av hans roll som ståndsperson.

Målningarna skilde sig dock från Tistas övriga konstsamling och dekorativa inredningar genom att de speglade ett sällskapsliv som Rosenhane och hans vänkrets själva var delaktiga i och medskapare av. En porträttsamling befäste arv, tradition och kontinuitet i släktleden och övrig konstsamling markerade smak, konnässörskap och bildning.

26. Tomas Anfält, 'Öffentlighet och privatliv. Om livet på Leufsta herrgård på 1700-talet', *Herrgårdskultur och salongsmiljö. Rapport från en nordisk konferens på Leufsta bruk 12–14 maj 1995*, Uppsala universitet, Institutionen för musikvetenskap, Musikvetenskapliga serien 30 (Uppsala 1997), s. 3–14.

I kontrast till detta var maskeradmålningarna ett påstående om delaktighet i en aktuell livsstil präglad av internationell nöjeskultur och modemässig konsumtion, där referenser till nyheter inom mode, teater, litteratur och musik förenade de initierade konsumenterna inom tidens samhällselit.

Den största målningen bland maskeradbilderna på Tista – det centralt placerade porträttet av Fredrik Bengt Rosenhane – visar honom som en herde eller snarare som en kärlekens pilgrim på väg till det arkadiska Chytera.²⁷ Milt leende och med rosenprydd halmhatt och stav i handen möter han betraktarens blick. Ett grönskande landskap med porlande vattendrag skymtar i bakgrunden. Målningens likheter med Spitzels tidigare porträtt av Rosenhane och dess prominenta placering talar för att det är Tistas värd som här bjuder till fest, omgiven av maskeradens olika rollkaraktärer. Vid sidan av kända maskeradförklädnader från den italienska *commedia dell'arte*-traditionen, liksom män och kvinnor i domino eller ”venetiansk kappa” och slöjor *en zendale* under trikornhattar, finns här även roller som anspelar på det samtida aristokratiska sällskapslivet. Brev och notblad, flöjter och gevärspipor, kaffe, tobak och höjda vinglas ackompanjerar de välklädda gestalterna och antyder lantlivets privilegierade nöjen. Glittrande smycken, dyrbara pälsmuffar och plymer, fladdrande sidenband, skira spetslöjor och glänsande sammetstyger förtydligar det sociala spelet inom eliten, på behörigt avstånd från de offentliga maskeradernas pigor och drängar.

Men Spitzels målningar visualiserar även relationerna mellan man och kvinna och en snabb blick kan para ihop de passande pendangparen – till exempel prästen med nunnan, herden med herdinnan, turken med turkinnan eller jägaren med jägarinnan.²⁸ I kabinettets minsta målningar trängs även galanta par som i samförstånd utbyter

27. Slott och herresäten i Sverige. Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk II. Södermanland (Malmö 1968), s. 240.

28. Många av de förklädnader som återges i Tistas maskeradmålningar var även återkommande på Stockholmsmaskeraderna. I Gustaf Adolf Reuterholms dagbok redogörs för maskraden den 9 mars 1776 (vilken även omskrevs av Carl och Ebba Bonde): ”På masqueraden, som i afton var mer än vanligt animerad. En hel hoper artiga charactersmasqver gjorde det hufvudsakeligaste där till. Konungen med hela sin svite var i carmeliter munckar och drotningen med sina fruntimmer i nunnedrägt. Prins Carl hade ett helt band lappar med sig [...] Jag roade mig i afton ganska bra ända till kl. mot 5.” Citerat ur Alma Falk, ”Gustaf Adolf Reuterholms dagbok från åren 1775–1776”, *Personhistorisk tidskrift*, årg. XXIV, häfte I (Stockholm 1923), s. 213.

*Gabriel Spitzel,
maskeradpar på
Tista, 1752. Olja
på duk, 34 x 25 cm.
Foto: Hans
Thorwid.*

blickar, biljetter eller en nypa snus. Här finns maskeradens alla förbjudna lockelser antydda – förtäckta leenden, rodnande kinder och farligt djupa dekolletage. I några av bilderna smyger mannen upp bakom kvinnan, som för att överraska henne, med blicken riktad mot hennes demaskerade ansikte eller blottade bröst – en hand för bort en slöja eller dröjer sig kvar vid överräckandet av ett brev. Dessa kurtiserande par är knappast några porträtt, utan dekorativa och förföriska scener som frammanar spänningen i kabinettets övriga målningar.²⁹ De anger också en ton som ansågs förhärskande på maskeraderna i allmänhet. Grevinnan Fredrika Aurora Taube på Finspång deklarerade öppenlydigt de friheter hon tog sig i samband med 1770- och 80-talens många förklädnadslekar: ”Så länge jag inte går på maskerade, kan jag låta bli karlarna, men när den tiden kommer, står jag inte

29. De kurtiserande paren i Spitzels minsta maskeradmålningar på Tista anger tonen även i de övriga målningarna i kabinettet. I en av dessa håller en juvelpydd kvinna med djupt spetskantat dekolletage i ett brev. Med stora bruna ögon vänder hon sig mot betraktaren och visar samtidigt upp brevet hon bär vid sitt bröst: ”Ah! Rendez moi mon cœur / Ou donnez moi le vôtre / Sans aimer l'on n'est point heureux”. Se bild på s. 202.

Jacob Elias Haid efter
Gabriel Spitzel, "Gabriel
Spizelius, Augustanus",
1760. Gravyr, 41 x 27,5 cm.
Privat ägo.

ut.³⁰ I skydd av förklädnaden gavs möjligheter att bryta dekorum. I Spitzels målningar genljuder också tidens många populära graverade genrebilder på samma tema, med överhettade maskeradgäster, som trots maskeringen hade svårt att dölja sina lustar.³¹

Maskeradmålningarnas förebilder

Gabriel Spitzel (1697–1760) var verksam som porträttmålare och mezzotintgravör framför allt i Augsburg i Tyskland, och möjligen kan kontakterna med Rosenhane ha etablerats under någon av dennes resor på kontinenten. Släkten hade gods i Bremen-Verden från Shering Rosenhanes d.ä.:s tid vid 1600-talets mitt, och en av dennes söner hade även varit ambassadör i Berlin.³² I Uppsala universitetsbibliotek finns

30. Holger Frykenstedt, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld*, Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie nr 98–99 (Stockholm 1987), s. 252.
31. Som exempel kan nämnas: Okänd konstnär, *Wantonness Maskd*, 1771. Mezzotint gravyr, 34,7 x 24,9 cm; eller *Levenement au bal*, 1766–1799. Mezzotint gravyr efter Johann Heinrich Eberts, 34 x 24,3 cm. British Museum, London.
32. Johan Rosenhane (1642–1710), Schering Rosenhanes tredje son, var bland annat ambassadör i Berlin. Se Lewenhaupt, 'Rosenhaneska handskriftssamlingen', s. 297 och 301.

en liten resedagbok, en ”Schreib-Kalender” i grön marokäng knuten med gröna sidenband, från Fredrik Bengt Rosenhanes resa i Tyskland 1747 där han bland annat skriver om ett besök på ett tavelgalleri i Düsseldorf som väckt hans ”admiration”.³³ Samhällselitens utpräglad internationella karaktär och kontaktnät under 1700-talet bidrog även till konstnärernas rörlighet och långväga kontakter. Att Spitzels verk och verksamhet nådde Sverige var i sammanhanget knappast anmärkningsvärt. Hans självporträtt, utfört samma år som han dog och graverat av Jacob Elias Haid, visar en självmedveten yrkesman vid staffliet där en anspråksfull historiemålning tar form. Iklädd lockig peruk och pälsfodrad rock hanterar han elegant både palett och snusdosa i samma hand. Gesten vittnar om en man som lärt sig porträttmålares alla yrkesknep – lika skicklig med sin pensel som initierad i den smak och det mode som dikterades av hans beställarkrets.

Spitzel hade även gjort sig ett namn genom sina grafiska blad som spreds på en internationell gravymarknad. I hans kolorerade mezzotintgravyrer från 1700-talets första hälft kan man också finna beröringspunkter med de maskeradmålningar som han sedan utförde för Rosenhanes räkning, och som även kunde användas som dräktförlagor för en teater- och maskeradintresserad kundkrets runt om i Europa. En samling *Scenes de Cabaret* från 1730-talet kunde exempelvis utnyttjas som förebilder, liksom en rad av hans gravyrer med motiv hämtade från *fête galante*-genrens konstnärer Watteau, Lancret och Pater, där dansande och musicerande par ur *commedia dell'arte*-traditionen återkommer.³⁴

Andra gestalter i maskeradmålningarna på Tista – som herdinnan eller jägaren – förekom i gravyrserier som Spitzel lät publicera, vilka illustrerade årstiderna, världsdelarna eller sinnena.³⁵ Med påskrifter på

33. Den 25 februari 1747 skriver Fredrik Bengt Rosenhane: ”War iag på Gallerie som består af 5 Rüm, alla üpfüllta med kästbahra mählingar”, Fredrik Bengt Rosenhanes (1720–1800) handlingar, Uppsala universitetsbibliotek X 388b.

34. Gabriel Spitzel (1692–1760), *Scenes de Cabaret*, mezzotintgravyrer, omkr. 1730, sålda hos Christie's, London, 1995.

35. Även det helfigurporträtt som Spitzel utförde av den jaktklädde Fredrik Bengt Rosenhane 1751 (83 x 68 cm, privat ägo, Svenska porträttarkivet 1916:62) bär exempelvis drag från en gravyr ur serien *De fem sinnena*, där en jägare med jakthorn representerar ”Hörseln” – klädsel och ackompanjerande hundar i Rosenhanes porträtt har återanvänts från gravyrerna.

*Gabriel Spitzel, maskerad-
målning ur sviten på
Tista, 1752. Olja på duk,
44,5 x 33,5 cm.
Foto: Hans Thorwid.*

latin, tyska och franska fick gravyrerna stor spridning.³⁶ Spitzels gravyrserie *Häusliche Szenen*, som visade högborgerligt sällskapsliv med dans, musicerande, vin- och tedrickning, tobaksrökning, kortspel och kurtiserande var motiv som tydligt anspelade på nöjen och njutning. Detaljer som ett höjt vinglas eller en druvklase, en flöjt eller ett notblad, som är utmärkande tillbehör i maskeradmålningarna, återfinns även i dessa serier. Det är dock påfallande hur Spitzel anpassade maskeradmålningarna efter sin adlige svenske beställare. Det välbärgade men rustika borgerskap som befolkar gravyrerna har i Tistasviten ersatts av en rikare smyckad och guldbrämad elit.

Spitzel kan också ha utnyttjat graverade blad efter andra konstnärer som inspirationskällor och förebilder. Pietro Longhis venetianska karnevalsmotiv graverades och publicerades i stora upplagor kring mitten av 1700-talet och Spitzels maskeradmålningar uppvisar likheter

36. Samlingarna finns representerade i bland annat Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig.

i dräkter och fysionomier med gestalterna i Longhis bilder.³⁷ Spitzels maskeradmålning av en turk med sin tobakspipa och långa mustascher har dessutom gemensamma drag med Nicolas Lancret's graverade version av *Le Turc Amoureux* från 1736.

Fredrik Bengt Rosenhanes egna bevekelsegrunder för anskaffandet av maskeradmotiven bör ställas i relation till 1700-talets förklädnadskultur och det sällskapsliv som fördes vid såväl privata som mer offentliga tillställningar, men påverkades sannolikt även av den bildvärld som omgav honom. De gravyrinsamlingar, plansch- och bildverk som ingick i det egna och granngårdarnas bibliotek kan ha bidragit med inspiration och uppslag, liksom de förklädnadsporträtt som prydde vänkretsens hem.³⁸ Carl Gustaf Tessin hade 1730 givit den internationellt verksamme Martin van Meytens d.y. uppdraget att utföra ett stort familjeporträtt där samtliga deltagare avbildades i maskeradklädsel.³⁹ I denna, den så kallade *Sackska familjetavlan*, kunde betraktaren på samma gång identifiera de avbildades verkliga identiteter, som bekanta rollkaraktärer som Mezzetin eller Pelerine, och förstå sambandet mellan rollspelet och den sociala miljö där porträttet hängde – möjligen i Tessinska palatset i Stockholm, granne med såväl Kungliga slottet som stadens främsta skådeplats Stora Bollhuset.⁴⁰ På Riddarholmen, inte långt därifrån, låg det Rosenhaneska palatset.

I ett porträtt utfört av Lorens Pasch d.ä. 1732 är Carl Bonde af Björnö d.ä. avbildad som en ung *pelerin d'amour*, maskeradklädd i rosen-

37. Se exempelvis Pietro Longhis *Di degno Cavalier tenera Moglie...* från 1737–1750.

38. Exempelen är många. Förutom de olika förklädnads- och rollporträtt som ingick i Carl Gustaf Tessins konstsamling, och de han föreslagit kungafamiljen, återfanns motsvarande målningar i flertalet närliggande herrgårdar på den sörländska landsbygden. Hos släkten Bonde på Vibyholm och Säfstaholm fanns exempel ur olika generationers porträtt – till vilka Gustaf Lundbergs porträtt av Ebba Bonde förklädd till savojariska eller hennes blivande svägerska Nora Bonde i maskeraddräkt *en espagnolett* med mask i handen, senare skulle fogas. Angående släkten Rosenhanes boksamling, se Wilhelm Odelberg, 'Sammlaren Schering Rosenhane', *En gustaviansk Samlare. Bilder ur Schering Rosenhanes bibliotek*, Riksantikvarieämbetets och statens historiska museums utställningar nr 8 (Stockholm 1958), s. 5–15.

39. Martin van Meytens d. y., *Sackska familjetavlan*, 1730–1731. Olja på duk, 164 x 197 cm, NMGrh 2145, Nationalmuseum. Jämför även Johan Paschs målning *Syskonbarnen Sparre utklädda till markattor tar emot julklappar framför Tessinska palatset i Stockholm*, som Tessin beställde omkring 1739. NM 4677, Nationalmuseum.

40. Porträttets tillhörighet i Tessinska palatset i Stockholm diskuteras i Roger de Robelin, 'Tessin och porträttkonsten', red. Magnus Olausson & Roger de Robelin, *Carl Gustaf Tessin och porträttkonsten*, Nationalmuseum (Stockholm 1995), s. 36.

röd dräkt med fladdrande rosetter och med ett stadigt grepp om den bandprydda herdestaven.⁴¹ Liksom senare Rosenhane var den 23-årige Bonde nybliven kammarherre vid porträttets tillkomst. Valet av porträttroll avspeglade sannolikt såväl det privata sällskapslivet som de hovdivertissement som ingick i hans tjänst. Möjligen innehöll rollen även en uppriktig hänvisning till känslor av innerligare slag. Den kärlekens pilgrim Spitzel sedan avbildade i Rosenhanes galleri, framstår på motsvarande sätt som hämtad ur en av Watteus *fête galante*-målningar. Kärlekstemat var förvisso väl funnet för Rosenhane. Den 16 juli 1752 gifte han sig med Eva Sofia Stenbock.⁴² Kanske är det också som en kärlekens pilgrim, på väg till lyckans och lustens Chytera, som Rosenhane lät avporträttera sig av Spitzel samma år.

1700-talets porträttmåleri skapades i en kultur där genregränserna ofta upplöstes och där glidandet mellan såväl genrer som modellernas verkliga eller fiktiva identiteter var medvetna effekter. Den vida och vaga genre som 1700-talets förklädnadsporträtt – *en déguisé* – utgör speglar såväl tidens intresse för rollspelslekar som dess brokiga och breda visuella kultur. Men kanske var Rosenhanes främsta intention att förmedla en bild av en social elit – en allmän förebild snarare än en specifik avbild – trots de känslofyllda budskap som också följer sig i maskeradmålningarna på Tista. De många och varierade maskeradrollerna förenade här de ståndsmässiga nöjen som följde familjen och dess vänner under året – vårens och sommarens pastorala rollekar på landet, följda av skördemånaderna och höstens tid med dess frukter och vinklasar, höjda glas och jaktpartier, och sedan vintermånadernas offentliga maskeradnöjen i staden, representerade av de minsta målningarna med dominoklädda, maskförsedda par med värmande muffar och caper. I det lilla kabinettet på Tista åskådliggjordes hela årets privilegierade sällskapsliv.

Rosenhanes silhuettalbum

Under 1760-talets andra hälft tillkom ytterligare två viktiga porträtt på Tista. Då utförde Gustaf Lundberg de praktfulla pasteller av paret Fredrik Bengt Rosenhane och Eva Sofia Stenbock som än i dag hänger i

41. Lorens Pasch d. ä., *Carl Bonde af Björnö*, 1732. Olja på duk, 81 x 65 cm. Privat ägo. Svenska porträttarkivet 1917:540.

42. Hon var dotter till Bengt Ludvig Stenbock och Beata Sofia Creutz.

paradvåningen.⁴³ Möjligen ingick redan tidigare ett porträtt av hustrun i maskeradsviten från 1752. Men om hon är svår att identifiera bland kabinettets förklädda skepnader, finns hennes avbild tydligt bevarad i form av en klippt silhuett – en ögonblicksbild från 1763 – drygt tio år efter bröllopet och den tidpunkt då Spitzels målningar kom till.

Bilden ingår i ett album där paret Rosenhane och fjorton andra ur familj och vänkrets avbildats i form av klippta svarta silhuetter uppklistrade på tunna vita albumblad.⁴⁴ Där finns bland andra Jacob Ernst Creutz med hustrun Christina Magdalena Stenbock, och brodern Gustaf Philip Creutz representerad av två profilporträtt. Där finns dessutom såväl de äldre Nora Creutz och Brita Wrede liksom Rosenhanes nioårige son Shering. Att dennes informator Johan Björnstierna inte finns avbildad kan möjligen tala för hans inblandning i silhuetternas tillblivelse.⁴⁵ Melker Falkenbergs profil åtföljs av hans hustrus syskon, Carl Adam och Ulrica Wachtmeister. Grevinnan Falkenberg, så självskrivet i sällskapet, återfinns inte heller i albumet, vilket även det kan antyda hennes aktiva deltagande i silhuetternas tillkomst – om inte dottern Magdalena Sofias födelse den 27 april samma år höll grevinnan upptagen på annat håll. En snarlik uppsättning silhuetter där merparten av de som avbildats i Tista-albumet återkommer, ingår i Nordiska museets samlingar och sannolikt är även upphovsmannen – eller kvinnan – densamma.⁴⁶

Silhuetter har kallats för ”1700-talets fotografier” och deras funktion kan också sägas överensstämma med de fotografiska porträtt som

-
43. Gustaf Lundberg, *Fredrik Bengt Rosenhane*. Pastell, 72 x 50 cm. Privat ägo; Gustaf Lundberg, *Eva Sofia Stenbock*. Pastell, 72 x 50 cm. Privat ägo, Svenska porträttarkivet 1916:97.
44. Albumet finns i dag i Kungliga biblioteket, Stockholm, Handskriftssamlingen, KoB Sh Alb.1 Albumets storlek är 16 x 20 cm och arken med silhuetterna 19 x 15 cm. Silhuetterna har en varierande storlek med en höjd omkring 9–13 cm. De avbildade är Hedvig Eleonora Creutz (1698–1777); Brita Wrede (1687–1775); Fredrik Bengt Rosenhane (1720–1800); hustrun Eva Sofia Stenbock (1728–1807); Gustaf Philip Creutz (1731–1785); Christina Magdalena Stenbock (1731–1792); Jacob Ernst Creutz (1727–1778); Catharina Charlotta Fleming (1739–1764); Carl Adam Wachtmeister (1740–1820); Ulrica Wachtmeister (1734–1797); Melker Falkenberg (1722–1795); Margareta Catharina Gyldenstolpe (1730–1773); sonen Shering Rosenhane (1754–1812); Christina Eleonora Hastfehr (1731–1804).
45. Denna tanke har presenterats av Mats Rehnström som även kartlagt de avbildade personerna i Tistas silhuetalbum, samt föreslagit 1763 som årtalet för dess tillblivelse.
46. Dessa silhuetter, 20 till antalet, omnämns av C.U. Palm, *Silhuetter i Nordiska museet*, (Stockholm 1897), s. 70–71. Enligt Palm är dessa förfärdigade på 1770-talet och därmed är albumet från 1763 ett av de tidigaste exemplen på amatörklippta silhuetter i Sverige. Tack även till Mats Rehnström för uppgifter angående detta.

Eva Sofia Stenbock, g. Rosenhane, 1763. Papperssilhuett uppklistrad i album. Kungliga biblioteket, Stockholm.

i senare tider togs för privat bruk.⁴⁷ Ofta hade de karaktären av minnesbilder och utbyttes som kärleks- och vänskapsgåvor. De var också avsevärt billigare och mer lättåtkomliga än andra former av porträtt. Silhuetter kunde även köpas som samlarbilder på kända personer, som skådespelare, dansöser, sångare eller författare. Att två profiler av den namnkunnige Gustaf Philip Creutz återges i albumet, kan möjligen ha sin förklaring i Creutz betydande position i tidens sociala och kulturella liv. Hans uppmärksammade verk *Atis och Camilla* hade publicerats 1761 och kanske fanns tanken att utföra kopior av silhuetterna för en vidare spridning.

I Stockholm var under 1700-talets senare hälft ett antal professionella silhuettörer verksamma. Många hade en utländsk bakgrund – som tysken Paul Heckens.⁴⁸ De professionellt utförda silhuetterna var ofta uppklistrade i förtryckta, dekorativt graverade ramar, vilka försågs med utrymme för namn eller minneshälsning.⁴⁹ Dessa silhuetter kun-

47. Se Arthur Sjögren, 'Silhuetter, 1700-talets fotografier', *Hela världen* (Stockholm 1917).

48. Leif Jonsson, 'Silhuetter ur det gustavianska musiklivet', red. Peter Söderbäck, *Svenskt musikhistoriskt arkiv*, Bulletin nr 29, juni 1995. (Stockholm 1995), s. 8.

49. Se exempelvis silhuetten av Anna Elisabeth von Axelson, g. Rudbeck (1765–1830) med påskriften: "N'oubliez jamais celle qui vous aime de tout son cœur", Svenska porträttarkivet 1920:906.

Gustaf Philip Creutz, 1763. Pappers-silhuett uppklistrad i album. Kungliga biblioteket, Stockholm.

de i sin tur ramas in och pryda väggarna i salonger och förmak. Med silhuetternas tilltagande popularitet under 1700-talets sista decennier spreds även nöjet hos amatörer att förfärdiga egna silhuetter. Hjälpmedel i form av mer eller mindre avancerad utrustning, som transportörer som överförde profilt bilden med hjälp av en belyst skärm eller pantografer som förminskade silhuetterna, fanns att tillgå. Därefter ifylldes konturbilden med svart färg eller bläck, eller klipptes ur svartfärgat papper. Utförandet av dessa bilder var i sig en social akt – ett fashionabelt tidsfördriv vännen emellan som demonstrerade ståndsmissig smak och initierad kunskap om senaste mode, liksom ett visst mått av färdighet i en konstnärlig uttrycksform.

Rosenhanes silhuettbilder på Tista var också ett uttryck för den avbildade vänkretsens starka band. Några ord skrivna i tunn blyerts på insidan av albumets pärm påminner om att aldrig glömma en kär vän: "N'oubliez jamais Me[l]ker, Adieu". Kanske kan man ana känslor besläktade med den intimitet som annars förknippades med de mer påkostade miniatyrporträtten – som ett ungdoms-porträtt av Eva Sofia Stenbock målat på elfenben, som ännu finns bevarat.⁵⁰ I likhet med ett

50. Okänd konstnär, *Eva Sofia Stenbock*. Akvarell och gouache på elfenben, h. 3,6 cm. NMB 58, Nationalmuseum.

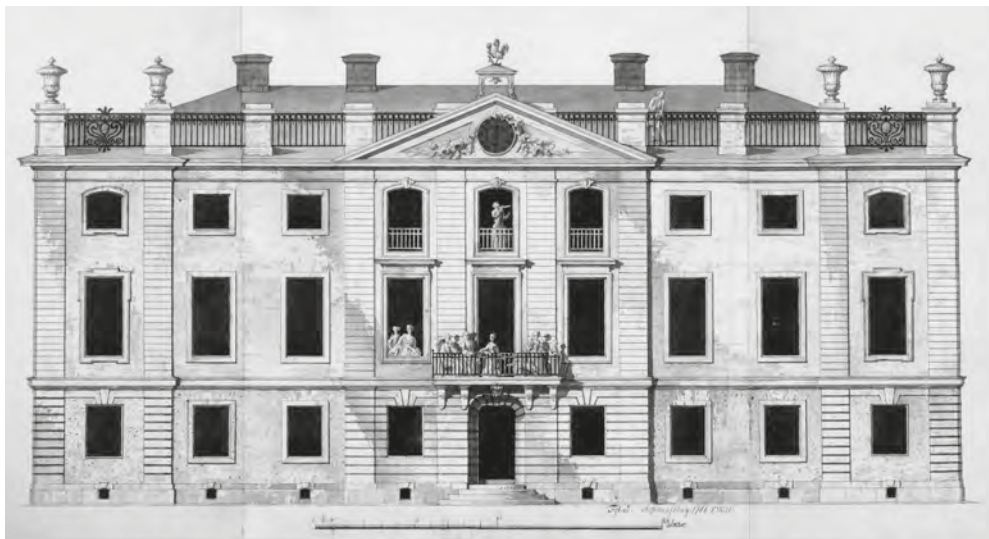
miniatyrporträtt som kunde bäras i en västficka och förevisas särskilt utvalda, var silhuettalbumet förbehållet en mindre krets. Silhuetterna kunde även ha en dokumenterande funktion och höra samman med minnesvärda händelser som familje- eller årstidshögtider eller andra festligheter. Det saknades knappast tillfällen – barn hade fötts och äktenskap ingåtts under de senast gångna åren. Men silhuetterna kunde också vara resultatet av de många och långa timmar som i all anspråkslöshet tillbringades i sällskap med gäster på besök.⁵¹ Dessa tillfällen hade inte heller saknats.

Silhuettkonsten var ett internationellt mode som spreds över Europa framför allt under 1700-talets senare hälft. Intresset för *portraits à la silhouette* hade anknytning både till tidens klassicerande strömningar och de estetiska uttryck som följde med dessa, och till de vetenskapliga anspråk som läran om fysionomin påkallade.⁵² Men det var knappast kartläggandet av karaktärsdrag som gjorde silhuettkonsten så uppskattad – det var i stället de känslomässiga värden dessa vänskapsporträtt omfattades av som bidrog till dess enorma popularitet. Under 1700-talets sista decennier etablerades silhuettmodet på allvar i Sverige. Ett stort antal silhuetter finns i dag bevarade i offentliga och privata samlingar, vilket vittnar om deras stora genomslagskraft. Vid sidan av de professionellt utförda silhuetterna, som även kunde omfatta scener i helfigur där äkta makar eller hela familjer återgavs i detaljerade interiörer eller parklandskap, dominerar de mindre och enklare utförda bröstbilderna, till vilka även de flesta av de amatörmässigt utförda silhuetterna hör. Tistasilhuetterna hör till denna grupp, men är anmärkningsvärda genom sin tidiga datering till början av 1760-talet. Rosenhanes silhuettalbum räknas i dag till ett av de äldsta exemplen i Sverige. Som sådant utgör det ett viktigt dokument över hur en ny europeisk bildtyp fick fäste i Norden.

---

51. Den 12 juli 1761 hade Rosenhane upplåtit Tista till greve Melker Falkenberg af Bålby och friherrinnan Hedvig Wachtmeister i samband med deras bröllop. Och 1762 gifte sig Christina Magdalena Stenbock (1731–1792) på Täckhammar med Jacob Ernst Creutz.

52. Kevin McSwiggan, *Silhouettes* (Princes Risborough 1997), s. 4–5.

Fredrik Wilhelm Hoppe, "Façade på den sidan af stenhuset på Tistad sätesgård, som vänder sig emot Trädgården och Landsvägen", signerad "Tistad. Olofsmessdag. 1766. F.W.H." Lave-rad pennteckning, 33 x 51 cm. Tista. Foto: Hans Thorwid.

Lantlivets behag – camera obscura-bilder och découpurer

Fredrik Wilhelm Hoppe, överstelöjtnant vid fortifikationen och tillika elev till arkitekten Carl Hårleman, hade fått uppdraget att rita en ny huvudbyggnad till Tista. En bild av det blivande slottets fasad från mitten av 1760-talet visar hur en förväntansfull slottsherre med vänkrets redan tagit plats på den planerade balkongen en trappa upp. En fåtölj har burits fram till en av damerna i sällskapet och intill blickar ett par elegant klädda kvinnor ut från ett av fönstren. På balkongen skymtar även barn och en hund och från den övre våningen spanar en man med tubkikare ut över omgivningarna. Ytterligare en gäst har Hoppe dristat sig till att placera högst upp vid takets smäckra räcke. Bilden förebådar att det nya Tista skulle förbli en livaktig mötesplats för Rosenhanes släkt och vänner. Mellan åren 1766 och 1771 tog den strama, klassicerande byggnaden form.

Denna arkitekturbild liksom andra bilder som ännu förvaras på Tista ger, vid sidan av maskeradporträtt och silhuetter, fler inblickar i det vardagliga umgängeslivet under dessa år. Hoppes uppgift att övervaka arbetet med det nya slottet medgav även tid att dokumentera det

pågående livet på gården som kretsade kring familjen Rosenhanes tillfälliga boende i en av flygelbyggnaderna med de fyra små barnen och de återkommande besöken – inte minst av släkten Creutz från Täckhammar. Vid sidan av de vardagliga småsysslorna förefaller Hoppe ha roat sig med att i olika tekniker förfärdiga bilder av familjelivet som sedan presenterades som uppskattade gåvor.

Två av de bilder Hoppe utförde på Tista är daterade till 1767–1768 och föreställer en interiör från en av gårdens flygelbyggnader och en vy från slottsparkens sommargrönska. Det är inga anmärkningsvärda händelser som Hoppe återgivit, utan snarare scener som säkert ger en realistisk bild av alldagliga tidsfördriv på en sörmländsk herrgård kring 1700-talets mitt. I salongens förgrund sitter grevinnan Rosenhane försjunken i sitt arbete vid knyppeldynan och till sällskap har hon Hedvig Wachtmeister som uppmärksamtt åhör sin makes, Melker Falkenbergs, högläsning intill. Orden nedtecknade på bildens baksida förtydligar:

Ett Cabinet uti wenstra Flygeln i Tista trädgård, war Grefvinnan Rosenhane mäst passerade dagen, innan Corps de Logiet blef [...] detta Stycke är Ritat uti Cameras obscura af Öfverste Lieut: Hoppe. grevinnan Rosenhane, född Stenbock, sitter och knypplar. Riks Rådinnan Falkenberg, född Friherrinna Wachtmeister står frammanför Sophan, hennes Man Ricks R. Falkenberg håller en Bok i handen.

Bilden är full av detaljer – till och med motiven på väggens målningar och inramade gravyrer kan urskiljas. I trädgården är det i stället moter Nora Creutz, som skyddar sig mot solens strålar med solfjädern höjd över ansiktet, som utgör sällskapet, medan ett av barnen leker med en av jakthundarna. På en skuggig bänk under grönskans skyddande valv vilar änkan Stenberg med sin krycka.⁵³ Gemensamt för bilderna är sammansättningen av familj, släkt och vänner – unga som gamla – som delar vardagens stillsamma förströelser på Tista. Hoppe ingick i

53. På den inramade bildens baksida står antecknat: ”Tistads Berceau uti Trädgården derstädes, afritad af Öfversten Lieut: Hoppe uti Cameras obscura. Personerne woro Fröken Hedwig Eleonora Creutz med solfjædren uti Handen. Till höger om henne Grefw. Rosenhane, hennes Syster Dotter, till wenster hennes Syster Dotters dotter Fröken Hedwig Eleo: Creutz sedemera gift med Baron Baner. Fru Stenberg som war ofärdig och Änka efter Lietenant Stenberg, bodde vid Täckh: hos Frök. Creutz satt på en bänck winthunden war Baron Schering Rosenhanes och lekte [...]”. Dessa två bilder finns avbildade och kommenterade i *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1943* (Stockholm 1943), s. 94–95. Ytterligare en bild förfärdigad av Hoppe med camera obscura ska enligt uppgift finnas, se Hellstedt, *Herrgårdar och herrskapsfolk i Södermanland*, s. 200.

Fredrik Wilhelm Hoppe, "Ett Cabinet uti wenstra Flygeln i Tista trädgård...". 1767–1768. Laverad pennteckning, 19,8 x 27 cm. Tista. Foto: Hans Thorwid.

den nära umgängeskretsen på Tista.⁵⁴ Professionellt anlätades han som arkitekt, men som bildkonstnär är han snarast att betrakta som amatör – vilket tydligt framgår av hans informella och förtroliga bilder av familjen och vänskretsen.

Hoppes bilder är laverade pennteckningar utförda med hjälp av en camera obscura, vilket kan sägas vara en manuell föregångare till de tidiga kamerorna. Principen att med spegel och prisma i en låda återbilda ett motiv är i grunden densamma. En portabel modell av en camera obscura fanns sedan 1600-talet, och under 1700-talet var den ett tämligen vanligt hjälpmedel för konstnärer och arkitekter, som därmed kunde göra detaljerade återgivningar av bland annat byggnader och interiörer. Camera obscurans användning som ritinstrument fascinerade även tidens allt fler amatörer. Säkert hade Hoppe nytta av den i sitt arbete som arkitekt, men han förefaller vara något osäker i dess hantering som redskap för en bildkonstnär, vilket proportionerna

54. Fredrik Wilhelm Hoppes delaktighet i kretsen kring Fredrik Bengt Rosenhane framkommer bland annat av hans uppdrag hos Rosenhanes nära vän Carl Gustaf Tessin på Åkerö. Se Edenheim, 'Åkerö', s. 113f.

Fredrik Wilhelm Hoppe, "Tistads Berceau uti Trägården derstädes", 1767–1768. Laverad penn-teckning, 19,8 x 27 cm. Tista. Foto: Hans Thorwid.

i bilderna antyder. En bild tog förvisso tid att förfärdiga och krävde stor noggrannhet i överförandet, men resultatet erbjöd en ny dimension – det förmedlade ett slags "avtryck" av en föreliggande verklighet. Bilderna har bevarat något av stundens närvaro – ett fruset ögonblick sett genom Hoppes lins och fångat av hans penna.

Eva Sofia Stenbock på Tista fick även ta emot två dekorativa så kallade *découperer* som Hoppe med flinka händer klippt och klistrat. Liksom silhuettklippning var skapandet av *découperer*bilder en uppskattad sysselsättning bland samhällets övre skikt. En *découperer* utgick vanligtvis från en graverad bild, där vissa fält klippts bort ur bilden, medan konturerna till figurerna lämnats orörda.⁵⁵ De tomma fälten fylldes därefter med infällda tygbitar, spetsar eller band som klistrades fast på baksidan. Resultatet gav en dekorativ, nästan tredimensionell effekt. Tekniken sammanhänger med en tid då tyger var så pass

55. Se Alice Dolan, 'An adorned print: Print culture, female leisure and the dissemination of fashion in France and England, around 1660–1779', *V&A Online Journal*, Issue No. 3, Spring 2011, <http://www.vam.ac.uk/content/journals/research-journal/issue-03/an-adorned-print-print-culture,-female-leisure-and-the-dissemination-of-fashion-in-france-and-england,-c.-1660-1779> (hämtad 8/1 2013).

värdefulla att även små stuvbitar togs till vara. Även gravyrerna med sina olika populära motiv fick här ett utökat användningsområde. Découperna på Tista har dock en något annan utformning. Hoppe har utgått från gravyrer, men tecknat av dessa och därefter försett bilderna med påklustrade tygbitar av vilka vissa bemålats. Den ena découperen – *Le Paisible Menage* – föreställer en interiör från en bondstuga, men i den andra är motivet en ståndsmissig interiör och som utgångspunkt valdes en gravyr som var mycket välkänd för Rosenhanes sällskap.

År 1745 hade Carl Gustaf Tessin inköpt två målningar av den framstående franske konstnären Jean Baptiste Siméon Chardin för drottning Lovisa Ulrikas räkning. Motiven förenade tidens kvinnliga dygder och ideal med hemmets intima sfär – *Les amusements de la vie privée* förevisade en mönstergill kvinna som med en bok vilar från sitt hushållsarbete, symboliserat av spinnrocken intill henne, och *L'Économe* visar en kvinna som upptagen vid sina räkenskaper administrerar hushållet. Pierre Louis de Surugues gravyr av *Les amusements de la vie privée* fick stor spridning och motivet återkom i en mängd olika sammanhang under de påföljande decennierna, i allt från porslinsfiguriner till dosor. Anspelningar på motivet dyker också upp i olika sammanhang i det svenska 1700-talet – när greve Claes Julius Ekeblad vilade från hovplikerna med sin hustru Brita på gården Stola i Västergötland, var det Chardins motiv som angav tonen i den akvarell Lorentz Sparrgren fick i uppdrag att utföra.⁵⁶ Läsning eller handens nyttiga arbete utgjorde sinnebilden för det stilla lantlivet och längtan att få dra sig undan världen. Surugues gravyr hade tillägnats grevinnan Tessin – ”Dedié a Madame La Comtesse de Tessin. Sénatrice de Suède” – och när Hoppe förvandlade gravyren till découpure på Tista tillförde han en passande parafra – ”Dedie a Madame La Baronne de Rosenhane Née Comtesse de Stenbock / Par son tres humble et tres obeissant Serviteur. F.W. Hoppe”. Boken i den avbildade kvinnas knä är även försedd med initialerna ”E S S”, vilket gör att bilden också kan betraktas som ett porträtt av Eva Sofia Stenbock på Tista. Hoppes bild måste ha roat en initierad vänkrets med gemensamma sociala och kulturella referensramar.

56. Lorentz Sparrgren, *Amusements de la vie privée de Stola. Claes Julius Ekeblad och hans maka Brita Horn*, 1783. Akvarellerad och laverad pennteckning, 38 x 33 cm. NMB 1402, Nationalmuseum.

Fredrik Wilhelm Hoppe, "Les amusements de la vie privée", omkr. 1766–1770. Découpure i form av laverad och målad pennteckning med tygapplikationer, 37 x 26 cm. Tista. Foto: Hans Thorwid.

Les amusements de la vie privée – att finna förnöjsamheten i hemmets sfär – präglade därmed de scener som Hoppe dokumenterade med sin camera obscura på Tista. Livet på landet erbjöd ofta ett mindre formellt umgänge och bilderna från Tista visar en kontrast till stadens mer offentliga och hetsiga nöjesliv. Trädgårdens klippta boskéer eller förmaketts rika tavelsamling mot marmorerade väggar må ange en ståndsmässig bakgrund till sällskapslivet i camera obscura-bilderna, men scenens aktörer bär vida lösa koftor, enkla spetsmössor och även ett förkläde skymtar i vardagens gemensamma sysslor vid handarbetet eller högläsningen.

*

De olika bilder som här presenterats förmedlar än i dag levande ekon från sällskapslivet i 1700-talets sörmländska högreståndsmiljöer. I målningar, teckningar och silhuetter framträder den umgängeskultur som omgav Fredrik Bengt Rosenhane och Eva Sofia Stenbock. Bilderna ger uttryck för en ständig vilja att befästa gemenskap och samhörighet, inte bara inom en trängre vänkrets, utan även med en vidare, visuellt orienterad högreståndskultur, där konsumtion och social manifestation var centrala inslag.

De inblickar i livet på 1700-talets Tista som här diskuterats har således en tydlig förankring i tidens visuella kultur. Under århundradets lopp genomgick denna en djupgående förändring i många svenska herrgårdshem – till de traditionella porträttsamlingarna tillkom nu täta hängningar av målningar med andra typer av motiv, liksom andra former av bildsamlingar utförda i äldre eller nyare tekniker. Denna bildrikedom speglar också som framkommit en expanderande amatörkultur under 1700-talet – vid sidan av verk av professionella konstnärer växte en brokig bildskatt fram på lantgodsen, skapad av amatörer ur de adliga familjerna och deras umgängeskretsar.

Denna mångfald av bilder har i de här aktuella sammanhangen visat sig vara av dubbelt intresse. Samtidigt som de speglar den materiella kulturen i tidens herrgårdsmiljöer – genom sina avbildningar av dräkter, fester och interiörer – utgör de också i sig viktiga inslag i adelns föremålsbestånd. Oljemålningar med förgyllda ramar innebar ansevliga investeringar och den tid och det engagemang som ägnades de olika typer av bilder som förekom i herrgårdarna gjorde dem till väsentliga och bemärkta ting i dessa miljöer.

På herrgårdarna fick bildkonsten nya och viktiga funktioner i dokumentationen och bekräftandet av en högreståndsgemenskap i fest och vardag. Allt fångades i herrgårdens bildvärld – om det så handlade om att klä ut sig inför en maskerad, att i lugn och ro samtala framför den öppna spisen eller att promenera tillsammans i den lummiga trädgårdsgrönskan. 1700-talets Tista har mot denna bakgrund fått tjäna som exempel på hur tidens umgängesliv vävdes samman med den växande visuella kulturen i de svenska herrgårdshemmen.

Per Reinhold Tersmedens Ramnäs

Bruksherrgården som scen för statuskonsumtion och manifestation i början av 1800-talet

En bostad är ett utmärkt sätt att nå kunskap om en individ eller en familjs levnadsförhållanden. Men bostaden kan även säga något om individernas grupptillhörighet, något om det samhällsskikt eller stånd de tillhörde och kanske aspirerade på att tillhöra.¹ I den här artikeln är det bruksherrgården i Ramnäs i Västmanland som kommer att stå i centrum för diskussionen.² Det är på många sätt en berättelse om makt och manifestering, men också om en brukspatrons strävan att definiera och ta sin plats i ett samhälle i förändring. Föremålen personerna omgav sig med, som de valde till sitt hem och som de smyckade hemmet med avslöjar hur individerna såg på sig själva, på sin plats i samhället och på de intentioner och mål de hade i tillvaron.

Bruksherrgården invid Ramnäs bruk var inte en av de mera unika herrgårdsmiljöerna i Västmanland, eller ens i Bergslagen. De allra flesta herrgårdsmiljöerna uppvisar liknande kulturhistoriska drag.³ Det som dock gör den karakteristisk är det faktum att bruket och dess byggnader

---

Forskningsarbetet för denna artikel har skett med understöd av Magnus Bergvalls stiftelse, Kungl. Vitterhetsakademien och Åke Wibergs stiftelse.

1. Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Uppsala 2008), s. 9–10; Einar Sørensen, 'Adelens norske hus', Lars Roede, Marten Bing och Espen Johnsen (red.), *Slik vil vi bo. Hjem og bolig gjennom 500 år* (Oslo 1998); Sigurd Wallin, 'Lassåna bruksherrgård på Karl XI:s och Anton von Boijs tid', *En bergsbok. Några studier över svensk bergshantering tillägnade Carl Sahlin* (Stockholm 1921).
2. Ramnäs är beläget ungefär tre mil nordväst om Västerås vid Mälaren. I dag ingår det som var Ramnäs socken i Surahammars kommun.
3. Sigurd Wallin, 'Karolinska herrgårdar i Västmanland', Sigurd Wallin, *Gångna dagars högreståndskultur 2. Byggnadsskick i herrgårdar, boställen och städer* (Stockholm 1947). Bruksherrgårdarna i Västmanland uppvisar många likheter även med bruksherrgårdarna i Gästrikland. Se Hans Beskow, *Bruksherrgårdar i Gästrikland* (Stockholm 1954).

så länge befann sig i samma släkts ägo, från mitten av 1700-talet fram till det tidiga 1900-talet. Att herrgården befunnit sig i samma släkts ägo under så lång tid har även påverkat källäget. Ett mycket rikhaltigt material finns bevarat, inte bara efter släktens individer, utan också om Ramnäs bruk.⁴ Genom att kombinera bouppteckningar – som generellt är ett utmärkt sätt att nå kunskap om ett hem och dess inventarier⁵ – med andra källor, som brev, kyrkböcker, målningar, kartor och i viss mån fotografier, kan man nå mycket kunskap om hur individer ordnade och använde sina hem.⁶

Herrgården i Ramnäs uppfördes av brukspatronen, överste Per Reinhold Tersmeden (1751–1842) och det är hans tid som brukspatron som står i centrum i den här artikeln. Anledningen till detta är att både herrgårdsområdet och själva bruksrörelsen genomgick stora förändringar under den här tiden. Jag kommer att fokusera på frågor om Tersmedens statusmanifestation i och i anslutning till bruksherrgården. På vilka sätt använde sig ägaren av herrgårdsmiljön för att manifestera sin status och sin position i samhället? Hur ordnades hemmet? Hur såg rummen ut och hur placerades de i planlösningen? Vilka typer av föremål fanns i rummen? Vad kan vi, utifrån hemmet, utläsa om de strategier Per Reinhold Tersmeden hade för sin ställning i samhället?

Bostaden som scen

Bruksherrgården skulle som bostad passa de behov och önskemål som ägarfamiljen hade. Men herrgården och dess omgivning var även en symbolmiljö och som sådan var den i behov av någon form av publik. I linje med etnologen Anna-Maria Åström betraktar jag inte bara hemmet i sig, utan också föremålen i dess anslutning som symboler

-
4. Ramnäs bruks arkiv förvaras på landsarkivet i Uppsala medan personarkiv efter släkten finns bland annat på Uppsala universitetsbibliotek och i Tersmedenska släktföreningens arkiv på Riksarkivet i Stockholm.
  5. Även om allt inte antecknades (t.ex. föremål som ansågs vara moderna beskrevs oftare än föremål som ansågs vara allmänna och vanliga) är det ändå anmärkningsvärt att det taljrikedom är så hög. Se Carl-Johan Gadd, 'Swedish probate inventories, 1750–1860', Ad van der Woude & Anton Schuurman (ed.), *Probate Inventories. A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development. Papers presented at the Leeuwenborch conference, Wageningen, 5–7 May 1980* (Wageningen 1980). Se även Nils-Arvid Bringéus, *Bouppteckningar som etnologisk källa*, Småskrifter från Etnologiska sällskapet i Lund (Lund 1977).
  6. Marie Steinrud, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur* (Stockholm 2008), s. 177–178.

som står för något mer än sig själva.⁷ Genom att studera föremålen framträder en bild av det vardagsliv människorna ordnade för sig. Min ingång till kunskapen om herrgården i Ramnäs och hur den såg ut, formades och omformades går delvis via bouppteckningar, men även via ett rikhaltigt brevmaterial efter framför allt Per Reinhold Tersmeden.⁸

Bostaden var vid den här tiden en del av den representationsmiljö som de högre stånden förväntades omge sig med och den utrustades på olika sätt för att markera den sociala tillhörigheten.⁹ Ett omfattande och praktfullt bibliotek var en av huvudingredienserna, tillsammans med en vacker trädgård i engelsk stil med tillhörande lusthus. Visserligen var dessa onekligen till för att brukas av familjen, men att de också hade ett kulturellt värde utåt är klart. Högreståndsbostäderna var symboler för makt och status, inte bara inom det egna ståndet utan även inför allmogen. De stora husen med sina påkostade parker och ekonomibyggnader var ett effektivt sätt att manifesteras samhällsordningen. Samtidigt förutsatte den här typen av manifestation en

-
7. Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, SLS 585 (Helsingfors 1993), s. 205. Nils Arvid Bringéus vill se föremålen som "[b]ärare av uttryck eller symboler för mänskliga attityder och värderingar". Nils-Arvid Bringéus, 'Människan och föremålen', Alf Arvidsson, Kurt Genrup, Roger Jacobsson, Britta Lundgren & Inger Lövkrona (red.), *Människor och föremål. Etnologer om materiell kultur* (Stockholm 1990), s. 18.
  8. Bouppteckningen efter Per Reinhold Tersmeden är mycket detaljerad på många sätt, men den saknar en del information. Framför allt handlar det om detaljerade uppgifter om vilka tavlor, böcker eller konstföremål som Tersmeden ägde. Genom bouppteckningen är det möjligt att se att han ägde böcker och konst, men inte vilka motiv de hade eller vilka titlar som ingick i hans samlingar. Det är dock möjligt att till viss del erhålla information om t.ex. vilka böcker Tersmeden läste genom hans korrespondens.
  9. Se t.ex. Bo Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala, ca 1800–1970*, SLS 480 (Helsingfors 1978); Mikkel Venborg Pedersen, *Duke. Manifestations of aristocracy in the duchy of Augustenborg 1700–1850* (Köpenhamn 1999). Den tidiga etnologiska forskningen kring byggnadskultur hade som huvuduppgift att beskriva och att ordna. Som exempel kan Sigurd Erixons verk *Svensk byggnadskultur från 1947* nämnas. Se Åström, 'Sockenboarne', s. 25–33, för genomgång av den tidigare forskningen. Gösta Selling har i *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning under 1700-talet*, faksimiluppl. (Stockholm 1937) fokuserat på arkitekturen med fokus på ritningar, husens proportioner och planlösningar. Se även Lawrence Stone och Jeanne C. Fawtier Stone, *An Open Elite? England, 1540–1880* (Oxford 1984), s. 343–348; Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 160, 186–196. Tematiken behandlas också bl.a. i brev från Fredrik Tersmeden till Per Reinhold Tersmeden, 8/10 1801, F583, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

publik som kom in i parken, trädgården och hemmet för att betrakta och helst beundra dem.¹⁰

Det var sociologen och ekonomen Thorstein Veblen som i sitt klassiska verk *The Theory of the Leisure Class* (först utgiven 1899) myntade begreppet ”conspicuous consumption”, som kanske bäst översätts med iögonenfallande eller ostentativ konsumtion. Denna statuskonsumtion kan ses som framför allt ägnad att upprätthålla social status. Veblen syftade på sin tids nyrika, som han menade ägnade sig åt en särskild sorts konsumtion av dyrbara statusvaror. Den här typen av konsumtion har inte som mål att uppfylla grundläggande behov, utan snarare att skapa och upprätthålla kulturell mening. Veblen pekar i sin studie på att individen med sin konsumtion avser att upprätthålla sociala relationer, att visa sin position i samhället och markera grupptillhörigheter inför sig själv såväl som inför andra. Den brittiske historikern Peter Burke har utvecklat Veblens begrepp för att göra eliters konsumtion synlig och förståelig. Burke menar att den här typen av konsumtion är logisk och rationell. Och nödvändig, i den betydelsen att den möjliggör dels en strävan uppåt, men också en identifiering med andra i den grupp man aspirerade på att tillhöra.¹¹

Veblen, men också Burke, menar att införskaffandet av föremål rör sig på en helt annan nivå än ren och skär överlevnad. Till viss del, menar Veblen, handlar det om tävlingslust (”propensity for emulation”) som präglar samhället och som enligt honom kan spåras långt tillbaka i tiden, till det han enligt sin tids språkbruk kallar barbarsamhället. Denna tävlingslust tar sig uttryck i ekonomisk tävlan och ostentativ konsumtion där föremålen är symboler och som sådana symboliserar de mer än sig själva.

Genom konsumtionen väljer man att presentera sig själv. De föremål man omger sig med föreställer man sig även ska berätta för andra – och för en själv – vem och vad man är. Konsumtionen är en del av människans

10. Selling, *Svenska herrgårdshem*, s. 164–166, 334; Gudrun Andersson, ’Makt och prakt. Rumsliga arrangemang kring Arbogas politiska elit’, *Årsbok. Hembygdsföreningen Arboga minne* 2004, s. 37.

11. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study in the Evolution of Institutions* (New York 1899); Peter Burke, ’Res et verba: conspicuous consumption in the early modern world’, John Brewer och Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London/New York 1993); Peter Burke, *Samtalskonstens historia* (Göteborg 1995), s. 67–69; Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy* (Cambridge 1987), s. 132–149.

samvaro med andra. Denna samvaro och interaktion har den amerikanske antropologen och sociologen Erving Goffman i *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959) beskrivit med teatern som metafor. Det sociala livet är en form av skådespel och på scenen görs framträdanden av olika slag inför en publik. Det finns olika roller att spela och olika typer av kulisser att använda sig av och anpassa till sina framträdanden. I det mänskliga samspelet blir alla både publik och aktörer, enligt Goffman.

Överfört till herrgården – och bostaden – kan man med teatermetaforen se den som indelad i olika arenor som hade olika grupper som mål för statusexponeringen. Den brittiska historikern Lorna Weatherill använder sig av termerna ”front stage” och ”back stage” för att på ett analytiskt plan särskilja hemmets olika arenor. Genom att studera inredningen och vad den värderades till blir det möjligt att se vilka delar av bostaden som man gärna exponerade och vilka man drog sig för att visa upp för utomstående.¹² I linje med detta kan föremålen och inredningen ses som en form av rekvisita, som plockas fram, visas upp eller döljs – allt efter de önskemål som finns. Därmed blir det även möjligt att se hur denna scen byggs upp, förändras, rivs och byggs upp igen för att passa de behov ägarna hade. Genom att närma sig bostaden med teatermetaforiken förenas tanken på den materiella kulturen med bostadens olika arenor. Föremålen förvandlas till rekvisita som bygger upp scener inför en publik.

Familjen Tersmeden på Ramnäs

För att förstå bruksherrgårdarna och deras historia behöver de befolkas av människor, och då främst av brukspatronerna själva. Som adlig brukspatron tillhörde översten Per Reinhold Tersmeden en tydlig elitgrupp i samhället. Få forskare har tagit ett helhetsgrepp på bruksägarna som grupp och deras sociala strävanden – troligen på grund av att individerna och släkterna inom gruppen har tillhört olika stånd. I de fall brukspatronerna har diskuterats som grupp har det framför allt varit som ett hot mot det rådande ståndssamhället.¹³ Visserligen var

---

12. Lorna Weatherill, *Consumer Behavior and Material Culture in Britain 1660–1790* (London/New York 1988), s. 8–13 samt not 17. Se även Gudrun Andersson, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770* (Stockholm 2009), s. 109–111.

13. Tom Söderberg, *Bergsmän och brukspatroner i svenskt samhällsliv* (Stockholm 1948); Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning* (Lund 1949), s. 245–247, 306–316.

brukspatronerna en heterogen skara. De kom från olika bakgrunder och representerade olika stånd, men samtidigt hade de mycket gemensamt och flera gemensamma intressen, något som manifesterade sig i bildandet av Jernkontoret i mitten av 1700-talet.¹⁴ Umgänget på herrgårdarna vid bruken var livligt och giftermålen mellan döttrar till bruksägare å ena sidan och bruksägare eller söner till bruksägare å andra sidan var mycket vanligt förekommande. Sällan kom personer helt utifrån in i kretsen, utan man var vanligen född in i verksamheten och bar så att säga brukspatronskulturen med sig. Arbetet lärdes genom att barnen från tidig ålder fick ta del av det praktiska arbetet vid bruket.¹⁵ Som äldre tiders företagsägare var brukspatronens situation ofta inte helt lätt. Han, eller hon, hade ofta ensamt ansvar för industrins utveckling. Bruksfolket utgjorde en del av brukspatronens ansvarsområden. Att hitta kunnig och pålitlig arbetskraft var svårt, och än svårare var det att få den att stanna kvar. Bruksfolket bytte ofta arbetsplats i jakt på bättre villkor vid andra bruk. Men det var inte bara de anställda vid bruken som var viktiga. Det gällde att se till hela familjen. Genom att erbjuda arbetarna bra boende, förmåner och någon form av sjuk- och socialvård blev bruket en attraktiv arbetsplats.¹⁶ Per Reinhold Tersmeden tillhandahöll, förutom detta, också en skola för brukets barn, vilket gjorde anställning vid Ramnäs än mer eftertraktat.¹⁷

Generellt var bruksägarna ofrälse, något som var särskilt markant under 1700-talet. De stora bruken har dock till övervägande del ägts av adeln. Särskilt i Uppland var andelen adliga bruksägare stor. För Västmanlands vidkommande har det adliga inslaget bland bruksägarna aldrig varit särskilt stort.¹⁸ Kring 1800 utgjorde den adliga gruppen

-
14. Bertil Boëthius och Åke Kromnow, *Jernkontorets historia 1. Grundläggningstiden* (Stockholm 1947), s. 192–220; Karl-Gustaf Hildebrand, *Fagerstabrukens historia 1. Sexton- och sjuttonhundratalet* (Uppsala 1957), s. 165–170.
  15. Hildebrand, *Fagerstabrukens historia*, s. 165–170. Detta sätt att uppfostra barnen in i en speciell kultur är i linje med det Ulväng noterar om de uppländska herrgårdarna, som lät sina söner i utbildningssyfte arrendera gårdar. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 143.
  16. Klas Nyberg (red.), *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824* (Stockholm 2006), s. 88–89; Alf Nordström, *Bergsmän och brukspatroner* (Stockholm 1987), s. 22–23.
  17. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 4/5 1841, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Se även Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 166–167.
  18. Hildebrand, *Fagerstabrukens historia*, s. 168.

omkring en tredjedel av bruksägarna i länet.¹⁹ Hur mycket adelskapet påverkade brukspatronerna som grupp är osäkert. Helt klart är att det var av vikt på ett nationellt plan, men i lokalsamhället är det inte säkert att det erbjöd så stora förändringar i den sociala ställningen. Samtidigt är det viktigt att påpeka att flera av de ofrälse bruksägarna adlades som en form av belöning för sin verksamhet inom bruksnäringen.²⁰

Släkten Tersmeden i Ramnäs socken i Västmanland uppvisar många av de drag som är så karakteristiska för bruksägarläkter. Släkten etablerade sig i socknen när Magdalena Elisabet – Lona Lisa kallad – Söderhielm och hennes make assessorn Jacob Tersmeden i mitten av 1700-talet köpte andelar i det som kom att bli Ramnäs östra bruk. När Jacob Tersmeden och Lona Lisa Söderhielm ingick äktenskap 1743 förenade de två välkända släkter inom bergshanteringen vid den här tiden. Släkten Tersmeden kom ursprungligen från Stade och Flensburg i Schleswig-Holstein i nuvarande Tyskland, där den drev ett framgångsrikt handelshus. Familjen tillhörde det ledande skiktet i samhället, såväl ekonomiskt som politiskt. I början av 1600-talet gick handelshuset i konkurs – som flera andra vid den här tiden – och när området drabbades av epidemier och krig valde Herman tor Smede²¹ att lämna landet och bege sig till Sverige.²² Herman tor Smede hade uppenbarligen redan erhållit någon form av utbildning inom järnhantering för ganska snart efter ankomsten till Sverige blev han förvaltare vid Öllösa bruk i Södermanland. Han utvidgade sin verksamhet, som han drev tillsammans med sina släktingar, till att omfatta Nissshytte masugn samt Larsbo och Saxehammars bruk i Dalarna. Hermans barn och barnbarn fortsatte hans arbete med att etablera släkten inom bergsnäringen och den förut nämnde Jacob Tersmeden var en av hans sonsöner. Denne Jacob blev 1751 adlad med namnet Tersmeden, medan hans fem yngre

---

19. Tom Söderberg, *Den namnlösa medelklassen. Socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet* (Stockholm 1956), s. 194ff; Sten Carlsson, *Svensk ståndscirkulation 1680–1950* (Uppsala 1950), s. 53ff.

20. Jämför här med Hildebrand, *Fagerstabrukens historia*, s. 167–168.

21. Namnet ändrades i mitten av 1600-talet till den nuvarande formen Tersmeden. Ytterligare namnformer förekommer, bland andra Thor Schmede, zur Schmiden och zur Schmieden.

22. Alfred Meyse, *Tor Smeden. Eine Flensburger Grosskaufmannsfamilie des 16. Jahrhunderts*, *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte* (Flensburg 1939). Se även Wilhelm Tersmeden, "Släkthistoriska anteckningar", Tersmedenska släktens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

syskon 1711 hade adopterats av och adlats tillsammans med styvfadern Jonas Cedercreutz.²³

Släkten Söderhielm var också den väl förankrad i den svenska bergsnärigen. Lona Lisa Söderhielms far, Lorentz Niklas Söderhielm, hade en bakgrund som kapten i Dalregementet medan modern, Alleta Maria Cederberg, och hennes släkt hade ägt bruk i Bergslagen i flera generationer, bland andra Norns bruk i Dalarna och Engelsbergs bruk i Västmanland. Kopplingen mellan släkterna Tersmeden och Söderhielm stärktes ytterligare när Lona Lisas bror gifte sig med Jacobs syster Ulrika Tersmeden 1746.²⁴

Jacob Tersmeden och hans hustru Lona Lisa Söderhielm flyttade efter förvärvet av Ramnäs östra bruk på 1740-talet in i herrgården i Västsurå, inte långt från Ramnäs, med den växande barnaskaran, som kom att omfatta tolv barn.²⁵ Livet på Ramnäs bruk förändrades drastiskt på våren 1767 då Jacob Tersmeden hastigt avled och lämnade efter sig den komplicerade bruksrörelsen och sin stora familj. Det yngsta barnet var endast sex år gammalt. Lona Lisa Söderhielm var dock lika insatt i bruksnärigen som maken och hon hade vid många tillfällen redan i praktiken varit ensam om skötseln av både företag och hem då maken tillbringade långa perioder vid riksdagarna i Stockholm. I den likpredikan som domprosten Johan Mikael Fant höll vid Lona Lisa Söderhielms begravning 1787 berättade han om hennes första tid som änka:

Alla wänner och släktingar woro bekymrade om husets tilkommande styrelse och Bruksrörelsens drifwande; men Fru Assessorskan öfwerwinner allas frugtan och öfwergår alt hopp. Hon åtager sig ägendomarnes drift, och sköter dem på ett sätt, som tillwunnit Henne hela Bergslagens högagtning, alla kännares förundran.²⁶

-
23. Alfred E. Jansson, *Den förste Tersmeden och hans verksamhet vid Öllösa, Björndams och Stålboga järnbruk. Ett 300-årsminne* (Stockholm 1941), s. 5ff och Alfred E. Jansson, *Tersmedarna på Larsbo. Ett järnbruks historia utforskad och berättad* (Stockholm 1943), s. 18ff.
24. Sixten Söderhielm, *Ätten Söderhielm 2. Andra och tredje generationerna – brukspatronernas – historia* (Säter 1963), s. 14–16, 25–28, 83–103; Marie Steinrud, 'På spinnsidan. Tre adelskvinnors liv 1718–1846', *Bergslagsarkiv. Årsbok för historia och kulturhistoria för Bergslagen* (2000).
25. Husförhörlängd, A1a: 3, 1746–1774, Sura socken, Landsarkivet i Uppsala, Uppsala.
26. Johan Fant, *En Christelig Predikan, Hällen, Wid I Lijstiden Wälborna Fru Magdalena Elisab. Tersmedens, Född Söderhielms, Christeliga Jordafärd, I Ramnäs Kyrka, den 17 Julii, 1787* (Uppsala 1787), s. 31.

Jacob Tersmeden och Lona Lisa Söderhielm hade tagit stora lån för att finansiera inköpet av bruket, men affären visade sig vara ett lyckokast. Skulderna var visserligen tunga att bära, men tiderna var gynnsamma för järnbruken. Bland annat höjde det pommerska kriget (1757–1762) järnpriset. Inflationen som följde i krigets spår medförde även att skulden minskade märkbart, trots konjunktursvängningarna under 1700-talet. Trots att sämre tider var i antågande verkar Jacob Tersmedens och Lona Lisa Söderhielms ekonomi ha varit förhållandevis god. I räkenskapsböckerna visar flera poster att Jacob Tersmeden lånade ut pengar till flera personer, inte minst till sina bröder Herman Tersmeden och den namnkunnige amiralen Carl Tersmeden. Speciellt den sistnämnde tycks på många sätt ha levt mer eller mindre på sin bror och hans familj och räkenskaperna visar alla möjliga utlägg för honom. Hans skuld till Jacob Tersmeden och Lona Lisa Söderhielm växte hela tiden och vid tiden för Jacob Tersmedens död 1767 var den uppe i strax över 90 000 daler kopparmynt, en inte alldeles föraktlig summa.²⁷ Efter broderns död reste Carl Tersmeden till Ramnäs för att på plats utröna hur stor skulden till broderns sterbhus var. Efter att ha studerat räkenskapsböckerna kom han fram till att hans äldre bror

[...] varit mig en ganska sträng förläggare, i det han när revenuen af min andel i Larsbo ej räckte till intressenternas betalande på min skuld hos honom, slagit intresset till kapitalet och därpå följande åren beräknat intressen, hvilken hårda medfart jag dock på min broders döda mull ej ville låta min svägerska förstå, utan teg härmed stilla.²⁸

I samband med besöket på Ramnäs sålde amiral Carl Tersmeden sina andelar i Larsbo till svägerskan Lona Lisa Söderhielm, vilket i praktiken betydde att hon blev ägare till den största posten även i det bruket. Relationen mellan Carl Tersmeden och hans svägerska blev dock efter broderns död något frostig.

När Olof Grau 1754 nedtecknade sin berömda beskrivning över Västmanland hade Ramnäs ungefär 900 invånare och Grau menar att denna ”folkrikedom beror på de många bruk, som finns här, och vid

27. Bertil Boëthius, 'Ramnäs bruk under inflationen. Studier i Jacob Tersmedens enskilda räkenskapsbok', *Historisk tidskrift* 74 (1954). Summan kan jämföras med priset på en mansskjorta, som vid den här tiden uppgick till ungefär 27 daler kopparmynt. Lars O. Lagerqvist och Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 2002), s. 83.

28. Carl Tersmeden, *Amiral Carl Tersmedens memoarer 5. Gustaf III och flottan*, utg. Nils Sjöberg och Nils Erdman (Stockholm 1918), s. 23.

hvilka många arbetare och andra, som ej kunna räknas bland jordbrukare, äro anställda. Hemmanen här äro också klufna i tämligen små delar och sålunda besuttne med jämförelsevis mycket folk, hvadan äfven detta förhållande bidrager till uppkomsten af denna sockens stora invånareta.²⁹ Ramnäs låg vid en farled och de goda kommunikationerna med omvärlden gjorde att familjen Tersmeden hade lätt att både åka på visiter och ta emot besök. Det är ett livligt umgänge som beskrivs på de många bruksherrgårdarna, och familjen Tersmeden var en självklar del i sällskapslivet.³⁰

Överste och brukspatron

Jacob Tersmedens och Lona Lisa Söderhielms son Per Reinhold, född 1751, var inte den självklara arvtagaren till bruksrörelsen. Som många adliga ynglingar anslöt han sig efter sina universitetsstudier till armén. Han valde Livregementet till häst där han 1768 blev först volontär och sedan snabbt steg i graderna. Under den här tiden följde han kungen, Gustav III, på dennes många resor runt om i landet. I mitten av 1770-talet lämnade han dock Livregementet till häst och flyttade över till Smålands lätta kavalleri, där han 1795 blev överste och chef för regementet. År 1800 begärde han avsked och drog sig efter det tillbaka till Ramnäs bruk som han ägnade sig åt att sköta och förvalta.³¹ Varför han efter så lång tid inom krigsmakten tog avsked är det svårt att spekulera om. I ett brev till brorsonen Wilhelm Fredrik Tersmeden ger han dock en fingervisning om orsaken. Brorsonen stod i begrepp att begära avsked från armén och vände sig till sin farbror för att få råd. Per Reinhold Tersmeden svarade honom att han ”sielf varit för 40 år sedan i samma om icke värre belägenhet. Man väntade at jag skulle lemna min Majors post, men man bedrog sig” och fortsätter med en antydning om att anledningen till avskedet stod att finna hos ”den tidens Chefer” som ”fodrade en lika oinskränkt lydnad”.³² I stället återvände han till hembygden och till bruksrörelsen, som han vid moderns död

29. Olof Grau, *Beskrifning öfwer Wästmanland med sina städer, häradar och socknar* (Västerås 1754), s. 25ff.

30. Uno von Troil, 'Själfbioграфи och reseanteckningar', *Svenska memoarer och bref 1*, utg. Henrik Schück (Stockholm 1900); Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 90–100.

31. Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 128ff.

32. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 28/1 1830, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

av familjen blivit utsedd att driva som ett familjeföretag med honom själv som disponent.³³

Per Reinhold Tersmeden gifte sig aldrig, utan kom att viga sitt liv åt den allt mer omfattande bruksrörelsen som hade bruket i Ramnäs som utgångspunkt. Till sin hjälp i hushållet hade han förutom hushållerska och en stor mängd tjänstefolk även sina systerdöttrar – inom familjen kallades de ”överstens fröknar” – som långa tider bodde hos honom, förestod hushållet och skötte honom under hans ålderdom.³⁴ En lika nära relation hade han till sin favoritbror Fredriks ende son, Wilhelm Fredrik Tersmeden. Denne var sedan barnsben destinerad att ta över brukets skötsel efter farbrodern och tillbringade ofta somrarna hos honom på Ramnäs. I de bevarade breven mellan Per Reinhold Tersmeden och brorsonen är det framför allt den stödjande och rådgivande rollen som kommer till ytan. De diskuterar olika sätt att lösa problem, att sköta herrgården och den omfattande bruksrörelsen. Omständligt redogörs för åsikter och bakomliggande tankar i olika frågor. Det är en tydligt hierarkisk relation som råder dem emellan och detta beror troligtvis på det faktum att Per Reinhold Tersmeden såg brorsonen som sin efterträdare och därför även kände ett behov av att upplysa, uppfostra och undervisa honom för framtiden.³⁵

När Per Reinhold Tersmedens föräldrar flyttade till Ramnäs ägde de ungefär hälften av hamrarna i Ramnäs, och det blev en av sonens livsuppgifter att köpa, byta och sälja andelar för att så småningom koncentrera ägandet till Ramnäs. Kontrollen över bruken i Ramnäs hade sedan 1600-talet delats mellan två ägare, och under Per Reinhold Tersmedens tid hette grannarna Schenström. De bodde bara ett stenkast bort, på andra sidan strömmen. Familjen Schenström hade i mit-

33. Se handlingar från sammanträden samt köpe- och överlåtelsehandlingar i samband med Lona Lisa Söderhielms död, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Dessa handlingar avslöjar även att det inte syskonskaran inte var helt självklart att det var just Per Reinhold Tersmeden som skulle axla disponentrollen. Jfr även Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 116–117.

34. Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 147–159.

35. Se t.ex. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 19/10 1832, 22/11 1833, 7/7 1834 och 11/2 1836, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Om Wilhelm Fredriks uppfostran och utbildning, se Marie Steinrud, ”Lätt mina råd och förmaningar alltid vara hos dig”. Manlighetsideal i det tidiga 1800-talets högreståndskultur, Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.), *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900* (Uppsala 2003).

Porträtt från 1823 av Per Reinhold Tersmeden i den s.k. brukspatronens fracken, efter en litografi av en målning av Per Krafft d.y. På slaget syns bruksmärket och ordens-tecknet är Svärdsorden. Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, häfte 53 (1914).

ten av 1700-talet uppfört en ståtlig herrgårdsbyggnad på västra sidan av Ramnäsströmmen.³⁶ Efter att brukspatron Schenströms änka hade avlidit 1832 hölls auktion på den Schenströmska herrgården. I ett brev till brorsonen skrev Per Reinhold Tersmeden om sina planer på att köpa den västra delen av bruket:

[...] men disposition öfver 4 stångjernshamrar, 7 härdar och 3 000 skpd. smide, som stämplas R.B. [Ramnäs bruk] smickrar äfven fåfången. Äfven du, som jag hoppas skall bo på detta vackra ställe, skall med välbehag kasta ögonen i Öster och Väster om Strömmen och säga 'jag är herre i båda väderstrecken!'³⁷

Inköpet lyckades och Per Reinhold Tersmeden stod därmed som ensam ägare och patron över den omfattande bruksrörelsen. Som brukspatron var han försiktig i sina investeringar och mycket sparsam och ekonomiskt sinnad. Detta till trots hade han sedan han övertagit brukets skötsel planerat för de nya herrgårdsbyggnaderna och parken han ville anlägga.

36. Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 103–105.

37. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, u.d. [trol. juli] 1834, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

I egenskap av brukspatron engagerade sig Per Reinhold Tersmeden inom en rad andra områden, både lokalt och på ett nationellt plan. Under 1810-talets första år var han med om att grunda Västmanlands läns Hushållningssällskap, där även brodern Benjamin Tersmeden på Hellby fanns med bland ledamöterna.³⁸ Tillsammans med övriga intressenter arbetade Per Reinhold Tersmeden för att förbättra och bygga ut Strömsholms kanal, som var en viktig förbindelselänk med omvärlden, inte minst för brukspatronerna längs med dess sträckning. Han deltog plikttroget i riksdagarna också som äldre och var en varm anhängare av Jernkontoret. Han arbetade också ivrigt för att förbättra levnadsförhållandena för sina anställda och skänkte stora summor till socknens kyrka, vars ombyggnad och renovering i slutet av 1700-talet han till största delen bekostade. Per Reinhold Tersmeden skänkte också en del föremål till kyrkan. Det mest framstående föremålet var en orgel, som Per Reinhold Tersmeden förärade kyrkan 1833. Orgeln var byggd av den kände orgelmakaren Strand.³⁹ I ett brev berättar han själv om händelserna vid invigningen i kyrkan:

Jag hinner ge dig en beskrifning på gårdagens händelser då så wäl i Kyrkan som på Ramnäs var Grande Feste, vid Orgelwärkets invigning. Då det ringdes första gången, öppnades högtidligheten med 16 skott. Vid sammanringningen trädde Pastor för Altaret, en vers intonerades med Kläckarens dåliga stämna för att göra jernförelsen så mycket mer förvånande, då Verkets liud skulle öppnas. Talet var vackert och enligt skrifteligt förord med Pastor nämdes ej gifvarens namn, utan blott "En gammal man som född och upfödd inom församlingen, ville med denna Kyrkoprydnad, näst den Högstes låf, lemna ett vedermåle af sin välvilja för sochnens innevånare." [---] Vid slutet af talet framkallades Orgelns liud som med en katastrof, då den i kyrkomusiken ovanligt skicklige Directeur Strand på en gång lät höra Verkets hela kraft till åhörarnes tysta och synbart glädjefulla hänförelse. [---] Kyrkan, som rymmer öfver 1.500 personer, var full som ett ägg, ingen ordning, ingen full, ingen olycka med hästar, som kunnat skygga för skotten.⁴⁰

Per Reinhold Tersmeden strävade också efter att förbättra arbetarnas tillvaro vid bruket genom att anställa bruksläkare, bekosta en skola för arbetarnas barn och bygga flera nya arbetarbostäder för smederna och

38. Gustaf Blomquist, *I Lanthushållets tjänst. En krönika om Västmanlands Läns Hushållningssällskap 1813–1963* (Västerås 1963), s. 8ff.

39. Marie Steinrud, 'Makt och status i Ramnäs kyrka. Kyrkorummet som offentlig arena 1737–1832', *Bergslagsarkiv. Årsbok för historia och kulturhistoria för Bergslagen* (2009).

40. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 2/12 1833, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

deras familjer.⁴¹ Framför allt var han en affärsman, och som sådan var han intresserad av att värna om sin egendom och föröka dess värde. Att han tog hand om sina anställda låg med andra ord helt i linje med detta. Per Reinhold Tersmeden var knappast främmande för att ta strid för det han ansåg var hans rätt. Konflikter om vägbyggen, underhållsarbeten, tillgång till hästskjutsar och till bygdens kvarn förekom ofta, liksom stridigheter om dagsverken och löner.⁴²

Bruksherrgården i Ramnäs

När Lona Lisa Söderhielm och Jacob Tersmeden i mitten av 1700-talet flyttade till orten fanns det en herrgård – ofta i mantalslängderna benämnd bruksgård⁴³ – placerad alldeles intill bruket. Riktigt hur den ursprungliga planen för området såg ut är inte möjligt att med säkerhet fastställa, men en målning av Pehr Nordquist från slutet av 1700-talet ger en bild av området. Till vänster syns delar av det som benämndes det östra, eller det Tersmedenska, bruket. På andra sidan strömmen, till höger, syns den så kallade Schenströmska herrgården, vars flyglar bara anas på målningen. Värt att lägga märke till är den relativa byggnadstätheten kring det Tersmedenska bruket. Det handlar säkerligen

41. Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 182.

42. Se ”Handlingar rörande Ramnäs bruk och gods”, Ramnäs bruks arkiv, Landsarkivet i Uppsala, Uppsala. Jfr även Nyberg (red.), *Kopparkungen*, s. 295–298.

43. Var skillnaden mellan bruksherrgård och bruksgård går är inte helt lätt att uttröna, men troligt är att det handlade om en byggnad av ”herrgårdstyp” som genom sin arkitektur skilde sig från den övriga bebyggelsen på orten, men av någon anledning inte angivits som herrgård. Bruksherrgårdarna i Västmanland var knappast en homogen grupp gårdar. Vissa gemensamma drag återfinns dock. Generellt kan man säga att det handlade om en miljö byggd för de övre stånden i samhället (här räknas såväl adel som borgare in) med en ståndsmässig bostad, vanligtvis med tillhörande park- och trädgårdsanläggningar. Se även Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 10–12, som har en något annorlunda och mer detaljerad definition då Ulväng fokuserar på den kamerala delen av miljöerna. Själva huvudbyggnaden hade ofta en rumsindelning av salstyp och var herrgården utrustad med övervåning var det vanligen där man återfann sängkammare och eventuellt gästrum och rum för mindre formella sammankomster. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 11; Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 192. För att kunna kallas bruksherrgård har jag även tillfogat kravet på koppling till en bruksmiljö. Herrgården ska ha varit byggd av eller på uppdrag av ägaren till ett bruk och under någon tid ha fungerat som bostad för bruksägaren och hans eller hennes familj. Se Beskow, *Bruksherrgårdarna i Gästrikland*, s. 7–9. Margareta Nisser-Dalman, *Antiken som ideal. Det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791–1818* (Uppsala 2006), s. 13–14.

Bild över bruksområdet i Ramnäs av Pehr Nordquist 1792. Till vänster syns de äldre byggnaderna vid Tersmedenska herrgården och till höger den så kallade Schenströmska herrgården. Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm.

framför allt om brukets olika magasins- och förvaringsbyggnader.⁴⁴ Hur själva huvudbyggnaden såg ut är det på bilden svårt att se. Endast en liten del av husets framsida kan anas i målningen, men av detta kan man se att det rörde sig om en herrgård i två våningar, troligen försedd med det karaktäristiska valmade säteritaket. Till mangården hörde även en flygel, som på bilden syns med både liknande tak och takkupor som huvudbyggnaden. Av vad som syns av byggnaderna kan man sluta sig till att de är byggda i klassisk karolinsk stil med strama fasader. Till mangården hörde, förutom huvudbyggnaden och flygeln, även en köksbyggnad.

Inredningen i den äldre herrgårdsbyggnaden präglades av den karolinska stilen. På väggarna i sällskapsrummen hängde gyllenlädertapeter och målade tapeter med kinesiska motiv, rummen pryddes av förgyllda möbler i mahogny och valnöt och på golven låg turkiska mattor. Stora kandelabrar var utplacerade på bord runt om i bostaden.

44. Herrgården med park och trädgård fick vanligen stå tillbaka för brukets behov, se Beskow, *Bruks herrgårdar i Gästrikland*, s. 73.

På herrgårdens övervåning fanns bostadens viktigaste representationsrum, en större sal och en stor kammare som fungerade som salong med ett mindre sällskapsrum intill. Familjens sängkammare var belägna i bottenvåningen. Köken (både det stora och det lilla) fanns i köksflygeln tillsammans med en del funktionsspecifika rum, som skräddarsalen. Här fanns också ett rum benämnt "bokkammaren" medan flygelbyggnaden inrymde "scholkammaren" och "herrarnes sal" likväl som gästrum. Bostaden som beskrivs i bouppteckningarna framstår i dova och mörka färger och i synnerhet vid tiden för Jacob Tersmedens död som tätt möblerad.⁴⁵

När Per Reinhold Tersmeden tog över brukets skötsel efter sin mors död hade han tydliga planer för herrgården, som han ansåg inte riktigt uppfyllde de krav han ställde på sin bostad. Den tyske historikern och sociologen Norbert Elias pekar på vikten av att äga och bebo ett hus som speglade den sociala ställningen: "A duke must build his house in such a way as to tell the world: I am a duke and not merely a count. The same applies to every aspect of his public appearance. [...] A duke who does not live as a duke has to live, who can no longer properly fulfil the social duties of a duke, is hardly a duke any longer."⁴⁶

Vad Elias syftar på är att det inte räckte med titlar för att upprätthålla sin sociala ställning. Titlarna måste förvaltas, förmeras och synliggöras på olika sätt, till exempel genom bostaden, genom ägodelar och genom bildning. För Per Reinhold Tersmeden var den existerande herrgården inte nog som bostad och han valde att bygga nytt från grunden snarare än att bygga om det gamla huset. Projektet var stort och pågick i flera år innan huvudbyggnaden ett par år efter sekelskiftet 1800 stod färdig för inflyttning. Den var byggd i empirestil i två våningar med en suterrängvåning mot parken och fönsteromfattningar målade i granitimitation. En fris av råhuggen granit markerade skillnaden mellan våningsplanen och taket var belagt med kopparplåt.⁴⁷ Snart byggde Tersmeden även en flygel, den så kallade Strömflygeln, ett stall samt en bagarstuga. Trädgården sträckte sig huvudsakligen

45. Bouppteckning efter Jacob Tersmeden, EIXb: 90, Svea hovrätts arkiv, Riksarkivet, Stockholm; bouppteckning efter Magdalena Elisabet Söderhielm, EIXb: 129, Svea hovrätts arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

46. Norbert Elias, *The Court Society* (Oxford 1983), s. 63–64.

47. Ernst Malmberg, 'Ramnäs', Albin Roosval (red.), *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början. Västmanland* (Stockholm 1910). Vem som var arkitekten är okänt.

Per Reinhold Tersmedens bruksherrgård, sedd från parken. Vilka kvinnan och de två barnen är, är okänt. Bilden är troligen från sekelskiftet 1900. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

bakom herrgårdsbyggnaden och längs med Ramnäsströmmen. I anslutning till den fanns även orangerier och växthus. Herrgården var på intet sätt någon stor byggnad. Med ett tjugotal rum i varierande storlek fördelade på två våningar, källare och vind skulle den snarare kunna hänföras till de medelstora, men den var mycket påkostad, både till sin interiör och exteriör. Byggnaden var placerad alldeles intill bruksverksamheten, hamrarnas dunkande och bruset från forsen var en del av vardagen.⁴⁸ Att herrgården var ett maktcentrum är tydligt. För betraktaren signalerade den välstånd och kunskap, myndighet, auktoritet och kompetens.⁴⁹

Av bruksherrgårdarna i Västmanland är det få som fick en ny huvudbyggnad under den här tiden. Snarare är det 1700-talets mitt som

48. Ann-Margret Holmgren, *Minnen och tidsbilder 1* (Stockholm 1926), s. 61–62. Uppgifterna om herrgårdens spatiala indelning samt rummens inredning bygger hädanefter på bouppteckningen efter Per Reinhold Tersmeden (EIXb: 266, Svea hovrätts arkiv, Riksarkivet, Stockholm) om inget annat anges.

49. Mark Girouard, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, 2:a uppl. (New Haven 1980), s. 2.

är bruksherrgårdarnas storhetstid.⁵⁰ För att förstå bruksherrgårdens historia behöver man förstå den kontext i vilken den tillkom. Tiden 1700 till 1900 är en av de mer dynamiska tidsepokerna i Bergslagens historia. Under den här perioden genomgick bruksnäringen flera förändringar; konjunktursvängningar påverkade arbetssituationen för dem som ägde bruken och för de anställda. Nya arbetarbostäder uppfördes i större omfattning än tidigare, allmän folkskola infördes och Sverige blev allt mer industrialiserat. Mot 1800-talets slut inträffade den så kallade bruksdöden, då den allt hårdare internationella konkurrensen medförde att allt fler svenska järnbruk fick svårt att överleva.⁵¹ Per Reinhold Tersmeden var dock vid tiden för sitt byggprojekt en välbeställd man och hans position både lokalt och nationellt var stark. Han behövde inte en ny herrgård för att hävda sig som ny aktör på arenan. Snarare var herrgården ett mycket handfast sätt för honom att befästa sin position och visa upp sin förmåga som brukspatron. Han besatt både de ekonomiska medel och den kunskap som krävdes för att klara av att bygga helt nytt, från grunden. Under ett par år kring sekelskiftet 1800 anlände med jämna mellanrum byggnadsmaterial på Strömholms kanals jakter till Ramnäs. Ek till golven, granit till entrétrappan och en stor mängd fönster och fönsterglas.⁵²

Per Reinhold Tersmeden placerade sin nya herrgård alldeles i anslutning till den äldre, som fick stå kvar tillsammans med de andra byggnaderna innan de revs. Åtminstone den äldre flygelbyggnaden stod kvar vid hans död, alldeles bredvid den på 1820-talet uppförda Strömflygeln. Å ena sidan kan detta ses som en pragmatisk handling, byggnaderna var säkerligen fullt funktionsdugliga och användes under Per Reinhold Tersmedens tid för att inackordera gäster, för att förvara textilier, och för arbeten som vävning, mangling och strykning. Å andra sidan kan detta också ses som ett sätt att befästa kopplingen till platsens och släktens historia. Genom att behålla vissa delar av re-

50. I Västmanland finns ungefär 25 bruksherrgårdsmiljöer anlagda före 1800-talet. Av dessa är ungefär hälften anlagda under 1700-talets senare hälft. Gösta Selling pekar på att många av Sveriges bruksherrgårdar nybyggdes under 1700-talets mitt. Gösta Selling, 'Bruken som kulturmiljö, *Blad för bergshanteringens vänner* 33 (1959), s. 119.

51. Hans Beskow, *Bruksherrgårdar i Gästrikland*, s. 19–23; Selling, 'Bruken som kulturmiljö.'

52. Se Strömholms kanalaktiebolags arkiv, G6b: 1–6 (1795–1804), Slusspecialer, Hallstahammars kommun, Hallstahammar. Detta tyder också på att äldre materiel, t.ex. från byggnader som rivits i samband med nybyggnationen, inte återanvänts i någon större utsträckning till den här byggnaden.

kvisitan blir scenen inte helt ny, utan förbindelserna mellan det som varit och det som komma skulle, med Per Reinhold Tersmeden som ledare, lyftes fram och blev tydligare.

För den som ville klättra på den sociala rangskalan var ett säkert kort att satsa på att antingen förbättra sitt redan existerande hus eller skaffa sig ett nytt. Samtidigt kunde detta vara som att balansera på slak lina och det gällde att inte förhäva sig. Byggede man för stort och för dyrt kunde ambitionerna i stället leda till ruin och katastrof.⁵³ Per Reinhold Tersmeden valde att bygga nytt, men detta handlade främst om att bekräfta och stärka sin position som framgångsrik brukspatron.⁵⁴ Den nya herrgårdsmiljön han anlade i Ramnäs blev ett bevis på hans position i samhället. Helt klart besatt han kunskap och medel att balansera på den slaka linan. Byggnadens insida var minst lika viktig som utsidan och i de rum som var avsedda för representation syntes Per Reinhold Tersmedens tankar om bostaden som en scen för status-exponeringen extra tydligt.

En passande inredning

Då, precis som nu, hade bostadens interiörer många funktioner att fylla. Det skulle vara praktiskt att leva och verka i bostaden, man skulle ha möjlighet att omge sig med saker man tyckte om och fann vackra, det skulle finnas plats för umgängeskretsen samtidigt som man försökte åstadkomma en miljö där inredningen kom till sin rätt och markerade den status man strävade efter att erhålla och upprätthålla. Att bostaden under den här perioden var en mer offentlig arena än vad vi vanligtvis anser våra bostäder vara i dag är en viktig faktor för att förstå det tidiga 1800-talets högreståndsbostäder. Rummen i bostaden kan med scenmetaforiken som hjälp ses som scener, och för att all den omsorg som lades ned för att inreda rummen skulle bli synlig, och för att alla föremål skulle komma till sin rätt som rekvisita, krävdes en publik som kunde betrakta bostaden.⁵⁵

Alla rum i herrgården var dock inte tänkta för besökare. De rum dit gäster (publiken) hade tillträde – i första hand sällskapsrummen –

---

53. John Trevor Cliffe, *The World of the Country House in Seventeenth-Century England* (New Haven 1999), s. 1–3; Girouard, *Life in the English Country House*, s. 2–5.

54. Jfr även med Nyberg (red.), *Kopparkungen*, s. 144–152.

55. Weatherill, *Consumer Behavior and Material Culture in Britain*, s. 8–10, 145; Andersson, *Stadens dignitärer*, s. 108–112.

var också de rum som inreddes mer dyrbart än de övriga rummen.⁵⁶ Dessa rum utgjorde bostadens ”front stage” och här var det möjligt att på olika sätt visa upp praktfulla och smakfulla föremål och demonstrera sin tillhörighet i de högre stånden genom agerande och uppförande. Möjligheten att i salen kunna duka för ett större antal gäster med fint porslin och silverbestick på skickligt vävda dukar var ett effektivt sätt att visa upp sin rikedom och tillhörighet i gruppen. Man visade gärna upp nyinförskaffade föremål, men också ärvda. Äldre, och gärna dyrbara, möbler andades arv och anor och befäste familjens ställning bakåt i tiden.⁵⁷ Moderiktiga och nya föremål och varor lyftes naturligtvis även de fram. Under 1800-talets förra del hade kaffe och te inte längre samma exklusiva status som under 1700-talet, men måste ändå anses vara varor som var få förunnade att införskaffa, liksom choklad.⁵⁸ Under den här tidsperioden började begreppet ”möbel” användas med avseende på en hel och sammanhållen grupp möbler för ett rum och mängden möbler och föremål i de burgna hemmen ökade. Soffor, fätöljer, stolar och bord tillverkades i enhetlig stil i samma träslag och med likadan klädsel. Mot det mörka träslaget använde man ofta ett färgstarkt sidentyg. Detta var mycket tydligt i rummen på den Tersmedenska herrgården. Samtidigt blev det allt mer modernt att blanda olika stilar och en vurm för antikviteter bredde ut sig. I synnerhet märks detta i Per Reinhold Tersmedens salong, där värdefulla ”antiqua” föremål blandades med den övriga inredningen.⁵⁹

Per Reinhold Tersmeden lade mycket tid och stor omsorg på att de föremål som införskaffades skulle passa in med det som redan fanns i hemmet och detta utgjorde stoff till ständiga diskussioner brevledes.⁶⁰ I synnerhet fick systersonen, protokollsekreteraren Knut von Troil, som

56. Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv*, s. 230ff.

57. Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England* (New Haven 1998), s. 192.

58. Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability 1600–1800*, (London/New York 2002), s. 171–175.

59. Stavenow-Hidemark, 'Möbelkonst och inredningar', *Signums svenska konsthistoria. Konsten 1845–1890* (Lund 2000). Se även Ernst Fischer, *Svenska möbler i bild. Möbelformerna från 1830–1930* (Stockholm 1950), s. X–XII, XVI–XXI.

60. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 4/12 1834, 25/2 1836, 7/11 1836, 29/12 1836 och till Adolfin Ulrika Tersmeden 30/6 1832, samt Fredrik Tersmeden till Per Reinhold Tersmeden 19/11 1818, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Knut von Troil var son till ärkebiskopen Uno von Troil (1746–1803) och Magdalena Tersmeden (1753–1794).

bodde i Stockholm, utgöra Per Reinhold Tersmedens förlängda arm. Knut von Troil var morbroderns ögon och öron i Stockholm och hans främsta kommissionär – något morbrodern sällan glömde att påpeka. Ständigt var det någon liten sak som skulle inhandlas i huvudstaden. Hyacintlökar, portvin, vaser, ljuskronor och julklappar passerade genom systersonens händer och skickades med diligens eller båt till Ramnäs.⁶¹

Det räckte dock inte med att sakerna i ett hem hörde ihop, det var minst lika viktigt att man kunde använda föremålen på rätt sätt och vid rätt tillfälle. Mer dyrbara och utsmyckade föremål användes inte gärna tillsammans med sådana av enklare slag. Var utomstående inbjudna förväntades man bjuda på det bästa huset kunde förmå.⁶² Vilka föremål man ägde, hur de värderades i relation till övriga inventarier, i vilka rum och var i rummen de placerades avslöjar rummets inbördes hierarki. Föremålen kan ses som symboler som bär på betydelser och tecken som går utanför föremålets omedelbara användningsområde.⁶³ Vad utgjorde då statussymboler i Per Reinhold Tersmedens hem? Den franske sociologen Pierre Bourdieu menar att man genom det man konsumerar (i vidare bemärkelse) upprätthåller och reproducerar sociala skillnader. Hans begrepp ekonomiskt och kulturellt kapital blir här belysande.⁶⁴ Bourdieu menar att det inte räcker med att visa upp ekonomiskt välstånd för att ta plats i eliten, utan man måste även tillgodogöra sig kunskap om vad som ansågs vara eftersträvansvärt. Det var ett visst slags porslin, tavlor, böcker och kläder man skulle förse sig med. Då – precis som nu – handlade det om att känna igen symboler och kunna tolka dem på rätt sätt. Smaken är klassificerande och avslöjande. Böcker vittnade om bildning och ett intresse för vetenskap, och ett välutrustat bibliotek hörde till herrgårdsmiljöns stående element, liksom att omge sig med konst och musik knöt ägaren till kretsar där man odlade förfinad smak. Men det måste vara ett visst slags böcker. Att endast hänge sig åt romanläsning ansågs inte eftersträvansvärt, utan snarare degenererande.⁶⁵ Det var inte nödvändigtvis

61. Se t.ex. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 26/9 1821, 13/5 1822, 13/10 1823, 29/10 1832, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

62. Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv*, s. 230–235.

63. Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 184–187; Åström, 'Sockenboarne', s. 94–97.

64. Pierre Bourdieu, *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori* (Göteborg 1999), s. 11–19.

65. Ingrid Elam, *Min obetydliga beundran. Martina von Schwerin och den moderna läsarens födelse* (Stockholm 2004), s. 195.

de dyraste varorna som andades status. De föremål som på olika sätt skilde människan från naturen och förband henne med kulturen, var de man skulle sträva efter.⁶⁶

Självfallet var det mycket som hände med både exteriör och interiör i och med Per Reinhold Tersmedens beslut att ersätta den äldre herrgården med en ny. På markplanet i den nya herrgården fanns rum som sal, förmak, salong och bibliotek. På den övre våningen fanns sovrum och gästrum, medan vinden var utrustad med rum för tjänstefolket. Rum för matberedning fanns i källarvåningen, som hade utgång mot parken.⁶⁷

Som sällskapsrum betraktat var salongen på den Tersmedenska herrgården utomordentligt välplanerad och följde på många sätt sin tids ideal, något som kan sägas gälla för hela huset. Salongen var placerad med utsikt mot parken med tre fönsterpartier mot Ramnäsströmmen och med utgång till en väl tilltagen veranda. Det enda sättet att komma ned i parken från salongen var att gå över verandan genom de stora verandadörrarna. För att skapa en känsla av att naturen ändå var närvarande kunde man öppna de stora fönstren och dörrarna för att höra det starka vattenbruset och de närliggande hamrarnas slag. Det faktum att herrgården var byggd i en sluttning gjorde det möjligt att på många sätt stå i direkt kontakt med den omgivande naturen.⁶⁸

De möbler Per Reinhold Tersmeden valde till sin salong vittnar om att han ville att de skulle spegla hans status, men även att de skulle tilltala honom och hans strävan efter att skapa ett angenämt umgänge med släktingar, grannar och vänner.⁶⁹ Salongen hade han möblerat med en soffgrupp med tillhörande länstolar, karmstolar och taburetter. Till detta fanns ett par mindre bord i mahogny med marmorskivor. Rummet smyckades med ljusstakar och blomkrukor och vaser, bland annat

66. Pierre Bourdieu, *Kultursociologiska texter* (Stockholm 1986), s. 24off. Se även Erving Goffman, 'Symbols of class status' i *British Journal of Sociology*, vol. 2 (1951).

67. Denna spatiala indelning ligger mer eller mindre fast även under efterträdnads- och Jacquette och Wilhelm Fredrik Tersmedens - tid på bruket. Se Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 196-204.

68. Jfr Girouard, *Life in the English Country House*, s. 214ff.

69. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 2/12 1833 och till Herman Adolf Tersmeden, 28/5 1835, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. De närmaste grannarna norrut, Schön och Schwan på Seglingsberg, umgicks flitigt med Per Reinhold Tersmeden, framför allt under sommarmånaderna, se t.ex. Gustava Adelaide Schön (g. Schwan) till Hans Niklas Schwan, 14/8 1800, Schwanska arkivet, Riksarkivet, Stockholm.

i ostindiskt porslin. Ljuskällornas placering avslöjar Tersmedens tankar om umgänget i rummet. I umgängesrummen fanns det vanligen en stor ljuskrona – i den nyuppförda herrgården i Ramnäs var den av kristall – och möblerna centerades kring den och kring den öppna spisen. Mindre, spridda grupper av människor krävde en annan typ av belysning. Ljus var en dyrbarhet som man sparade på. Endast vid högtidliga tillfällen tändes vaxljus eller stearinljus, till vardags användes talg och man nyttjade de ljuskällor som fanns tillgängliga i så stor utsträckning som möjligt.⁷⁰ Per Reinhold Tersmeden hade redan när han byggde sin herrgård i Ramnäs låtit sätta in en öppen spis, helt i porfyr, i salongen. Föremål tillverkade av porfyr från de svenska porfyrbrotten blev allt populärare under Karl Johanstiden. Det handlade om dyra föremål, som ofta försågs med monteringar av brännförgylld brons. Att porfyr långt tillbaka i tiden symboliserat makt och suveränitet gjorde inte saken sämre.⁷¹

I sällskapsrummen hade Tersmeden placerat en mängd konstföremål, inte bara tavlor, gravyrer och träsnitt utan också statyer, främst i form av byster. I salongen fanns inte mindre än fyra stycken, varav två föreställde Voltaire och Rousseau. Bysterna var utförda i marmor och placerade på marmorpelare. Också i biblioteket fanns byster, sju stycken, i gips. I salongen fanns ett schackspel, som tillsammans med bysterna av de franska filosoferna kan ses som symboler för bildning.

Salongen var dock inte det enda sällskapsrummet i herrgården. Det mindre förmaket, som det kallades, var beläget mellan salongen och salen. Här var väggarna täckta med tavlor och gravyrer. Klockor och japanska krukor prydde rummet och det dominerande träslaget var – som i de övriga rummen på den här våningen – mahogny. En mindre sittgrupp, några små bord och ett skrivbord med tillhörande stol utgjorde möblemanget. En låda innehållande te med tillhörande sockerskrin fanns även i rummet, vars utformning för tankarna till mindre formella sammankomster och vardagsumgänge.

På andra sidan huset fanns salen, som en pendang till salongen, och jämfört med de övriga sällskapsrummen innehöll salen få möbler. Emellertid var dessa möbler både av hög kvalitet och påkostade.

---

70. Jan Garnert, *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker* (Stockholm 1993), s. 43–50, 76, 82–87.

71. J. von Gerber, 'Porfyrer och förgyllda bronser', *Signums svenska konsthistoria 9. Karl Johanstidens konst* (Lund 1999), s. 329–333.

Kring ett stort matsalsbord i mahogny fanns inte mindre än 24 stolar i rotting. Möbler i korgflätning var ingenting nytt för tiden, men vid mitten av 1800-talet blev det mycket populärt att möblera med de lätta korgmöblerna som gjordes i många utformningar och tycktes passa in överallt.⁷² I salen hade Per Reinhold Tersmeden låtit installera paneldörrar, som tjänarna kunde använda när de passade upp vid bordet. Dessa paneldörrar ledde till en serveringsgång bakom salen och tjänstefolket behövde på det sättet inte gå igenom vare sig salen, förmaket eller hallen för att nå trappan som ledde till köket i bottenvåningen.⁷³ Den här typen av nymodigheter möjliggjorde upprätthållandet av den hierarkiska uppdelningen mellan familjen och tjänarna. De klocksträngar Tersmeden lät installera medförde att man kunde tillkalla hjälp utan att ständigt behöva ha tjänarna i sin absoluta närhet.⁷⁴ Det dukade bordet var ett utmärkt tillfälle för värden att visa upp sina dyrbarheter genom att använda det finaste porslinet, silverbesticken och slipade kristallglas, allt placerat på konstfullt vävda dukar med tillhörande servetter.⁷⁵ Och det gjorde Per Reinhold Tersmeden ofta. Brevet berättar om ett mycket livligt sällskapsliv, som i stor utsträckning inbegrep brukspatroner i grannskapet, släktingar och vänner men även ståndspersoner från lokalsamhället.⁷⁶

För en sentida läsare framstår serviserna, glasen och bordssilvret som väl tilltagna för de små familjer det i realiteten rörde sig om. Per Reinhold Tersmeden var mycket välförsedd med i synnerhet porslin och glas. Han kunde utan tvekan ha full dukning för ett femtiotal gäster med den finaste servisen. Att kunna servera middagarna på stora och väl tilltagna serviser var en tydlig social markör och vittnade om ett rikt hem med smak och kunskap om att skaffa sig det senaste för

72. Om möbler tillverkade i rotting, se Stavenow-Hidemark, 'Möbelkonst och inredningar', s. 572–577.

73. Även i den anglosaxiska världen var paneldörrarna en populär nymodighet, se t.ex. Girouard, *Life in the English Country House*, s. 218ff.

74. Dessa klocksträngar försökte man även dekorera och maskera så de smälte in i rummets inredning, se Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 191 samt Fawtier Stone och Stone, *An Open Elite?*, s. 347–348.

75. Ingrid Nordström, *Till bords. Vardagsmoral och festprestige i det sydsvenska bondesamhället* (Stockholm 1988), s. 87–98, 109–112, 161–165. Stana Nenadic, 'Middle-rank consumers and domestic culture in Edinburgh and Glasgow 1720–1840', *Past and Present. A Journal of Historical Studies* 14 (1994); Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 152–154.

76. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 2/12 1833, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

det rika sällskapslivet.⁷⁷ Som hos många andra inom adelsståndet var sällskapslivet en självklar del av vardagen och Per Reinhold Tersmeden lade ned mycket tid på att besöka familj, vänner och släktingar. En del av visiterna hade helt klart karaktären av artighetsvisit, men i breven som Tersmeden skrev framkommer det mycket tydligt att han också hade nöje av sällskapslivet. Det var ett sätt att komma ut och få nyheter om omvärlden. Ständigt tycks han ha varit upptagen med att planera baler, slädpartier, utflykter och supéer. I flera av breven beskriver han det livliga umgänget och de människor han hade runt omkring sig. I ett brev till sin brorson beskriver han sin vardag: ”Under skrik af 2:ne G:båtar, 1 Printzenskiöld, 1 Böttiger, Ulla och Benny är det svårt med sammanhang skrifva. Nu kom Charl:e Schvan med sin man för att taga afsked.”⁷⁸

Det vanliga var att sällskapsrummen – husets ”front stage” – låg i markplan, medan rum som med hjälp av scenmetaforiken kan betraktas som ”back stage” fanns en trappa upp.⁷⁹ Sovrum, mindre umgängesrum och enklare gästrum fanns i den här kategorin av rum, och den Tersmedenska herrgården var inget undantag, förutom på en punkt. Per Reinhold Tersmedens sängkammare fanns i markplan, placerad i anslutning till förmaket. Möblemanget här var enkelt och sparsmakat, men framställt av kostbart material. Mahogny och ek var de dominerande träslagen och de dyraste möblerna var en soffgrupp och en chiffonjé i mahogny med marmorskiva.

Generellt kan man säga att ju högre upp man kom i herrgården, desto enklare blev rummens inredning. Den övre våningen bestod enligt Per Reinhold Tersmedens bouppteckning enbart av gästrum, åtta stycken. Inredningen kan beskrivas som enkel, till och med något enahanda, med några få dyrbara möbler. Chiffonjéer – i mahogny – och speglar i förgyllda ramar tillsammans med väggur och någon soffgrupp med tillhörande taburetter utgjorde de mest värdefulla föremålen. I dessa rum hade även föremål som beskrevs som ”enkla”, ”simpla” och

77. Gudrun Andersson, 'A mirror of oneself. Possessions and the manifestation among a local Swedish elite, 1650–1770', *Cultural and Social History* 3: 1 (2006). Norbert Elias refererar till den berömda etikettboken av La Salle från 1729, där vikten av det dukade bordets olika beståndsdelar understryks. Elias, *The Civilizing Process*, s. 95ff.

78. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 30/7 1827, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

79. Steinrud, *Den dolda offentligheten*, s. 192–196.

”hvardags” placerats. Några av föremålen var dessutom ”söndriga”. Per Reinhold Tersmedens systerdöttrar, som förestod hans hushåll i ungefär 40 år, var de som stadigvarande bebodde övervåningen. Värt att notera är att rummen benämndes gästrum, trots att de bör ha haft samma invånare under flera decennier. Både Per Reinhold Tersmedens sovrum och hans umgäengesrum och bibliotek låg i markplanet, i närheten av salongen och salen.

”till Nytt och Nöje” – parken och trädgården

Till den ståndsmässiga bostaden hörde en ståndsmässig park med trädgårdsanläggning. Per Reinhold Tersmeden lade ned både omsorg och pengar på att skulptera den omgivande naturen så att den passade in i hans planer för den nya herrgårdsmiljön i Ramnäs. Trädgårdsanläggningarna var precis som byggnaderna en social markör och ska inte underskattas som rekvisita i statusmanifesteringen. Samtidigt är det tydligt att Tersmeden var intresserad av trädgårdsodling och han ville gärna anpassa den äldre anläggningen till den nya tidens ideal.⁸⁰ Modets växlingar syns såväl i trädgårdsanläggningarna som i byggnaderna. I mitten av 1600-talet var de strikta barockinspirerade trädgårdarna vanliga, ett ideal som stod i kontrast mot de landskapsparker som blev moderna under det sena 1700- och tidiga 1800-talet.⁸¹

Det finns mycket få källor som berättar om hur själva herrgårdsträdgården såg ut under Lona Lisa Söderhielms och Jacob Tersmedens tid på bruket. På en karta över vattendragen förbi Ramnäs bruk finns dock den äldre herrgården med dess trädgårdsanläggningar avbildade. Kartan är från 1774 och visar en översiktssbild av området runt bruket vid den här tiden.⁸² Här syns dels en mindre anlagd trädgård i direkt anslutning till manbyggnaden, dels en större trädgård en bit längre

80. Per Reinhold Tersmeden var även engagerad i jordbruksfrågor och utvecklade det existerande jordbruket vid Ramnäs under sin tid som brukspatron. Hans intresse för odling i vid bemärkelse var mycket stort och han lämnade ofta med stor omsorg uppdateringar om växtligheten vid Ramnäs i sina brev till släktingar och vänner, se till exempel brev till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 22/11 1833 samt till Knut von Troil, 30/7 1827, [u.d., troligen midsommar] 1834, 1/12 1835, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

81. På en del herrgårdar var det en bestämd skillnad mellan parken (rekreation) och trädgården (där man odlade grödor för hushållets behov och ibland till försäljning). Det är dock vanligare att dessa flyter samman. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 163–169.

82. *Charta öfver Wattudraget förbi Ramnäs och Bäckhammars bruk, författad 1774*, Kartverk, Strömsholms kanals arkiv, Hallstahammar.

Detalj av karta över Strömsholms kanal. Här finns herrgårdens med sina parker och trädgårdar utmärkta. Foto: Hallstahammars kommun.

bort. Troligtvis var trädgården strikt indelad i kvarter, med gångar som löpte genom den, och ett närmare studium av den större trädgården visar att den sannolikt var terrasserad i någon form och avskild från den omgivande naturen av ett staket eller liknande.

Den äldre herrgårdens trädgård och park hade trängts med det starkt växande bruket och fått stå tillbaka för bruksverksamhetens behov. Det ville Per Reinhold Tersmeden ändra på. Tiden efter huvudbyggnadens färdigställande var han sysselsatt med nyplanteringar, omplanteringar och tillbyggnader som skulle försköna herrgårdens område. Hela upparten till den nybyggda herrgårdens huvudbyggnad, skulle smyckas och putsas för att passa tidens krav och tankar om naturens själ.⁸³ Även framsidan skulle få ett mera ståndsmässigt ut-

83. I flera brev skrev Per Reinhold Tersmeden om tankarna kring herrgårdens park och trädgård. Han beställde träd, buskar och blömlökar med jämna mellanrum genom sina kontakter i Stockholm. T.ex. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 7/11 1836, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Se även Rainer Knapas, *Monrepos. Ludwig Heinrich Nicolay och hans värld i 1700-talets ryska Finland* (Stockholm 2003), s. 69, 72, 254, och Johanna Ilmakunnas i detta nummer av *HTF*.

seende, med planteringar som skulle förebåda och leda fram till herrgården.⁸⁴ I ett brev till sin brorsdotter beskrev han arbetet i trädgården: ”På yttre sidan planterades 168 mäst unga poplar, på 3 alnars afstånd, hvilka skola bringas till en tät häck. Ett stacket med stolper och 4 á 5 ribbor i högden är jag tvungen at upföra inåt vägen för at freda träden för getens gnagande tand.”⁸⁵

De många popplarna skulle erbjuda en aning avskildhet mot den bullriga vägen, som trafikerades av resande och transporter till och från bruket. Det var inte helt lätt för Per Reinhold Tersmeden att skapa det lugn och den tystnad som han eftersträvade i sin park, men han gjorde sitt bästa. Trädgården och parken skulle enligt tidens ideal vara ett ställe att dra sig tillbaka till och i de genomtänkta miljöerna skulle besökaren uppleva, inse, förstå och lära sig.⁸⁶ Hur mycket av de romantiska trädgårdsidealerna som Tersmeden hade möjlighet att omsätta i praktiken är svårt att med säkerhet säga, men när han i slutet av 1700-talet anställde en trädgårdsmästare för att ta hand om herrgårdens anläggningar är det en fingervisning om att han hade stora planer för sitt herrgårdsområde. Han anställde ofta tillfällig personal från Värmland för att få parken och trädgårdsodlingarna iståndsatta.⁸⁷ Att trädgården och parken vid Ramnäs intresserade Per Reinhold Tersmeden är tydligt: ”Aldrig har Ramnäs i mitt tycke varit så förtjusande vackert som denna sommar. På vestra sidan strömmen är Timotejgräset öfver 9 1/2 kvarter långt; det slogs i går. Strömmen är stridare än vanligt denna årstid och trädgårdarne lika paradiset med undantag af Adam och Eva i oskyldighetens tillstånd.”⁸⁸

Längs huvudbyggnadens västra gavel lät Per Reinhold Tersmeden bygga en terrass och på den hade han planer på att installera en så kallad vädurspump (fr. bélierhydraulique)⁸⁹ med vars hjälp han ämnade

84. Manne Hofrén, *Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650–1850* (Stockholm 1937), s. 117–118. Poppel var ett populärt träd under det tidiga 1800-talet, se Knapas, *Monrepos*, s. 65.

85. Brev från Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 31/3 1825, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

86. Knapas, *Monrepos*, s. 69, 154, 168.

87. Brev från Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 10/11 1825, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

88. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 7/7 1834, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

89. Uppslagsord ”hydraulisk vädur”, *Nordisk familjebok* 7 (Stockholm 1884), s. 168–169.

skapa en fontän – ”till Nytt och Nöje”. Tekniken bakom vädurspumpen intresserade honom mycket och ingående beskrev han i ett brev för sin brorsdotter anläggningen. Fontänen skulle enligt hans egna ritningar bestå av en vasformation i flera våningar.

Hos Engelsman Owen i Stockholm är bestält af gjutit Tackjärn 3n^e Vaser som utgjöra nedanstående figur. Desse målas med Tritoner, Najader och kanskie Susanna i badet. Du finner af min ofullkomlig tolkning, at man vill multiplicera efecten af en liten vattinstråle, så at när den minsta Vasen blir full, så rinner det öfver bräddarne ned i den 2nda som på lika sätt afbördar sitt öfverflöd i den 3die, hvars rymd af circa 50 Kannor, kan när som hälst meddela mera än som behöfves at vattna blomstren. Ett litet hål i bottn på Stora Vasen afleder genom ett rör till trädgården, då vattnkonsten går utan behof af vattning.⁹⁰

I brev till sin brorsdotter beskrev Per Reinhold Tersmeden ingående hur den nya maskinen skulle förbättra trädgårdsanläggningen och försköna terrassen. ”Jag längtar at få denna maschine i ordning, hälst jag genom försök uttrönt att vattnet springer till hvad högd man behagar” skrev han.⁹¹ Att Per Reinhold Tersmeden var fascinerad av den nya tiden, av framsteg, teknik och vetenskapliga landvinningar står klart. Redan 1809 hade han kostat på sig ytterligare en nymodighet, en vattenledning som försåg herrgården med vatten från det närliggande vattenfallet.⁹² Denna vattenledning, precis som fontänen ovan, förenade hans strävan efter nytta och nöje. Fontänen skulle *pryda* sin plats, men den skulle även *förtjäna* sin plats genom sitt bevattningssystem. Samtidigt var Per Reinhold Tersmeden ständigt nyfiken på och öppen för den nya tekniken. Han var en brukspatron ut i fingerspetsarna, och bruksnäringens tekniska dimensioner kunde integreras med brukspatronens estetiska och materiella självpresentation.⁹³

90. Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 31/3 1825, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

91. Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 31/3 1825, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm. Intresset för mekanisk vattenkonst ökade under 1800-talet. Jfr Irma Lounatvuori, ’Nytt förenas med gammalt’, Irma Lounatvuori (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö* (Helsingfors 2004).

92. Eric Tuneld, *Geografi öfver konungariket Sverige 2. Innehållande landskaperna Nerike, Westmanland och Dalarne* (Stockholm 1828), s. 323.

93. Per Reinhold Tersmedens intresse för teknik tilltog med åren. Från lånebiblioteken i Stockholm skickade han efter olika böcker i teknik, som skickades till Ramnäs med diligens. Exakt vad det var för böcker avslöjar dock inte breven, men att de efterskickade titlarna även innehöll tekniska handböcker likväl som romaner och poesi står klart. T.ex. Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 17/12 1835, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

Detalj av brev från Per Reinhold Tersmeden till brorsdottern Marie Charlotte. Foto: Tersmedenska släktföreningen, Riksarkivet, Stockholm.

Per Reinhold Tersmedens iver att förnya herrgårdsmiljön invid bruket gjorde att han även såg över flyglarna och ekonomibyggnaderna. Området framför huvudbyggnaden rensades och de små ekonomibyggnaderna av trä ersattes av större i samma stil som den nyuppförda huvudbyggnaden. Även de mindre byggnaderna ersattes och planerades noga; de skulle passa in i det tänkta rummet som Per Reinhold Tersmeden omsorgsfullt anlade. Även den gamla vedboden revs och ersattes av en ny med ”utseende af en liten Pavillon, gulmålad med hvita ornament”. Den placerades mitt emot terrassen, på en liten utskjutande landtunga mitt i strömmen.⁹⁴

Ungefär samtidigt, någon gång kring 1820-talets mitt, påbörjade Tersmeden sitt nästa stora byggprojekt, den så kallade Strömflygeln. Den skulle få en dramatisk placering, lät han sin brorsdotter veta i ett brev, alldeles ”i kanten af hvita forssen”. Där skulle finnas rum för

94. Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 10/11 1825, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

olika hantverkare som behövdes vid bruket, en sal för pigbröllop, en sal för "cathechis förhör" och rum för betjänter och gäster. Det anmärkningsvärda med denna byggnad var dock Tersmedens planer på att installera ett vattenhjul, som skulle hämta kraft från det forsande vattnet och driva mangel, kvarn och en slipsten.⁹⁵

Stallet, placerat alldeles intill huvudbyggnaden, blev den sista byggnaden som Per Reinhold Tersmeden lät uppföra i Ramnäs. I ett brev till systersonen Knut von Troil berättar han om detaljerna:

Sistl. Söndag invigdes nya Stallet med anständig heder. Klockan 1/4 öfver 6 var rummet väl eclairerat. Hästarna infördes 9 stycken, 2 och 2, utom gamla Stierna, som gick ensam. Krubborna voro serverade med godt blandfoder och häckarna med hö. Vid collonaden framför sadelkammaren var placerat 2:ne gungbräden med ett stort bord, updukad med bräckt skinka, stekkorf m. m. Brännvin och dricka öfver husbehof. Omkring samlades nära 30 personer, som alla mer eller mindre arbetat vid bygnaden. Spectateuserne voro placerade närmare dörren. Kalaset varade 1 1/2 timma. Alla voro nöjda och för min del bekänner jag upprigtigt, at detta spectacle var särdeles tillfredsställande.⁹⁶

Fram till hösten 1828, då stallet var färdigbyggt och invigt, hade Per Reinhold Tersmeden inte bara byggt en ny huvudbyggnad, en mängd nya ekonomibygnader, ett stort sädesmagasin, en ny ladugård och strax där intill ett stort bostadshus för brukets smeder, som stod färdigt 1793. Om man ska tro på de historier som berättas om Per Reinhold Tersmeden, ska han också ha ordnat sin egen gravplats så som han ville ha den. Runt omkring gravplatsen lät han placera ett järnstaket och i varje hörn ett kastanjeträd. Mitt i fyrkanten reser sig en hög granitobelisk och framför den finns en slät håll.⁹⁷

Den symboliska herrgården

Att Per Reinhold Tersmeden hade bestämda avsikter med sin nya bostad är klart. Tiderna hade varit gynnsamma för hans bruk och han var en förmögen man. Den omfattande rörelse som hans föräldrar börjat bygga upp, och som han mycket framgångsrikt hade förvaltat, gav honom tillträde till en uttalad elitposition. Per Reinhold Tersmedens verksam-

95. Per Reinhold Tersmeden till Marie Charlotte Tersmeden (g. Wählin), 31/3 samt 10/11 1825, Tersmedenska släktföreningens arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

96. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, oktober 1828, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

97. Aron Borelius, *Värda att minnas* (Lund 1969), s. 128.

het sträckte sig långt utanför lokalsamhället och hans maktposition var väl förankrad även på ett nationellt plan, inte minst på grund av hans tillhörighet i det adligaståndet. Han hörde med andra ord till både en ekonomisk och en politisk elit, men hans uppfostran och utbildning hade även försett honom med kunskap om kulturella värden. Tersmeden var bildad, han var förmögen och hade vuxit upp i en adlig familj. För den som innehade en elitposition var statusmanifesteringen av största vikt. En brukspatron utan en ståndsmissig bruksherrgård var ingen brukspatron, enligt Per Reinhold Tersmeden.⁹⁸ Genom att visa upp ett materiellt välstånd underströk och befäste Per Reinhold Tersmeden sin position som tillhörig en av rikets främsta familjer.

Samtidigt var det något särskilt med Per Reinhold Tersmedens byggriver, hans förändringsriver. När hans mor dött 1787 och lämnat bruksrörelsen till sina barn dröjde det tretton år innan Per Reinhold Tersmeden helt axlade ansvaret för familjeföretaget. Så snart han accepterat rollen som brukspatron påbörjade han byggandet av den nya huvudbyggnaden och snart därefter grep han sig an området kring mangården. Historikern Gudrun Andersson menar i sin analys av eliten i Arboga under 1600- och 1700-talen att de ofta *byggde sig* ett namn genom sina bostäder.⁹⁹ Liknelsen kan användas även för Per Reinhold Tersmedens del. Genom det nya herrgårdsområdet byggde han in sig i samhället. På det sättet var hans handlande logiskt och i linje med hans strävanden att befästa sin elitposition. Den nya herrgården och herrgårdsområdet kan även ses som en investering i företaget, som omfattade inte bara bruket i Ramnäs, utan en mängd bruk, hammare, gruvor, masugnar och fastigheter runt om i framför allt Västmanland, Dalarna och Gästrikland. Herrgården var navet i företaget och ett centrum för familjen och släkten kring Per Reinhold Tersmeden. Hit reste man för att fira högtider som jul och påsk, men även för att tillbringa sommaren och träffa andra släktingar.¹⁰⁰

98. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 31/5 1824, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

99. Andersson, *Stadens dignitärer*, s. 112.

100. Se Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 24/5 1824 och Wilhelm Fredrik Tersmeden till Per Reinhold Tersmeden, [u.d., ”nyårsafton?”] 1841, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. Även Johanna Ilmakunnas har pekat på att adelns byggande delvis handlade om att förmedla ett arv från en generation till en annan, Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmissigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Stockholm 2012), s. 296–298.

Skilde sig Per Reinhold Tersmedens inställning till investeringar i form av nybyggen från den övriga adeln? Enligt historikern Johanna Ilmakunnas var det inte alltid pengarna i sig som styrde adelns val när det gällde konsumtion, utan snarare ”värden som ära, ryktbarhet, gunst, trohet, dygd, ädelmod, storsinne och börd”.¹⁰¹ Att dessa ideal fanns närvarande i Per Reinhold Tersmedens liv är mer än troligt, och han gav också uttryck för ett ekonomiskt sinne. I flera brev luftade han sitt förakt för dem från hans eget stånd, som kommit på obestånd: ”Hvad skola utlänningar säga, om det blir bekant at nära halfva Ridarhuset transporteras till gäldstufvan vid Riksdagens slut [---] det visar en brist i constitution”, skrev han till systersonen Knut von Troil.¹⁰² För Per Reinhold Tersmeden var det helt klart förenat med skam att inte kunna försörja sig själv och vara beroende av andra, något som han ihärdigt försökte förmedla till det uppväxande släktet, kanske främst till brorsonen Wilhelm Fredrik Tersmeden, den utsedde arvtagaren:

Vill du följa mitt råd, så bör ditt högsta bemödande blifva at årligen kunna göra någon afbetalning och under den tiden undvika alla onödige och större expencer. Så har jag gjordt och däraf befunnit mig väl. Du sätter säkert mera värde på en oberoende existence och kommer i framtiden at göra det ännu mera. Denna kan ej vinnas utan at efter hand minska en betydande skuld, hvilket så länge en för Bruken förmånlig conjunctur varar, icke kan blifva så besvärande, men i widrigt fall kan den blifwa tung.¹⁰³

Här framträder Per Reinhold Tersmeden återigen som affärsman, och som en försiktig sådan. För honom var det viktigare att avstå än att låna. Att vara oberoende var ett eftersträfvansvärt tillstånd och det var man bara om man inte hade för stora eller ohanterliga skulder.

Bostaden hade en central roll i Per Reinhold Tersmedens liv och han lade ned stor omsorg på att möblera den efter konstens alla regler. Möbler, husgeråd och textilier skulle spegla hans grupptillhörighet, status och ambitioner. Breven och bouppteckningarna ger en relativt tydlig bild av hur han inredde sitt hem och hur de olika rummen användes. Med hjälp av scenmetaforiken, inspirerad av Goffmans för-

101. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 25.

102. Per Reinhold Tersmeden till Knut von Troil, 15/3 1830, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

103. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 31/5 1824, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

ståelse av mänsklig samvaro som en teater, har jag närmat mig bruks-herrgårdens olika arenor för att förstå Per Reinhold Tersmedens tankar kring den statusmanifestation och konsumtion han ägnade sig åt i anslutning till bostaden. I synnerhet bouppteckningarna visar en bild av hemmet där sällskapsrummen var de rum Per Reinhold Tersmeden valde att inreda med det finaste och dyrbaraste huset hade. Nya och moderna möbler, dyrbara konstföremål och påkostade textilier återfanns i dessa rum. Dessa var framför allt placerade i de delar av hemmet som var dess ansikte utåt och där man umgicks mycket med gäster. Modemöbler placerades där de sågs av besökare och siden valdes till de finaste rummen. Sal, salong och förmak var de mest påkostade rummen inredningsmässigt, precis som det våningsplan där dessa rum var placerade.¹⁰⁴ Det var även dessa rum som värderades högst i bouppteckningen.

För lokalbefolkningen var Per Reinhold Tersmedens byggen sannolikt välkomna, eftersom de bidrog till nya arbetstillfällen under flera år.¹⁰⁵ Den lokala befolkningens medverkan i byggnadsskedet gjorde att de fick kännedom om hur herrgårdens insida såg ut, hur rummen var disponerade och utrustade, trots att byggnadens insida vanligen inte var den scen som allmogen som publik hade tillträde till.

Per Reinhold Tersmedens önskan om att föra sitt livsverk vidare till följande generation är tydlig. Arvet var, enligt Ilmakunnas, adelns viktigaste ekonomiska resurs.¹⁰⁶ I ett brev till sin utsedde arvtagare, brorsonen Wilhelm Fredrik Tersmeden, berättar Per Reinhold Tersmeden om allt han åstadkommit under sin tid som patron på bruket:

På Ramnäs har jag nedlagt några och fyrtio års möda. Mina efterkommande torde äfven giöra mig den rättvisa at ej hafva varit overksam, ty utom tilköpte ägen-domar är landtbruket till nära dubbel afkastning förbättrat och Bruk jemte Mangård nybygd.¹⁰⁷

Per Reinhold Tersmeden lade ned mycket omsorg och pengar på värden som kan beskrivas som bestående. Herrgårdsområdet med sina

104. Lönnqvist (red.), *Finländskt herrgårdsliv*, s. 230, 257. Detta är även tydligt i en anglosaxisk kontext, se t.ex. Girouard, *Life in the English Country House*, s. 2f.

105. Jfr Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 286–287.

106. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*, s. 25.

107. Per Reinhold Tersmeden till Wilhelm Fredrik Tersmeden, 11/2 1836, Tersmeden-Eketräska samlingen, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.

byggnader, arbetarbostäderna och skolan finns kvar än i dag. Alla bär de en inskription på fasaden, som vittnar om vem byggherren var och vilket år byggnaden uppfördes. Den nya herrgårdsbyggnaden försåg Per Reinhold Tersmeden med en bred stentrappa, som ledde upp till portalen. Den var försedd med två kraftiga granitkolonner som bar upp ett granitemblem med inskriptionen *Grundlagdt af P.R. Tersmeden 1801*. Texten lyser fortfarande i guldskrift och omfattar mer än bara byggnaden. För var och en som passerade blev inskriptionen en ständig påminnelse om brukspatron Tersmeden och hans verksamhet.¹⁰⁸ På det sättet fortsätter Per Reinhold Tersmeden att ta plats i rummet, att befästa sin närvaro och sin ställning. Budskapet som förmedlas är tydligt, dels berättar det en historia om framgång och rikedom, dels berättar det en historia om en man som hade både medel och kunskap att göra anspråk på en framträdande position.

---

108. Jansson, *En bok om Ramnäs bruk*, s. 147–152; Steinrud, 'Makt och status i Ramnäs kyrka'.

Ett storgods som historisk och modern konstruktion

V.M. von Borns etablering på Sarvlaks i Pernå

Gamla gods och herrgårdar är platser med en lång kontinuitet, men herrgårdar är lika mycket platser av förändring. Ägoförhållanden, godsdrift och bebyggelse har förändrats och anpassats från en tid till en annan. Herrgårdar har köpts och sålts, bytts och lösts in, de har donerats och reducerats, arrenderats och omformats i olika syften. Också herrgårdar som har haft privata ägare och gått i arv mellan generationer under flera århundraden har förändrats under sina olika ägare vars behov och möjligheter har varit olika. Herrgårdsmiljön och bebyggelsen har sett olika ut under olika tider och ägare som har ställt olika krav på omgivningarna. Ekonomibyggnader har byggts, flyttats och rivits; parker, trädgårdsodlingar och dammar har skapats och försvunnit. Huvudbyggnader har uppförts och blivit för små, otidsenliga eller nedgångna, och nya har byggts för att tillfredsställa nya behov.¹

Den här artikeln undersöker hur förändring och kontinuitet har manifesterats på en herrgård, Sarvlaks i Pernå i östra Nyland, som är en gammal herrgårdstrakt, en av de mest herrgårdstäta i hela Finland. Sarvlaks har gått i arv mellan generationer sedan slutet av 1400-talet, och har en herrgårdsbyggnad från 1600-talets slut. Vi kommer att möta denna herrgård under 1800-talets andra hälft och betrakta vilken betydelse gården, i första hand som materiell och symbolisk miljö,

1. Se t.ex. Mats Olsson och Sten Skansjö, 'Gods i kontinuitet och omvandling', Mats Olsson, Sten Skansjö & Kerstin Sundberg (red.), *Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods* (Lund 2006), s. 7–8. Johanna Ilmakunnas, Carolina Brown och Marie Steinrud skildrar i sina artiklar i detta nummer av *HTF* herrgårdar som förändrats och bl.a. bebyggts med nya huvudbyggnader under 1700-talet och 1800-talets början.

Sarvlaks fotograferat från magasinshuset 1892. På bilden syns södra fasaden och taket som de såg ut efter renoveringen 1880–1883 då man bl.a. tog bort en pilaster ovanför ingången och satte in flera fönster. Två flygelbyggnader omger gården. Den östra flygeln återuppfördes efter branden 1880. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

hade för politikern och godsherren, friherre Viktor Magnus von Born (1851–1917) och hans familj. Syftet är att studera hur friherre von Born identifierade sig med sitt gods och använde det för att etablera sig både lokalt i Pernå och på riksnivå som ansedd politiker och adelsman. Samtidigt behandlar vi 1800-talets särskilda sätt att betrakta och leva med herrgården och det historiska arvet.

Godset Sarvlaks betraktas här som en historisk och en modern konstruktion. Det är en produktionsenhet och en symbolisk miljö som skapats och utvecklats under en lång period och som har tillhört tre besläktade adliga ätter. Det är ett resultat av flera generationer och historiska skeden som har lämnat mer och mindre synliga spår i miljön. Samtidigt var det storgods och den herrgårdsmiljö som formades under V.M. von Borns tid i hög grad en modern 1800-talsskapelse, och inte minst en skapelse av friherre von Born själv som bodde på Sarvlaks och ledde godset under närmare fyrtio år.

I den här artikeln är det inte V.M. von Borns sätt att utveckla Sarvlaks hushållning, ekonomi och godsdrift som står i fokus. Olle Siréns *Sarvlaks. Gårdshushållning och gårdssamhälle från 1600-talet till 1900-talet*

(1980) ger en heltäckande genomgång av von Borns etablering på Sarvlaks utgående från detta perspektiv.² Här studeras i stället V.M. von Borns och den von Bornska familjens etablering och positionering på ett symboliskt plan. Därvidlag beskriver vi Pernå som ett socialt rum där sociala positioner, relationer och normer definierar platser och människor, deras inbördes relationer och den fysiska platsens materiella uttryck. Särskilt betraktar vi von Born i relation till den övriga herrgårdsägarkretsen i Pernå och de kulturella och sociala mönster som skapades och reproducerades inom den.

Artikeln anknyter till den forskning som gjorts om miljön, föremålen och den materiella kulturen som bärare av människornas föreställningar om och anspråk på mening. Föregångare finns inom olika discipliner och forskningsriktningar: inom studier som undersöker hur status, maktanspråk och t.ex. politiska ambitioner har manifesterats genom den materiella värld människor och grupper omgivit sig med, inom den nyare konsumtionsforskningen som förenat frågor om konsumtion, livsstil, idéer och identiteter, inom konsthistoriska studier som fokuserar på konstens betydelser och historiska sammanhang, och inom den etnologiska forskningen om människors sätt att kommunicera och manifesteras betydelser genom föremål och genom föremålens ordning och placering.³

V.M. von Born övertog detta fädernegods i en tid då det historiska perspektivet och arvet var centralt för förståelsen av en omvärld som förändrades och fylldes av nymodigheter. ”Fädernegods” hade Sarvlaks

2. Olle Sirén, *Sarvlaks. Gårdshushållning och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet*, Folklivsstudier XII, SSSL 488 (Helsingfors 1980), s. 87–257.

3. Se t.ex. Gudrun Andersson, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status & maktmanifestationer i Arboga 1650–1770* (Stockholm 2009); Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660–1760*, 2:a uppl. (London & New York 1996); Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, övers. Camilla Frostell, SSSL 771 (Helsingfors 2012), s. 276–298; Kajsa Bjurklint Rosenblad, *Scenografi för ett ståndsmässigt liv. Adels slottsbyggande i Skåne 1840–1900* (Lund 2005); Bjurklint Rosenblad, 'Historicerande dekor i historisk miljö. Om 1800-talets dekorationsmålning på Vittskövlé, *Gods och bönder från högmedeltid till nutid*; Anna Ripatti, *Jac. Ahrenberg ja historian perintö. Restaurointisuunnitelmat Viipurin ja Turun linnoihin 1800-luvun lopussa*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 118 (Helsinki 2011); Bo Lönnqvist, 'Den ritualiserade vardagen. Herrgårdsliv på Ratula gods i Artsjö kring sekelskiftet 1900', *Finskt Museum*, årg. 95, Finska Fornminnesföreningen 1988; Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, SSSL 585 (Helsingfors 1993); Mikkel Venborg Pedersen, *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700–1850* (Köpenhamn 2005), s. 93–140.

allodialsäteri varit länge för sina ägare, men under V.M. von Borns tid gavs relationen till förfäderna särskilda politiska, idémässiga och känslomässiga konnotationer. Det förflutna dokumenterades, studerades och renoverades i Finland och hela Europa under 1800-talet. Det är den historiska romanens och de historiska stilarnas stora århundrade, lika mycket som den epok som skapade den moderna historievetenskapen. Det här tog sig uttryck också i herrgårdarnas och slottens utformning och förändringar på 1800-talet.⁴ Det förgångna användes för att skapa och bekräfta det närvarande så som man ville se det. Anorna och förfäderna, som alltid varit centrala för adeln som privilegierat stånd, fick en växande betydelse för 1800-talets adliga släkter som på andra områden kunde utkonkurreras av förmögna och välpositionerade ofrälse personer. Samtidigt kunde gamla slott och herresäten användas i nationsskapandets tjänst.⁵ ”Ano Domini 1893 gjordes detta gamla hus ändnu gamblare”, raljerade en upprörd Verner von Heidenstam med den historiska restaureringen av Gripsholms slott och med hela den moderna idén att återställa det gamla genom att göra nytt.⁶ Han ansåg att de gamla miljöerna skulle stå kvar med sina olika avlagringar och minnen, för just minnen av det förgångna var viktiga också för Heidenstam.⁷ På Sarvlaks ägnade sig V.M. von Born vid denna tid åt att ta fram de minnen som fanns under nyare avlagringar, men han skapade också eget minnesstoff. Hans mål var att förvandla platsen, rummet och landskapet till synligt historiebärande, och samtidigt till framtidsbärande för ”den lyckliga familjen” – en annan av 1800-talets centrala idéer – vars hem Sarvlaks var.

Denna artikel bygger på V.M. von Borns självbiografiska och historiska framställningar samt familjens brevväxling, bevarade i Sarvlaks arkiv. V.M. von Born var passionerat intresserad av släkthistoria.

-
4. Ripatti, Jac. *Ahrenberg ja historian perintö*; Matti Klinge, *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1285 (Helsingfors 2010); Anne Grethe Sværke, *Nybygt af gammel art. Nygotisk herregårdsarkitektur i Danmark 1830–1900* (Ebeltoft 2010); Kajsa Bjurklint Rosenblad, ’Historicerande dekor i historisk miljö...’, s. 281.
  5. Ripatti, Jac. *Ahrenberg ja historian perintö*; Bo Stråth, *Sveriges historia 1830–1920* (Stockholm 2012), s. 278–284. Se även Bo Lönnqvist, *En finsk adelssläkts öden. Standertskjöld – Standertskjöld-Nordenstam*, SLS 696 (Helsingfors 2007), s. 15–18.
  6. Verner von Heidenstam, ’Gripsholm som fornminne’, *Modern barbarism. Några ord mot restaurerandet af historiska byggnader* (Stockholm 1894), s. 19.
  7. Heidenstam, *Modern barbarism*.

Han studerade och ordnade Sarvlaks arkiv, skrev om sina förfäder och planerade en bok om Pernå sockens historia. Också herrgården och dess interiörer, föremål och konstverk som är väl bevarade utgör ett källunderlag för studier. De är delvis omskrivna av V.M. von Born, bl.a. i boken *Beskrifning och historia om Sarvlaks egendom i Perno socken* (1888), och därutöver dokumenterade i en inventarieförteckning som upprättades 1977 efter V.M. von Borns svärdotter Alix von Borns död. Denna helhet av bevarade föremål och miljöer samt texter som diskuterar, dokumenterar och kanoniserar dem ger en fruktbar bas för förståelsen av platsen, minnet och släkten.

Sarvlaks egendom och ägarsläkterna

Sarvlaks i Pernå var sedan 1600-talet ett av Nylands största gods. Gården kan härleda sina rötter till 1400-talet och tre adliga ätter har stått som ägare: Creutz, von Morian och von Born.⁸ Huvudbyggnaden på Sarvlaks uppfördes av riksrådet, hovrättspresidenten och amiralen m.m. Lorentz Creutz den äldre, och dennes son landshövdingen, vicepresidenten vid bergskollegiet och kammarherren m.m. Lorentz Creutz den yngre. Barockbyggnaden i tre våningar med källare och vind stod färdig 1683. Herrskapets bostadsvåning inreddes en våning upp från bottenplan. I tredje våningen inreddes redan då en sal och gåstrum.⁹

Sarvlaks huvudbyggnad som i 1600-talets Nyland var enorm, var då en manifestation av Creutzarnas makt i det svenska riket och i det östnyländska lokalsamhället och ska ses i relation till den övriga svenska högadelns byggande av palats, slott och herrgårdar under stormakts-tiden. Den var en markering av släktens övergång från lokal krigaradel till rikets utbildade politiska elitskikt.¹⁰

-
8. P.O. von Törne, 'Sarvlaks', *Herrgårdar i Finland. Nyland 1* (Helsingfors 1928); Olle Sirén, *Sarvlaks*, s. 12–27.
  9. Mirkka Lappalainen, 'Lorentz Creutz som byggherre till Sarvlax', *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, Henrika Tandefelt (red.), SLS 735 (Helsingfors 2010).
  10. 1600-talet var den svenska högadelns storhetstid, vilket syns i ett aktivt byggande av praktfulla stenslott, men bara två byggdes i de finska delarna av riket: Sarvlaks och Villnäs. Lappalainen, 'Lorentz Creutz som byggherre till Sarvlax'; Olle Sirén, *Sarvlaks*, s. 21–22. Om ätten Creutz väg till maktställning under 1500- och 1600-tal, se Mirkka Lappalainen, *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa* (Helsingfors 2005). På svenska: *Släkten, makten, staten. Creutzarna i Sverige och Finland på 1600-talet*, övers. Ann-Christin Relander (Stockholm 2007). Se även Fredrik Bedoire, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige* (Stockholm 2001).

Trots att Sarvlaks var ätten Creutz stamgods och manifesterade dess lokala betydelse var godset och dess präktiga barockbyggnad endast tidvis bebott av sina ägare. Lorentz Creutz den äldre inredde uppenbarligen sin byggnad främst med en representativ rustkammare, medan Abborfors gård var den herrgård där familjen bodde. Värdeföremål och möbler flyttades mellan herrgårdar och palats allt efter var familjen residerade.¹¹ 1700-talets krig och ofreder invercade negativt på Sarvlaks. Efter lilla ofredens slut 1743 stod byggnaden tom till 1787. Då gifte sig Johan Christoffer von Morian den yngre och renoverande och inredde Sarvlaks till ett hem för sig och sin familj. Han och hans syskon hade 1765 ärvt godset efter sin mor Hedvig Helena Creutz och han löste 1784 ut sina syskon. Genom hans dotter Catarina Elisabet von Morian, som 1811 gifte sig med överstelöjtnanten Samuel Fredrik von Born, övergick godset till ätten von Born.¹²

Släkten von Born var en vanlig krigaradelsläkt med rötter i Pommern. Släkten etablerade sig dock under 1800-talets första hälft i storfurstendömet Finland genom fördelaktiga äktenskap och lyckosam karriärutveckling. Den nya regimen och behovet av att bygga upp en centralförvaltning för Finland efter 1809 skapade nya möjligheter för adeln i storfurstendömet. Samuel Fredrik von Born och hans söner Carl Fredrik von Born och Johan August von Born hörde till den krets av ämbetsmän som gjorde karriär under kejsarens beskydd i storfurstendömet växande förvaltning.¹³

-
11. Lappalainen, 'Lorentz Creutz som byggherre till Sarvlax', s. 43–47.
  12. Byggnaden har varit bebodd i perioder, under 1600-talets slut, mellan stora och lilla ofreden, under 1700-talets sista decennium till 1811 och under 1800-talets mitt och slutligen fr.o.m. 1883. von Born, *Beskrifning och historia om Sarvlaks egendom i Perno socken*, 2:a uppl. (Helsingfors 1898), s. 3–50; Sirén, *Sarvlaks*, s. 88; Lappalainen, 'Lorentz Creutz som byggherre', s. 44–47; Henrika Tandefelt, 'Herrar till Sarvlaks – godsägare under sex sekel', *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år*, s. 20–28.
  13. Ätten von Born kom från Pommern. S.F. von Borns far Carl Bernhard von Born hade varit officer på Sveaborg. Han hade efter sin medverkan i Gustav III:s statsvälvning naturaliserats som svensk adelsman 1772. Sonen deltog i 1808–1809 års krig och bosatte sig i Finland 1811 då han gifte sig med fröken von Morian och köpte Gammelbacka gård utanför Borgå. Efter Catarina Elisabet von Morians död 1835 övertog maken Sarvlaks. Samuel Fredrik von Born hade lämnat officersbanan då han blev kejsarens undersåte i Finland. Han blev landshövding i Uleåborg och senare ledamot i senatens ekonomidepartement. Henrika Tandefelt, 'Herrar till Sarvlaks'; Henrika Tandefelt & Maria Vainio-Kurtakko, 'Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa. Taiteilija Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900', s. 188, *Historiallinen Aikakauskirja* 2, 2013.

År 1878, efter sin fars död, löste Viktor Magnus von Born in syskonens arvslotter i godset Sarvlaks. Fadern, senatoren friherre Johan August von Born, hade övertagit godset tio år tidigare efter sin ogifta bror referendariesekreteraren Carl Fredrik von Born som hade varit bosatt där under 1850- och 1860-talen. J.A. von Born och hans familj bodde dock inte på Sarvlaks, utan på Gammelbacka utanför Borgå. År 1879 flyttade V.M. von Born och hans växande familj in på Sarvlaks som inreddes för familjens behov.

Sarvlaks var ett viktigt materiellt arv också i ekonomiskt hänseende. Trots att det europeiska kommersiella jordbrukets ekonomiska lönsamhet var på nedgående, var jordägandet fortfarande viktigt och ansett. V.M. von Born blev godsägare på heltid och godset kunde ge familjen en anständig försörjning. Under en tid på 1880-talet, då tiderna var speciellt ogynnsamma ekonomiskt, sparade V.M. von Born på utgifterna genom att sköta godset själv, utan en inspektors hjälp.¹⁴ På Sarvlaks gjorde V.M. von Born upp långsiktiga planer för jord- och skogsbruket. Han strävade efter att öka avkastningen i första hand genom nyodlingar som ökade godsets egenproduktion.¹⁵

Herrgården gav dock inte bara försörjning och de ekonomiska förutsättningarna att ta plats i herrgårdsbygdens sociala rum eller stor-

-
14. Ett brev från Hulda von Born till Ellan de la Chapelle belyser dels inkomstens oberäknelighet, då jordbruket ju dessutom var beroende av väder och vind, dels de åtgärder och den arbetsmängd som godsskötseln kunde kräva: "Jag har också småningom i ordning för vintern: mattorna på och fönstren insatta och det är skönt nog ty utomhus äro vi ej så lyckligt lottade som I; allt är fruset utom rosorna och resedan närmast trappan. Ordningen kommer visserligen nu till toiletterna, hvilka du så snällt tänkt på med journaler, för hvilka jag hjertligt tackar och nog vid tillfälle skall anlita, men nu före jul består jag blott lappningar och reparationer, ty du skall veta att det måste knogas i år: Tänk, 80 tnr råg istället för 5 à 600, det gör allt en liten breche i kassan och man måste väl å sin sida äfven vara förståndig och bjuda till, när Viktor för att draga in på staten satt bort inspektoren och blir sin egen inspektor." Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 4/10 1885, Sarvlaks privatarkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland. Att Hulda von Born också i övrigt fick hushålla noggrant, vittnar hennes brevväxling med modern om. Hulda von Borns brev till Augusta Berndtson finns på några undantag inte bevarade, men moderns svarsbrev vittnar om att de ofta handlade om kommissioner i kläd- och matväg, samt om att sälja Sarvlaks produkter i Helsingfors. Mellan raderna lyser en ekonomi som inte tillät utsvävningar. Se Augusta Berndtson till Hulda von Born, Sarvlaks privatarkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland.
15. Ernst Estlander, *Friherre Viktor Magnus von Born. Hans person och politiska verksamhet skildrade i samband med svensk nationalitetsrörelse och fosterländsk försvarskamp i Finland*, SLS 221 (Helsingfors 1931), s. 77–89; Sirén, *Sarvlaks*, s. 88–121; Olle Sirén, 'Godsekonomi och godssamhälle från 1600-tal till 1900-tal', *Sarvlax. Herrgårdshistoria i 600 år*, s. 179–180.

furstendömets elit. Den gav också mera symboliska tillgångar för sin ägare. Det är tydligt att V.M. von Born uppfattade godset Sarvlaks som den viktigaste koordinaten i sin roll som adelsman. Med hjälp av godset kunde han upprätthålla sin pondus som adelsman även om han inte följde sin far i fotspåren, och inte gjorde en ämbetsmannakarriär. V.M. von Born kom nämligen att bryta med familjetraditionen som den etablerats under de två föregående generationerna. I stället för att bli senator blev han ”baron på Sarvlaks”.¹⁶ Som historikern Olle Sirén har konstaterat var V.M. von Born övertygad om betydelsen av bandet mellan gården och släkten. Gården gav sin ägare en plats i världen, en ärvd plattform och en skyldighet att fortsätta förfädernas arbete.¹⁷ Den här tanken inpräntade von Born också hos sina barn.

När V.M. och Hulda von Born flyttade in på Sarvlaks hade de en dotter, Karin, men under åren som kom föddes ytterligare åtta barn. Sju döttrar och två söner växte upp på Sarvlaks. När V.M. von Born två år efter Hulda von Borns död 1891 gifte om sig med sin syssling Clara Grafström föddes ytterligare två söner och två döttrar, varav en dotter avled som barn och en son som tonåring. Barnen i det första äktenskapet växte alla upp på Sarvlaks. Barnen i det andra äktenskapet växte upp under mera dramatiska och rörliga omständigheter, till följd av faderns landsförvisning 1903 och moderns död 1905. Men också för dem verkar Sarvlaks ha representerat ett hem och en viktig hållpunkt.¹⁸

”Pernå sociéte” – ett socialt rum

Att äga en herrgård värderades fortfarande under 1800-talets andra hälft som en ekonomisk investering och som en markör för en adlig livsstil, men jordägande var inte alla finländska adelsfamiljer förunnat. En stor del av adeln i Finland var redan ganska urban och försörjde sig i första hand som tjänstemän.¹⁹ Det fanns dock kretsar och områden där herrgårdsågarna i denna brytningstid var dominerande.

16. Tandefelt & Vainio-Kurtakko, ’Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa’, s. 191–192.

17. Sirén, *Sarvlaks*, s. 11. Se även Estlander, *Friherre Viktor Magnus von Born*, s. 85.

18. Elsa von Born, *Nio Syskon på landet* (Helsingfors 1935); Eric von Born, *Gamle baronen på Sarvlaks och hans tolv barn. Minnesbilder och hågkomster* (Borgå 1967).

19. P.O. von Törne, ’Adertonhundralets herrgårdskultur’, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 13 (Helsingfors 1937), s. 161, 165–166; Matti Peltonen, ’Aatelisto ja eliitin muodonmuutos’, *Talous, valta ja valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*, Pentti Haapala (toim.) (Tampere 1990), s. 111–121.

Ägarsläkterna på de stora herrgårdarna i Pernå hade långa anor i socknen och i deras ägarlängder ingår tidvis samma personer och samma släkter. De största godsens, Sarvlaks, Malmgård, Tervik och Tjusterby, uppvisar anor från sent 1400-tal och tidigt 1600-tal (Tervik). Av dessa fyra herrgårdar är det bara Tjusterby som under sekulens lopp har bytt ägarsläkt genom försäljning. I dess ägarlängder finns namn som Diekn, Fleming, Wildeman, Creutz, Muhl, De Geer, de la Chapelle och Antell. Sarvlaks och Tervik har några gånger bytt ägarsläkt genom arv på kvinnolinjen. Terviks ägare har burit namnen Lichten, Muhl, de Geer och Ehrnrooth. Malmgård räknar en obruten ägarlängd av medlemmar av ätten Creutz.²⁰

Släkterna bildade en tidvis tät umgängeskrets som förenades av social positionering och släktskap. Under V.M. och Hulda von Borns tid beboddes Tjusterby av Emelie Antell, f. de la Chapelle, och hennes man överste Kasten Antell. Emelie Antell var Hulda von Borns kusin på modernet och Kasten Antell var V.M. von Borns parhäst såväl i kommunal- som rikspolitik. Familjen Antell bodde efter 1884 i Helsingfors, men godsdriften leddes av Emelie Antell genom en inspektör och Tjusterby förblev familjens sommarbostad.²¹ På Tervik bodde Emelie Antells moster Mimmi Ehrnrooth, f. De Geer, och hennes man generallöjtnanten Gustaf Robert Ehrnrooth, som för det mesta vistades i S:t Petersburg där han tjänstgjorde i den kejserliga sviten.²² På de här gårdarna var det fruarna, Emelie de la Chapelle, g. Antell, och Mimmi De Geer, g. Ehrnrooth, som hade ärvt herrgårdarna, och som var ättlingar till de gamla och mäktiga Pernåsläkterna Wildeman och Creutz.²³ På Sarvlaks och Malmgård var det männen som hade rötter i Pernå. Malmgård ägdes av politikern och guvernören (landshövdingen), greve Carl Magnus Creutz och dennes fru Hortense, född Morsing. Greve Creutz var guvernör i Åbo och deltog inte lika livligt i umgänget mellan gårdarna. När sonen Gustaf Philip Creutz med fru

20. Alex Snellman, 'Suurtilat ja Suomen aateli 1800- ja 1900-luvuilla', *Ennen ja nyt – historian tietosanomat* 5/10 2012, <http://www.ennenjanynt.net/?p=605> (hämtad 8/4 2013), s. 9.

21. Elsa von Born, *Skönhet och hjärta* (Helsingfors 1941), s. 188–189.

22. Karin Granlund, *Prins i en värld som inte fanns. Om en adelsgosses uppväxt på storgodset Tervik i 1920–40-talets Finland* (Borgå 2012), s. 195.

23. Om släkten Wildeman och släkten Creutz i Pernå och östra Nyland, se Lappalainen, *Suku, valta, suurvalta*, s. 82–87.

Salen på Tervik där Mimmi Ehrnrooth och generallöjtnanten Gustaf Robert Ehrnrooth tog emot gäster omgivna av en storslagen porträttsamling. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Hortense den yngre, ”unga Creutzens”, flyttade in på Malmgård på 1880-talets slut intensifierades umgänget: ”Unga grefvinnan Creutz är en utmärkt söt och angenäm person, han (mannen) är deremot af de stilla i landena. Det är dock en acquisition att hafva fått dem hit till socknen ity de äro bofasta, vinter och sommar”, skrev Hulda von Born till en annan kusin, Ellan de la Chapelle, i februari 1889.²⁴

Den här kretsen betraktade sina gods som sina egentliga hem, även om de tidvis också hade andra hem. Det sociala umgängets scen dem emellan var i första hand Pernå, men Helsingfors där ämbetsverken fanns och lantdagen sammanträdde, och andra herrgårdar i södra Finland som tillhörde släktingar och vänner i samma släktnätverk, var också platser för umgängeslivet. Den här kretsen kan ses som en viktig spegel som V.M. von Born och familjen på Sarvlaks betraktade sig i.

24. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 19/2 1889, Svenska litteratursällskapet i Finland. Andra brev där umgänget mellan herrgårdarna framkommer: Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 5/12 1883, 31/7 1884, 1/9 1886, 4/2 1889 och Emelie Antell till Hulda von Born 17/6 1880, ”dec. 1880”, Sarvlaks privatarkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland. Om familjen Creutz på Malmgård, Sirén, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz’ stamgods*, SSSL 527 (Helsingfors 1985), s. 71–76.

Herrgårdsägarna i Pernå uppfattades som en särskild grupp för sig – en lokal societet. Det var ett socialt sammanhang som kunde vara attraktivt. Huldass bror konstnären Gunnar Berndtson, fattig, oadlig och ogift, skrev 1877, 23 år gammal till en vän: ”Jag sjelf ämnar mig i öfvermorgon ut till landet för att fira en namnsdag på hvilken kommer att gå storartadt och frikostigt till. Där får jag återse hela Pernå société, till hvilken räkna sig många unga damer med ett behagligt och intagande yttre samt en rik pappa.”²⁵

De sociala trösklarna kunde dock vara pinsamt svårforcerade. ”Nu förtiden aflöser den ena blini middagen den andra bland de ’rika perno-possessionaterne’ såsom Tjusterby boarne och vi blifvit benämnda af-Booe frun”, skrev Hulda von Born.²⁶ Vårdinnan på Boe herrgård upplevde att hon och hennes oadliga familj inte riktigt ingick i samma krets även om de hörde till umgänget på Sarvlaks och Tjusterby. Det visade hon ytterligare, genom att snubbla med begreppet possessionat, vilket Hulda von Born finkänsligt verkar antyda i detta brev till kusinen, friherrinnan de la Chapelle. De adliga godsägarna benämndes nämligen inte possessionater, de var godsägare. Begreppet possessionat var vikt för de ofrälse ståndspersonerna som ägde gods.

Det fanns också en värld utanför ”Pernå société” som pressade på och pockade på uppmärksamhet. Alla godsägare representerade inte det gamla, eller nyare, adliga skiktet. Adelns ensamrätt till herrgårdar hade brutits sedan länge och gamla herrgårdar ägdes under 1800-talets slut av en socialt varierande grupp människor.²⁷ Deras närvaro, egendomar och livsstil är också en viktig tolkningsram för förståelsen av livet, vardagen och miljön på Sarvlaks.

Träindustrimagnaten Johannes Askolin, som hade tagit sig fram från bodbiträde till storgodsägare, representerade det nya kapitalet i lokalsamhället i Pernå. Han investerade sina pengar i jord och gods där han bl.a. drev sågverksamhet. År 1880 köpte han Forsby bruk och 1896 blev han ägare till både herrgårdarna Sjögård och Isnäs i Pernå. Han ägde också Mörskom och Pirlax gårdar i östra Nyland. År 1907 lät Askolin

25. Gunnar Berndtson till Robert Stigell 16/8 1877, Konstnärsbrevsamlingen, Centralarkivet för bildkonst.

26. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 18/2 1880, Svenska litteratursällskapet i Finland. Boe gård utanför Borgå, som var en mycket mindre herrgård, ägdes vid den här tiden av familjen Björkstén.

27. Se t.ex. Alex Snellman, ’Suurtilat ja Suomen aatel’ och (om Sverige) Göran Ulväng i detta nummer av *HTF*.

på Forsby uppföra en slottsliknande huvudbyggnad i jugendstil som ritades av den svenske arkitekten John Settergren.²⁸ Askolin accepterades inte i ”Pernå societé”. Han representerade en tydlig motpol, den rika uppkomlingen, och också ett hot mot de gamla herrgårdsägarna vars rötter knöt dem både till Pernå och till en äldre adlig herrgårds-kultur.²⁹ När V.M. von Born och G.Ph. Creutz 1903 landsförvisades kom de båda ändå att behöva Johannes Askolins ekonomiska hjälp. Trots det var von Borns och Creutz inställning fortsättningsvis av-vaktande. För att Malmgård inte skulle konfiskeras av myndigheterna köpte Johannes Askolin tillfälligt gården 1903, vilket bl.a. V.M. von Born fann upprörande.³⁰

Olle Sirén beskriver den sociala dynamiken i socknen, och skillnaden mellan de gamla ägarsläkterna och det nya kapitalet, så här:

Kommerserådets [Askolins] slott och hans dotter Mainis specialbeställda Rolls Royce, stora tjänarstab ledd av den ur Aga Khan II:s tjänst värvade indiske hovmästaren och mycket annat bländade. Mainis rikedom var enorm, men bara en knapp mansålder gammal när hon tillträdde den 1913. Hon hade därför ett stort behov att demonstrera den som ett tecken på tillhörighet till överklassen – ett större behov än vad man hade på många av socknens herrgårdar, där man som en självklarhet, och diskretare, hörde hemma i sin klass sedan generationer och sekler tillbaka.³¹

Positionerna var slående olika och denna olikhet manifesterades i livs-stil och i den materiella värld som människorna och familjerna omgav sig med. Att de gamla herrgårdsägande adessläkterna inte hade något behov av att markera eller manifesteras positioner är självklart en illu-

-
28. Forsby bruk hade på 1600- och 1700-talet ägts av Creutzar. Tanja Hellsten, 'Kauppaneuvos Johannes Askolin (1843–1912)', *Kansallisbiografia-verkkokjulkaisu*, Studia Biographica 4 (Helsinki 1997–), URN:NBN:fi-fe20051410 (hämtad 15/3 2013).
29. Maria Vainio-Kurtakko, *Idyll eller verklighet? Albert Edelfelt och Gunnar Berndtson i det moderna genombrottets ambivalens* (Helsingfors 2010), s. 100, 111. ”Ohyggligt tänka sig Eklöf eller Askolin på Haiko[...]”, utbrister Albert Edelfelt i ett brev till sin mor Alexandra Edelfelt 20/2 1883, när Emelie von Etter höll på att förlora Haiko gård efter sin makes död. Rainer Knapas & Maria Vainio, *Edelfelt och Ryssland*, SSLS 668 (Helsingfors 2004), s. 246, 251. Eklöf var den andra stora industrimagnaten i östra Nyland. Han var bosatt i Haiko, utanför ”Pernåsocietetens” omedelbara grannskap, men bredvid Gammelbacka. Om Eklöf, se Kai Hoffman, 'Kauppaneuvos August Eklöf (1837–1912)', i *Kansallisbiografia-verkkokjulkaisu* (hämtad 15/3 2013).
30. Askolin hjälpte V.M. von Born genom att köpa en tjur på den tvångsauktion som genomfördes i maj 1903 för att inkräva en hög bötessumma av von Born. Askolin betalade hela summan för tjuren. Olle Sirén, *Kring grevarna Creutz' landsförvisning* (Lovisa 1993), s. 35–41.
31. Sirén, *Malmgård*, s. 137.

sion som denna grupp själv har odlat. Självklarheten och diskretionen som Olle Sirén nämner var också något man medvetet betonade för att markera gränser och skillnad. Alltid var inte de adliga godsägarna i Pernå heller så diskreta. De kunde också demonstrera sitt välstånd och sin position genom påkostade byggen, och det de särskilt kunde göra var att manifesteras anor och djupgående rötter i den lokala maktägande eliten och i den sekellånga adelskulturen med allt vad det innebar av förståelse för underförstådda normer, konventioner och stil.

Materiella manifestationer i Pernå

Det sociala rummet materialiseras i herrgårdsbyggnader och miljöer. Hus, trädgård och landskap utformades för att möjliggöra och demonstrera en viss livsstil och ett lämpligt umgängesliv. Herrgårdsbyggnaderna, och inte minst *corps de logiset*, var byggnader som skulle representera och manifesteras ägarnas samhällsposition, välstånd och betydelse. Herrgårdarna skulle skilja sig från det omgivande agrara landskapet genom särskilda koder och element. De olika herrgårdarnas arkitektur och miljöer profilerade och definierade också godsens och deras ägarläkter inbördes.

Herrgårdarna var ständigt under större eller mindre ombyggnad för olika ändamål.³² Under 1800-talets andra hälft blev de historiska elementen och stilarna markörer som herrgårdsägare särskilt flitigt använde för att signalera byggnadens och platsens betydelse och sekellånga maktposition. På förmögna herrgårdar i Sverige och Danmark renoverades och byggdes exteriörer om i en stil som motsvarade förväntningarna på ett historiskt gods. Trenden nådde också de stora godsens i Finland, och manifesteras tydligt i Pernå.³³ På Tjusterby hade

32. Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Hedemora 2008), s. 177. Se t.ex. V.M. von Borns redogörelse (*Beskrifning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 58–66 samt bilagor) för alla förändringar som hade gjorts på Sarvlaks fr.o.m. 1700-talet.

33. Om svenskt herrgårdsbyggande se Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 184, 201. Om danskt herrgårdsbyggande vid denna tid, se Anne Grethe Svaerke, 'Tendenser i 1800-tallets herrgårdsarkitektur. Om historicisme og historiska stilarter' och John Erichsen, 'Herregårdens forvandling til Slot. Pederstrup 1858–1975', *Herregårdenes Indian Summer fra grundloven til Lensafsløsningsloven 1919* (Auning 2006). Förutom Tjusterby och Malmgård i Pernå kan några övriga finländska exempel nämnas: Vuorentaka i Halikko som fick en ny fasad i nygotisk stil 1854 och Svidja i Sjuneda, som byggdes om i nyrenässansstil 1898–99. Också ekonomibyggnader kunde utformas i historisk stil. Exempel finns på Åminne och Vuorentaka i Halikko i Egentliga Finland

Malmgård, uppfört 1882–1888 enligt ritningar av F.A. Sjöström. Norra fasaden med huvudingången som pryddes med ätten Creutz vapen. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Kasten Antells svärföräldrar Frans Richard de la Chapelle och Sofia f. De Geer 1859 låtit uppföra en huvudbyggnad med ett torn i engelsk nygotik (s. 266). Arkitekt var C.J. von Heideken, som bistod G.T.P. Chiewitz i arbetet med Riddarhuset i Helsingfors, som samtidigt var under uppförande.³⁴ På Malmgård lät greve Carl Magnus Creutz på 1880-talet ersätta den gamla huvudbyggnaden i trä med en väldig stenbyggnad i nyrenässansstil, som han menade att bättre skulle reflektera hans egen samhällseliga och politiska position och där man kunde ta emot gäster och upprätthålla ett ståndsmässigt umgängesliv. Planeringen hade inletts redan i mitten av 1870-talet och resultatet var stort och storlaget, bland annat med en festsal som var 22 meter lång.³⁵ Hulda von Born kommenterade efter ett besök byggnaden i ett brev till sin kusin Ellan de la Chapelle 1887: ”Intressant var att se det stora palatset som

---

och Svartå i västra Nyland. Carl Jacob Gardberg och Kaj Dahl, *Finländska herrgårdar* (Helsingfors 1989), s. 17–18, 31–32, 96–97, 103.

34. Jarkko Sinisalo, ’Heideken, Carl Johan von’, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*, URN:NBN:fi-fe20051410 (hämtad 5/4 2013).

35. Olle Sirén, *Malmgård*, s. 153–155, 160–161; Gardberg & Dahl, *Finländska herrgårdar*, s. 167–168.

Malmgård, detalj av fasaden mot söder. Landshövdingen i Åbo och Björneborgs län, greve Carl Magnus Creutz skrev in sig som byggherre på den praktfulla byggnad i nyrenässansstil som han lät uppföra på 1880-talet: "UPPFÖRDT AF C.M. CREUTZ". Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

nu närmar sig sin fulländning. Det är magnifikt och vackert. Unikt i detta land.³⁶ Arkitekt var F.A. Sjöström som hörde till den här tidens mest ansedda och populära arkitekter.³⁷

Det här är vad V.M. och Hulda von Borns grannar hade gjort och gjorde på sina herrgårdar när familjen von Born flyttade in på Sarvlaks. Under farbrodern Carl Fredrik von Borns tid på 1850-talet hade en del ändringar gjorts på Sarvlaks för att öka bekvämligheten och representativiteten. Bland annat försågs fasaden mot parken med en veranda, en förändring som man också gjorde på Tervik några år senare.³⁸ Verandan skapade den nödvändiga länken mellan interiören och parken, som ju var en viktig scen för 1800-talets umgängeskultur. På Tervik lade man i detta byggnadsskede dessutom till en övre våning,

36. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 19/6 1887, Svenska litteratursällskapet i Finland.

37. Om Sjöströms verksamhet, se Eeva Maija Viljo, "Kaupungistuvan yhteiskunnan rakennustaide", *Ars Suomen taide* 3, 78–81, 86–87, 110.

38. von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 59. Om Tervik, se Gardberg & Dahl, *Finländska herrgårdar*, s. 154.

Tjusterby, uppfört för Frans Richard de la Chapelle och Sofia De Geer 1863–1867 enligt ritningar av C.J. von Heideken. Fotografiet är taget i samband med arbetet med verket Säterier och storgårdar i Finland som utgavs av Gabriel Nikander och Eino Jutikkala 1939–1945. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland

som gjorde byggnaden mäktigare. Ombyggnaden planerades av överarkitekten C.A. Edelfelt, societetsarkitekt och själv också adelsman.³⁹

Inom ”Pernå société” var V.M. von Born den som ägde den äldsta herrgårdsbyggnaden. von Born var mycket medveten om att Sarvlaks och Villnäs i Askais i Egentliga Finland var de enda herrgårdsbyggnaderna som hade uppförts i sten i Finland under 1600-talet.⁴⁰ Han behövde inte investera i ett helt nytt herrgårdsbygge.

Då V.M. och Hulda von Born flyttade in på Sarvlaks 1879 utfördes bara smärre moderniseringar, som den att man byggde ett badrum.⁴¹ En förödande brand följande år, som förstörde huvudbyggnadens tak och översta våning, ledde dock till ett kostsamt renoveringsprojekt som pågick i tre år. För detta byggnadsprojekt engagerade V.M. von Born arkitekten F.A. Sjöström som samtidigt arbetade med den nya

39. Gardberg & Dahl, *Finländska herrgårdar*, s. 154; Bertel Hintze, *Albert Edelfelt* (Helsinki 1953), s. 14–19.

40. von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 56.

41. von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 60.

huvudbyggnaden på Malmgård. Sarvlaks förstörda säteritak ersattes med ett valmtak, som höjde byggnadens silhuett. Det nya taket kan ha haft sin bakgrund i praktiska orsaker, men kanske också i en tanke om att göra intrycket av byggnaden mera imponerande. Att man också avlägsnade en pilaster ovanför huvudingången och gjorde fönster på den linjen, mitt i den tidigare geometriska barockfasaden, hörde troligen ihop med förändringarna i rumsindelningen och gav mera ljus.⁴²

Någon drastisk historisering av det arkitektoniska uttrycket gjordes inte. Det behövdes inte. Platsens långa historiska anor, och särskilt kontinuiteten från det förflutna till samtida ägargenerationer, framhävdes på ett annat sätt. V.M. von Born skrev in sig själv och den von Bornska ätten i byggnadens fasta inredning och exteriör bland annat genom vapensköldar. Denna kontinuitet mellan ätterna hade tidigare visualiserats på Pernå kyrkogård där Samuel Fredrik von Born och Catarina Elisabet von Morian på 1830-talet hade uppfört ett gravkapell, ritat av societetsarkitekten Pehr Granstedt, 1834.⁴³ Kyrkan och kyrkogården var ju också traditionella platser för adelsätternas manifestationer. Terviks gravkapell står inte långt från Sarvlakskapellet på kyrkogården. Pernå kyrka hör på grund av socknens många och gamla herrgårdar till de kyrkor där den adliga närvaron genom epitafier och anvapen är stark. Också V.M. von Born använde sig av denna plats för sin presentation av sig själv och sina förfäder. På 1890-talet lät han restaurera 24 anvapen från 1600-talet som hängdes upp i kyrkan efter en tid i försörjningsring, bland annat på klockstapelns vind.⁴⁴

42. Om restaureringen, se von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 62–66; Gardberg & Dahl, *Finländska herrgårdar*, s. 50.

43. Fortifikationsofficern Pehr Granstedt levde 1764–1828 och verkade efter 1810 i Finland som arkitekt. Granstedt utförde även ritningarna till huvudbyggnaderna på Rilax (1806), Herttonäs gård (1815) och Munksnäs gård. Han har också ritat amiral C.O. Cronstedts gravkapell på Helsing kyrkogård. *Uppslagsverket Finland*, på webben: <http://www.uppslagsverket.fi/bin/view/Uppslagsverket/GranstedtPehr?rev=4> (hämtad 15/2 2013).

44. Se t.ex. Marie Steinrud, 'Makt och status i Ramnäs kyrka. Kyrkorummet som offentlig arena 1737–1872', *Bergslagshistoria* 21/2009; Tuija Tuhkanen, *Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingins lahjoitukset Suomen kirkoissa*, Historiallisia Tutkimuksia 241 (Helsinki 2008); Marja-Terttu Knapas, 'Den Armfeltiska ättens patronat i Halikko socken', *HTF* 3, 1997, årg. 82. Om Pernå kyrka se Elsa von Born, *Pernåboken* (Helsingfors 1949), s. 18–35. Anvapnen som restaurerades på 1890-talets slut härstammade från Jacob Creutz begraving 1667 och representerade dennes förnäma anor fyra generationer tillbaka. Om von Borns anvapenprojekt, se handlingar i Sarvlaks gårdsarkiv XIII:22, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Sarvlaks huvudingång med byggherren Lorentz Creutz och hans fru Elsa Duvalls vapen, samt under dem det von Bornska vapnet som V.M. von Born lät sätta upp när byggnaden renoverades efter branden 1880. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

V.M. von Borns föregångare på 1800-talet hade inte placerat in den von Bornska – eller den von Morianska – ättens vapen på själva herrgårdsbyggnaden som en markering av ättens närvaro. Det var bara det flyttbara lösöret – bestick och porslin – som hade märkts med vapen. Det V.M. von Born gjorde i samband med renoveringen 1880–1883 var att han lät sätta upp det von Bornska vapnet över huvudingången, under Lorentz Creutz den äldres och Elsa Duvalls vapen. Lorentz Creutz och Elsa Duvall var de första byggherrarna för barockbyggnaden och deras vapen hade prytt byggnaden sedan den blev färdig. En stentavla med de inhuggna årtalen 1619, 1683, 1880 och 1883 hängdes också upp för att berätta om när planläggningen av barockslottet inleddes, när byggnaden stod färdig, när byggnaden brann och när den hade restaurerats av V.M. von Born. Inne i byggnaden, i vestibulen, uppfördes därutöver nya ugnar som dekorerades med målad marmorering i svart

och grönt och pryddes av en relief av ätten von Borns vapensköld och monogram i guld mot röd botten. De ritades av arkitekten C. Kiseleff.⁴⁵

Den restaurerade huvudbyggnaden invigdes högtidligen den 8 oktober 1883, på V.M. von Borns födelsedag. ”Den 8 oktober 1883 hade jag redan kort efter eldsvådan utsett till den dag, då allt skulle vara ordnat igen; och detta genomdrevs, oaktadt många oberäkneligheter av olika slag”, berättade V.M. von Born i den självbiografiska skildringen *Femton år av ett liv* som han skrev efter Hulda von Borns död 1891.⁴⁶ V.M. och Hulda von Born hade först ämnat ordna en stor fest för ”allt vårt forna umgänge i Helsingfors och över landet spridda släktingar”, men den strama tidtabellen och de många dödsfallen i den närmaste familjen fick dem att ändra sina planer. Någon helt liten bjudning var det ändå inte. Av Pernåsocieteten deltog dock bara familjen Antell från Tjusterby, som var de närmaste släktingarna och vännerna till V.M. och Hulda von Born i Pernå. Hulda von Born beskrev kvällen:

Ännu i sista minuten städades och ordnades men då Antells trädde in kunde de icke se annat än att allt var färdigt och på sin plats. Svärmor, Hanna, mamma och bröderna voro de enda gäster utom Antells, men det gjorde icke festen mindre högtidlig. Axel hade skrivit verser högtiden till ära och icke ens telegramer saknades. Efter vår middag var en liten festlighet för folket arrangerad. Viktor tackade dem för deras hjälp och fingo några emottagna minnen från det gemensamma arbetet. Ett positivt livvade stämningen under aftonen så att ungdomen slutade med att taga sig en svängom.⁴⁷

Herrgården och den adliga historieuppfattningen

Det sätt på vilket V.M. von Born skrev in sig själv och den von Bornska ätten på Sarvlaks genom att dekorera huvudingången och entréhallens kakelugnar med det von Bornska vapnet var inte ovanligt för tidens herrgårdar eller adel. Greve C.M. Creutz prydde också den nya karaktärsbyggnaden på Malmgård med ättens vapen på norra fasa-

45. Inventariieförteckning, s. 1; von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 66. Constantin Kiseleff var arkitekt vid överstyrelsen för allmänna byggnader. På 1870-talet hade han, som då var länsarkitekt i S:t Michel, lett restaureringen av Olofsborg, ett projekt som V.M. von Born hade följt med intresse. Se Ripatti, *Jac. Ahrenberg ja historian perintö*, s. 56–59.

46. V.M. von Born, *Femton år av ett liv. Anteckningar till minne av friherrinnan Hulda von Born, f. Berndtson* (Pernå 1993), s. 28.

47. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 12/10 1883, Svenska litteratursällskapet i Finland. Hanna var Huldass svägerska, Hanna von Born, Axel var hennes yngre bror Axel Berndtson.

dens frontespis. Ovanför ingången till Tervik hänger tre vapensköldar. Etnologen Angela Rundquist talar om ”det ständiga sysslandet med bördén” och ”heraldisk kult” inom 1800-talets svenska högadel och visar hur herrgårdarnas och stadshusens materiella värld fylldes av vapensköldar och monogram som målats, graverats och broderats.⁴⁸ Genom föremål och byggnader kunde adeln demonstrera, visualisera och materialisera sin släkthistoria bättre än andra sociala skikt. Adelskulturen inbegrep också att man såg sig som en levande del av en historisk kontinuitet och det materiella arvet tillsammans med den gamla genealogiska dokumentationen gjorde att relationen till förfäderna kunde bibehållas som så stark.⁴⁹

Herrgården är en av de platser som har kunnat materialisera ägarens sociala position och arv. Trots att de flesta herrgårdar inte gick i arv inom samma ätt genom århundradena ställdes ofta en sådan kontinuitet som ett ideal. Herrgården kunde ses som en fysisk plats för minnet. Det var en plats där ägarfamiljen visade upp och kodifierade sina anor och placerade sig själv i en historisk kontinuitet. Tydligast skedde detta genom de samlingar av släktporträtt som prydde vägarna på många herrgårdar och som både manifesterade anor och utgjorde ett pedagogiskt medel som påminde barn och vuxna om deras föregångare.⁵⁰ På herrgårdarna i Pernå hade man förnäma porträtt

48. Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*, (Stockholm 1989), s. 35; Bo Lönnqvist, 'Märkduken som släkttavla', Marja-Liisa Lampinen (red.), *Rosenknopp och yllestopp* (Helsingfors 1985). Användande av heraldiska färger och släktvapen på de svenska herrgårdarna blev också vanligare vid denna tid, hävdar Ulväng i *Herrgårdarnas historia*, s. 201. Se även Signe Steen Boeskov, *Herregårdsherskab. Distinktioner og iscenesettelser i danske herregårdsmiljøer 1850–1920*, opublicerad doktorsavhandling (Århus universitet 2010), s. 115–153.

49. Lönnqvist, 'Den ritualiserade vardagen'; Anna Maria Åström, 'Heritage as a cornerstone in aristocratic lifestyles. Landowning, family manors and artefacts as means of maintaining noble credibility in Finland', workshop *Nobility in Europe during the 20th Century: Memories, Loyalties and Advantages in Context*, European University Institute, Florence, 15–16 June 2009, <http://www.eui.eu/Personal/Dronkers/nobilityworkshop/papersnobilityworkshop.htm> (hämtad 30/10 2012). Se även Venborg Pedersen, *Hertuger*, s. 61; Marcus Funck & Stephan Malinowski, 'Masters of memory. The strategic use of autobiographical memory by the German nobility', *The Work of Memory. New Directions in the Study of German Society and Culture*, Alon Confino & Peter Fritzsche (eds.) (University of Illinois Press 2002).

50. Göran Ulväng konstaterar att släktporträtten på många herrgårdar inte hade en så framträdande placering på 1700-talet, men att de på 1800-talet placerades centralt och synligt. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 194, 200.

Förmak med biljardbord på tredje våningen på Sarvlaks, som när bilden togs på 1920-talet hade fått namnet Stor-Sarvlaks och ägdes av Ernst von Born. Dörren leder till salen med släktporträtt föreställande godsets ägare under tidigare generationer. I förmaket och hela hemmet fortsätter närvaron av levande och döda familjemedlemmar och släkt i form av porträtt och byster. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

och släktporträtt att uppvisa. Också på Sarvlaks fanns en samling med porträtt av bl.a. Lorens Pasch den äldre, J.E. Lindh och Nils Schillmark, över vilka V.M. von Born gjorde en förteckning 1886. Den publicerades tre år senare i Svenska litteratursällskapets *Förhandlingar och uppsatser*. Också i sin bok om Sarvlaks presenterade V.M. von Born porträtten för en bredare krets av släkt och intresserade läsare.⁵¹

Genealogi är vid sidan av heraldik en central kunskapsform som har haft en särskild betydelse och plats i den traditionella adelskulturen. Släktförbindelser i samtiden och i historien kunde räknas i nedstigande led och i sidled allt efter behov. Ofta var det vissa förfäder som man kom ihåg och betonade i större utsträckning än andra, beroende

51. Inventarieförteckning, s. 339–350, Svenska litteratursällskapet i Finland; von Born, *Beskrifning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 163–167; V.M. von Born, 'Förteckning öfver familjeporrtätt på Sarvlaks sätesgård i Pärno socken', *Förhandlingar och uppsatser* 3, SSLS 9 (Helsingfors 1889). Den senare ingår i en hel serie av förteckningar över porträtt på herrgårdar och privat ägo som publicerades i *Förhandlingar och uppsatser* under 1880- och 1890-talet. De flesta var uppgjorda av riksarkivarien Reinhold Hausen.

på aktuella sammanhang.⁵² ”Gamla greven Creutz”, C.M. Creutz, som avled på Malmgård 1893, formulerade tanken om den obrutna linjen i sitt testamente:

Den vördnad för den fäderneärvda jorden, som våra förfäder hyste och jämväl vunnit uttryck i alla våra äldre lagar, har städse även av mig beaktats och innesluter hos mig en innerlig önskan att det familjegods, Malmgård egendom [...] vilket [...] led efter led innehafts av medlemmar utav min ätt, även fortfarande efter min död måtte stanna inom ätten och av mina efterkommande likaledes led efter led ägas och besittas.⁵³

Arv och kontinuitet materialiseras på Sarvlaks

Få gods hade ändå en så lång historia i samma släkts ägo som Malmgård. Många herrgårdar bytte ägare t.o.m. efter bara en eller två generationer.⁵⁴ Inte ens mera typiska släktgods kan uppvisa fullständig kontinuitet, vilket herrgårdarna som ägdes av ”Pernå société” bär vittne om. Sarvlaks är ett av många gods som visar lika mycket diskontinuitet som kontinuitet genom århundradena. Likt Malmgård hade Sarvlaks aldrig sålts utom slakten, men till skillnad från Malmgård hade Sarvlaks inte heller ärvts längs en ren och rak patriarkal linje. Gården hade gått till kvinnor vid fyra tillfällen och på det sättet hade ägarläkstens namn bytts två gånger. Därutöver hade herrgården under långa perioder stått rätt så tom medan ägarna bodde på andra gårdar. Efter majoren och vice landshövdingen, friherre Carl Johan Creutz och hans änka grevinnan Hedvig Juliana Stackelberg, som hade fått Sarvlaks i morgongåva 1744, gick Sarvlaks de facto till en dotter, friherrinnan Hedvig Helena Creutz, medan sonen ärvde det medeltida stenslottet Qvidja i Pargas, där syskonen hade vuxit upp.⁵⁵ Genom Hedvig Helena Creutz sondotter, Catarina Elisabet von Morian, övergick Sarvlaks som redan konstaterats till ätten von Born.

52. Venborg Pedersen, *Hertuger*, s. 51–54, 70–71; Funck & Malinowski, ’Masters of memory’, s. 86–90; Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 35–41. Se även Johanna Aminoff-Winberg, ’Genealogin på Riddarhuset – ätternas gränser’, Johanna Aminoff-Winberg (red.), *Adeln och dess hus* (Helsingfors 2013).

53. Citeras i Sirén, *Malmgård*, s. 72 och Snellman, ’Suurtilat ja Suomen aateli’, s. 9.

54. Snellman, ’Suurtilat ja Suomen aateli’, s. 9; Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 130.

55. Hedvig Helena Creutz och hennes man Johan Christoffer von Morian d.ä. verkar inte ha inrett Sarvlaks för boende, utan levde på Mälkkilä gård i Bjärnä. Deras son renoverade och flyttade in i byggnaden 1787 då han gifte sig. Efter hans död 1811 var det först dottersonen Carl Fredrik von Born och senare dottersonsonen V.M. von Born som bodde på platsen. Se Sirén, *Sarvlaks*, s. 88; Lappalainen, ’Lorentz Creutz som byggherre’, s. 44–47; Tandefelt, ’Herrar till Sarvlaks’, s. 20–28.

Takmålning med pietistiskt motiv från majoren Carl Johan Creutz tid. Han deltog i stora nordiska kriget, togs till fånga vid Poltava 1709 och återvände från krigsfångenskap i Sibirien 1722. Han hör till dem som omvändes till pietismen, som så många andra svenska krigsfångar. Rent materiellt finns det på grund av krig och ofreder inte mycket av 1700-talet bevarat på Sarvlaks. Foto: Katja Hagelstam.

Det fanns således inte någon stark kontinuitet i föremålsvärlden på Sarvlaks när V.M. och Hulda von Born flyttade in 1879. Gårdens arkiv manifesterade tydligast de olika släktledens på varandra följande ägande, somliga närvarande, andra på distans.⁵⁶ Det fanns plats för och behov av att fylla Sarvlaks rent materiellt med möbler och föremål som behövdes för familjens vardag, och som behövdes för att ge herrgården den bekvämlighet och den stil som förväntades av en herrgård och i ett högre ståndshem. De riktigt gamla föremål som fanns bevarades och fick ett omnämnande i V.M. von Borns Sarvlaksbok var biblioteket som C.F. von Born hade gjort till ett fideikommiss 1867, släktporträtten, Ernst Creutz bardisan som han burit vid Gustav II Adolfs begravning i Stockholm 1634, Lorentz Creutz den äldres broderade vapen på sidentyg från 1655, som ramats in på 1700-talet, samt en familjebibel som Lorentz Creutz

56. Om arkivet, se von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 151–163.

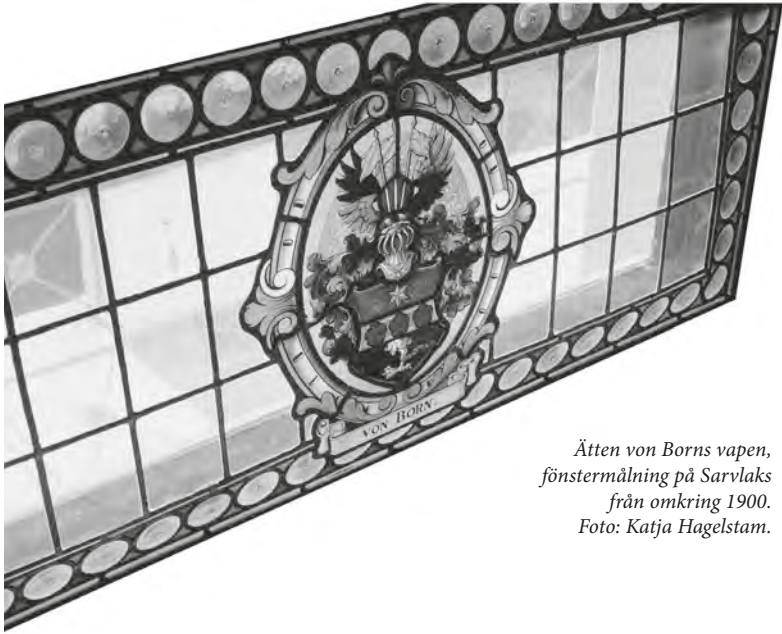
den äldre och Elsa Duvall fått av borgmästarna och rådmännen i Falun 1662. I denna bibel finns egenhändiga anteckningar om familjehändelser från Lorentz Creutz den äldre till Johan Christoffer von Morian den yngre. I samband med renoveringen efter branden på Sarvlaks 1880 uppdagades dessutom takmålningar med pietistiska motiv och texter i några av rummen, och de visade sig härstamma från Carl Johan Creutz tid. Denne hade blivit tillfångatagen i Poltava och tillbringat flera år i Sibirien där han som många andra svenska officerare påverkades av den pietistiska väckelsen. V.M. von Born lät restaurera målningarna som ett minne av C.J. Creutz tid på Sarvlaks och tog så fram ytterligare en materiell avlagring av äldre släktled i byggnadens interiör.⁵⁷

De flesta föremålen som verkar ha funnits på Sarvlaks under V.M. von Borns tid härstammade från de närmaste generationerna, från Johan Christoffer von Morian den yngre och hans familj samt från olika generationer av von Bornar och deras andra släktingar, som släkten von Haartman. Bland annat pistoler och värjor på väggarna i V.M. von Borns privata arbetsrum härstammade från dessa generationer.⁵⁸ ”Möjligen J.C. von Morians frimurarvärja”, har V.M. von Born skrivit på en lapp som han fäste på en av värjorna, en annan har han identifierat som von Morians ceremonimästarvärja, J.C. von Morian den yngre var nämligen vice ceremonimästare vid riksdagen 1778. En värja med smyckat fäste är beskriven som ”Samuel Fredrik von Borns värja från 1808–1809 års krig”. Många teckningar som ritats av J.A. von Born och hans syskon ramades in och hängdes upp som minnen som stärkte de tidigare invånarnas närvaro i byggnaden.⁵⁹

57. ”Lösa antlkvtteter [sic] saknas nästa fullständigt; ty hvad som i krig icke hann bortföras eller nedgrävas, röfvade ryssen regelbundet”, förklarade von Born i sin *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 148–149. Om de äldsta föremålen som bevarats i byggnaden se ibid., s. 147–151, 168. Där omnämner von Born också en bordstudsare (klocka) och en silvermugg från 1600-talet (s. 150). Se även inventarieförteckning, SLS.

58. von Born, *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom*, s. 150–151.

59. Inventarieförteckning, Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 165–178. Förutom nämnda värjor och pistoler antecknade V.M. von Born inte i sin Sarvlaksbok föremål från 1700-talets slut eller 1800-talet och det är svårare att med säkerhet avgöra när de har kommit till byggnaden. Inventarieförteckningen är från 1977 och vittnar om föremålsvärlden på Sarvlaks efter Alix von Borns död. I det skedet har det funnits en rik samling av föremål och bilder från olika släktled fram till Ernst och Alix von Born: visitkort, pitschaft med graverade släktvapen, stämplars, sigill, fodral, skrin, daguerrotypier, fotografier, silhuetter, diplom, priser, medaljer, sköldbrev och andra små föremål från 1700-talets sista år till 1900-talets andra hälft förvarades 1977 i kistor och skåp.

Ätten von Borns vapen,
fönstermålning på Sarvlaks
från omkring 1900.
Foto: Katja Hagelstam.

Den historiska föremålsvärlden var en viktig del av vad man förväntade sig av en herrgård. För det första visade de gamla föremålen i nuets kontext på ägarens plikt att förvalta egendomen som ett arv från tidigare generationer till kommande släktled. För det andra var den historiska föremålsvärlden nödvändig för att demonstrera att man ingick i det skikt i samhället som hade anor, vilket gav ägarna både prestige och legitimitet i samhället. Den var ett materiellt uttryck för skiljelinjen mellan stånden och inom ståndet eller det man på 1800-talets slut kunde kalla herrskapsklassen. Slutligen var det genom konkreta föremål som man berättade om släktens historia för kommande generationer. Genom att växa upp med ting som tillhört, broderats av, burits av eller mottagits som gåva av förfäder och förmödrar inkorporerade barnen dessa föremål och deras tidigare ägare i sin egen livsberättelse. Adelsbarnen socialiserades in i sin historia sedan barnsben. Att växa upp i en föremålsvärld som vittnar om fädernearv och tidigare släktled har haft en pedagogisk funktion.⁶⁰

60. Åström, 'Heritage as a cornerstone in aristocratic lifestyles'; Alan Radley, 'Artefacts, memory and sense of the past', *Collective Remembering*, David Middleton & Derek Edwards (eds.) (London 1990), s. 48–51.

Sarvlaks inreddes enligt dessa principer. De gamla föremålen ställdes fram tillsammans med bilder, möbler och föremål från den mera samtida släktkretsen för att skapa en kontinuitet av döda och levande släktingar. Det var samma kontinuitet som V.M. von Born betonade genom att pryda huvudingången och kakelugnar med det von Bornska vapnet, och som han omkring 1900 framhävde i valet av motiv till glasmålningar som sattes upp i fönstren i den stora trappuppgången (s. 275). Där kunde man beskåda alla tre ägarätters vapen i blyinfattat färgat glas och där var furstar från olika historiska skeden företrädde: Karl Knutson Bonde, som ska ha undertecknat det första frälsebrevet för Sarvlaks, Gustav II Adolf, Karl XII, Gustav III, Alexander I och Alexander II. De representerade olika skeden och stod uppenbarligen som symboler för olika värden och ideal, men manifesterade alla att ägarna till denna gård alltid hade tjänat riket och haft en politisk roll, något som V.M. von Born själv uppfattade som en viktig del av hans eget värv.⁶¹

V.M. von Born och valet av anor

V.M. von Born studerade som ung vid Kejserliga Alexandersuniversitetet i Helsingfors, avlade allmän rättsexamen 1873 och verkar ha förberetts för att gå i sin fars och andra äldre manliga släktingars fotspår som statlig tjänsteman. Han antogs som auskultant vid hovrätten i Åbo och satt ting i Pikis och Halikko, Kimito och Bjärnä i Egentliga Finland under 1874 och 1875. Mellan 1875 och 1878 var han verksam som utskottssekreterare vid stadsfullmäktige i Helsingfors.⁶² När han tog över Sarvlaks efter sin far 1878, 26 år gammal, fick han möjligheten att försörja en familj som fri godsägare och då valde han den vägen framom en ämbetsmannakarriär. I denna roll kunde han njuta av en frihet från överordnade chefer och var inte heller bunden till det kejserliga ämbetsmaskineriet eller kejsarens välvilja såsom hans far och farfar hade varit.⁶³ Den nya uppgiften som godsherre på Sarvlaks på heltid gav också goda möjligheter för V.M. von Born att fördjupa sig i godsets och släktens historia. Studier i nordisk historia hade ingått

61. Inventarieförteckning, Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 147–148, 150, 277–278.

62. 'Biografica om V.M. von Born' (1915), V.M. von Borns personliga handlingar, Sarvlaks arkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland.

63. V.M. von Born kom att bli allt mera aktiv som motståndare till de s.k. förryskningsåtgärderna under Nikolaj I:s tid.

i hans universitetsstudier och det är tydligt att V.M. von Born närde ett djupt intresse för historia som i kombination med adelskulturens gamla betoning av släktarv och anor tog sig uttryck i flitiga arkivstudier, släktutredningar och skrifter om släkten och dess herrgårdar.⁶⁴

För V.M. von Born gav godset en identifikation med vissa roller och rötter. Sarvlaks gav en släktkontinuitet att relatera samtiden och framtiden till. Etnologen Mikkel Venborg Pedersen har beskrivit dynastin och det adliga huset som en enhet av släkten och dess jord och gods, som en tänkt gemenskap, inte enbart mellan de levande, utan mellan de döda, de levande och de efterkommande. Men rötterna, de historiska anorna, fanns ändå inte där som av historien givna. De var också resultatet av val. Något betonades, något annat gavs en mindre framträdande plats. Den reella och den skapade genealogin är det som det adliga huset, dynastin, bygger på.⁶⁵

Ett intresse för den von Bornska ättens historia ingick i V.M. von Borns historiska engagemang. År 1917 lät han trycka en liten skrift om släkten von Borns märkesmän och bakgrund med titeln *Ur arkivens och minnets gömmor*. I det skedet då han som mest aktivt höll på att positionera sig själv i samhället, och då han och Hulda von Born bosatte sig på Sarvlaks, var det däremot Sarvlakslinjen, främst ätten Creutz, som upptog hans största intresse. Detta kan säkert förklaras med den konkreta och materiella närvaron av just detta arv som herrgården med sin gamla barockbyggnad erbjöd. Samtidigt verkar det troligt att V.M. von Born, då han inte följde sin far och farfar i fotspåren som ämbetsman, behövde andra plattformar och medel som kunde ge honom socialt anseende eller status – en roll, prestige och position – i den värld där han ville räknas och ville ha inflytande, inom en lokal och nationell maktelit.

64. *Beskrivning och historia om Sarvlaks egendom i Perno socken* (Lovisa 1888, 2.a uppl. Helsingfors 1898), *Historia och beskrivning om Gammelbacka egendom i Borgå socken med tabell och två kartor* (Borgå 1895), *Ur arkivens och minnets gömmor, privattryck för utdelning och utlåning med ättehuvudmannens samtycke* (Lovisa 1917). Sonen Eric von Born, som själv kom att nära ett hängivet intresse för släkthistoria, vittnar i sin bok *Den siste lantmarskalken* (Helsingfors 1962) om faderns intresse som tog sig uttryck också i besök på godset Lüdershagen i Pommern (s. 90–91) och Tiittala i Savolax (s. 73). V.M. von Born sorterade både biblioteket och arkivet på Sarvlaks. År 1898 deltog han i arbetet med att sortera det Franzenska arkivet i Stockholm som delvis förvarades hos hans svärmor änkebiskopinnan Heloise Grafström, som var dotterdotter till Frans Michael Franzén. V.M. von Born och hans andra fru Clara von Born, f. Grafström, var båda ättlingar till Franzén. Eric von Born, *Den siste lantmarskalken*, s. 73.

65. Venborg Pedersen, *Hertuger*, s. 53–54.

I samhället fanns flera olika rangskalor och sätt att värdera mäns och kvinnors positioner. Det fanns formella hierarkier som uttrycktes i statliga rangordningar, titlar och ståndstillhörighet, och det fanns ibland mera flytande värden som omgivningen tillmätte individer och grupper. Majoren Samuel Fredrik von Born, som återvände till Finland 1811, blev landshövding i Uleåborg och byggde sin och familjens position i samhället på en ämbetsmannaroll och uppgiften att tjäna storfursten och kejsaren. Liksom bl.a. släkterna von Haartman, de la Chapelle, Gadolin och Gripenberg, som genom äktenskap förenades med von Bornarna, placerade sig S.F. von Born och hans söner i samhället tack vare det nya politiska systemet och genom sitt arbete i storfurstendömet växande byråkrati. Ätten von Born var inte av särskilt gammalt ursprung, men man byggde sin plattform på andra värden än långa anor, på ämbetsmannaskapets hierarkier och det anseende som det gav. De ryska kejsarna nobiliserade och baroniserade flera släkter i Finland under hela 1800-talet. På detta sätt och genom att förläna ordnar belönade de och lyfte de upp lojala ämbetsmän. J.A. von Born baroniserades 1864 och förlänades många andra nådevedermälen.⁶⁶

V.M. von Borns vuxenliv inföll under 1800-talets slut och 1900-talets början, då storfurstendömet relation till Ryssland hade förändrats. Därför byggde V.M. von Born inte sin position och sitt anseende i samhället på formella ämbeten, utan sökte i stället prestige och position genom andra kanaler.⁶⁷ Adelsståndet på lantdagen, där han företrädde sin ätt sedan 1877, var en sådan plattform där han kunde ha en formell uppgift och legitimitet som politisk påverkare. För att verka där behövde han trovärdighet och anseende, och det kunde det stora godset i Pernå ge honom, särskilt som det var försett med djupa anor

66. Löjtnant Carl Bernhard von Born från svenska Pommern naturaliserades 1772 efter att ha deltagit i Gustav III:s statskupp. I Tor Carpelans ättartavlor beskrivs släkten som "gammal patriciersläkt i Pommern, dit den inkom från Kassuben i början av 1500-talet och där den senare anträffas i Stralsund. År 1750 erhöll den romerskt kejsarligt adelskap och 13.9.1772 svenskt". Tor Carpelan, *Ättartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ätterna 1* (Helsingfors 1954), s. 139, 140–142. Ätten von Haartman adlades 1810, en gren blev friherrlig 1849. Ätten de la Chapelle naturaliserades 1654, friherrskap förlänades 1856. Ätten Gripenberg adlades 1678, en gren blev friherrlig 1865. Axel Gadolin, sväger till V.M. von Born, upphöjdes i adligt stånd 1871.

67. Tandefelt & Vainio-Kurtakko, 'Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa', s. 192.

V.M. von Born med en av sina döttrar utanför Sarvlaks. Foto: Svenska litteratursällskapet i Finland.

i den lokala historien och i den större svenska rikshistorien.⁶⁸ Bruket att mäta och värdera olika adliga släkter och personer genom ättens ålder och betydelse är lika gammal som det ärftliga adelskapet. Behovet att distingera sig och skapa gränser inom gruppen var lika närvarande som behovet att markera gränser neråt.⁶⁹

V.M. och Hulda von Born inlemmade sina barn i en historisk kontinuitet som knöt dem till Sarvlaks äldre historia och det Creutzka arvet, bl.a. genom namngivningen. Särskilt de äldsta barnen försågs med namn som anknöt dem uttryckligen till Sarvlaks släkthistoria. Här valde man bort t.ex. de von Bornska släktnamnen och koncentrerade sig på Sarvlakslinjen. Inom adliga familjer var det vanligt att sönerns namn anknöt till släktens stora män, medan flickorna gavs namn från den samtida släkt- och familjekretsen.⁷⁰ V.M. och Hulda von Born fick dock vänta i flera år på en pojke. I brist på en son gavs i stället flickorna gamla släktnamn.

68. Jfr Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, Studia Historica Upsaliensia 217 (Uppsala 2005), s. 53.

69. Lappalainen, *Suku, valta suurvalta*, s. 21; Venborg Pedersen, *Hertuger*, s. 14.

70. Rundquist, *Blått blod och liljevita händer*, s. 48, 54, 135.

Äldsta dottern Karin fick 1877 – redan två år innan familjen flyttade till Sarvlaks – sitt tilltalsnamn efter faderns farmor Katarina Elisabet von Morian och Lorentz Creutz' den äldres mor Katarina Hess von Wichdorff samt namnet Helena efter sin faster Hélène von Born, gift Gripenberg. Följande dotter, Elsa Maria, som föddes då familjen just hade flyttat till Sarvlaks 1879, döptes också efter Katarina Elisabet von Morian och efter Elsa Duwall, som var gift med Lorentz Creutz den äldre, den som inledde byggandet av huvudbyggnaden på Sarvlaks. Namnet Maria fick hon efter sin faster Hanna Maria von Born, senare gift Palme. Följande dotter fick namnet Hulda Margareta efter modern Hulda och efter Margareta Wildeman från Tjusterby, som var mor till Ernst Creutz, ståthållare i Dorpat, senare i Norrland och Österbotten, och far till Lorentz Creutz den äldre.⁷¹

Efter dessa första döttrar vars namn gav dem skyddspatroner i 1500- och 1600-talshistorien följde de därpå följande fyra flickornas namngivning mera traditionellt mönster där man knöt an till den närmaste släktkretsen.⁷² Efter den femte dottern började man tro att det aldrig skulle komma en manlig arvtagare. År 1885 kom dock sonen och lyckönskningstelegrammen strömmade in. En lättad Hulda von Born konstaterade: "[...] så viktigt hade jag ej förstått att det var att få en pojke".⁷³ Den lille gavs namnen Ernst Viktor Lorentz, Viktor efter fadern, Lorentz efter Sarvlaks grundläggare Lorentz Creutz den äldre och Ernst efter dennes fader, Ernst Creutz. Det sista barnet var en son som fick namnet Karl Johan Magnus, med bland annat Lorentz Creutz den yngres son, officeren i stora nordiska kriget, Carl Johan Creutz som namne.⁷⁴

Med de här namnen knöts barnen till platsens historiska arv, men också till den lokala Pernåkretsen som i hög grad delade förfäder. V.M. och Hulda von Born var inte de enda som uppmärksammade Pernåhistorien då de gav namn åt sina barn. Gustaf Philip och Hortense Creutz' barn fick namn som Lorentz, Ernst och Elsa. Emelie och Kas-

---

71. von Born, *Femton år av ett liv*, s. 15, 19, 22.

72. Hulda von Borns kusin Ellan de la Chapelle, hennes mor Augusta Berndtson, född de la Chapelle, V.M. von Borns mor Fanny von Born, född von Haartman och hans syster Hélène von Born, gift Gripenberg, har bidragit med namn till flickorna. von Born, *Femton år av ett liv*, s. 25, 30–33, 35.

73. Hulda von Born till Ellan de la Chapelle 9/9 1885, Svenska litteratursällskapet i Finland.

74. von Born, *Femton år av ett liv*, s. 33, 35.

ten Antell på Tjusterby gav en av de yngsta sönerna namnet Tönne, som kom från den Wildemanska släkten.⁷⁵

Porträtt av en modern adelsfamilj med gamla anor

Sarvlaks omtalade V.M. von Born inte bara som sitt *fädernegods*, utan också som *hemmet*. Samtidigt som V.M. och Hulda von Borns tid präglades av det historiska arvet, var denna epok också familjens och hemmets storhetstid. Det var 1800-talet och särskilt dess andra hälft som skapade ”hemmet” i vår moderna betydelse, som skapade värdeladdningar, en moral och livssyn som ställde upp hemmet med familjen i centrum. Hemmet uppfattades som kvinnans och barnens område *par préférence*, men männen hade också där sin givna plats. Männen var också involverade i att skapa de föreställningar om det ideala hemmet som slog rot under 1800-talets andra hälft.⁷⁶ Det här syns tydligt i det material som V.M. och Hulda von Born har lämnat efter sig. ”Jag fick dock den ousägliga glädjen att skänka henne [Hulda] detta hem sådant vi båda i vår fantasi skapat det, och i åtta år var hon dess goda fe, dess milda, kärleksrika härskarinna”, skrev V.M. von Born i sina minnesanteckningar.⁷⁷

1800-talsfamiljen diskuteras gärna i termer av ”den borgerliga familjen”, men de nya familjeidealen kom också till uttryck i herrgårdsmiljö. För V.M. von Born var Sarvlaks länken mellan förfäderna och de kommande generationerna av ätten, men samtidigt det ställe där familjen von Born genomlevde vardagen med alla dess glädjeämnen och sorger. I sina självbiografiska texter målade V.M. von Born upp bilden av kontinuiteten och hemmet. ”En gladare tid randades nu åter i det gamla huset”, skrev han om familjens flytt till Sarvlaks 1879, ”– barnjoller ekade i trappors hwalf, och qwinlig huldhet spred sol i salar”.⁷⁸ Sitt visuella uttryck fick de här tankarna i *Porträtt av friherre*

75. Tor Carpelan, *Åttartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna ätterna 1* (Helsingfors 1954).

76. Se t.ex. Häggman, *Perheen vuosisata*, s. 193–195; Tomas Berglund, *Det goda faderskapet i svenskt 1800-tal* (Stockholm 2007), s. 310–313; Pertti Karkama, *Järkevä rakkaus. J.V. Snellman kertojana* (Helsinki 1985); Vainio-Kurtakko, *Idyll eller verklighet?*, s. 192–194; John Tosh, *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England* (New Haven & London 2007).

77. von Born, *Femton år av ett liv*, s. 28.

78. von Born, *Beskrifning och historia om Sarvlaks egendom i Perno socken*, 1:a uppl. (Lovisa 1888), d. 134.

Gunnar Berndtsons Porträtt av friherre V.M. von Borns familj (1891). Foto: Katja Hagelstam.

V.M. von Borns familj (1890) som Gunnar Berndtson målade på beställning av V.M. von Born.⁷⁹

Porträttet av familjen von Born är en bild av en modern familj kring "chocolatbordet" i sitt hem.⁸⁰ Det skiljer sig helt från släkt- och paradporträtten som hänger på stora salens väggar där festklädda damer och ordensbemyndade herrar blickar ned på betraktaren. Det är en tavla som skildrar familjen och en liten feststund i hemmets slutna krets. Friherren och friherrinnan framställs som far och mor och är klädda i "helgdagsrock och söndagskjol", de är inte offentliga personer klädda till gala. Det här knyter tavlan till de många fotografier av V.M. von Born som patriark omringad av barn och barnbarn på Sarvlaks som fyller herrgårdens fotoalbum under 1900-talets första decennier.⁸¹

79. Om porträttet se Vainio-Kurtakko, *Idyll eller verklighet?*, s. 187–197; se även Tutta Palin, *Oireileva miljömuotokuva. Yksityiskohdat sukupuoli- ja säätyhierarkian haastajina*, (Helsinki 2004), s. 285–290.

80. Gunnar Berndtson till Heddi (Hedvig) Berndtson 6/4, 10/4 1889, Sarvlaks privatarkiv, Svenska litteratursällskapet i Finland.

81. Fotografier i Sarvlaks arkiv. Svenska litteratursällskapet i Finland.

Kontinuiteten och den dynastiska framtiden är starkt närvarande i porträttet genom att manslinjen från far till son och denna linjes särskilda relation till herrgården och godset lyfts fram visuellt.⁸² Alla barnen ges sina egna drag och uttryck, men ett av barnen framträder särskilt genom sin placering och gestik. Det är äldsta sonen Ernst som med utsträckt hand inbjuder fadern till kretsen runt bordet. Att det är just Ernst som placerats så här är ingen slump. Som äldsta son och arvtagare till herrgården har han en annan roll än de övriga syskonen, vilket framhävs av kompositionen. Faktiskt kan man också se en komponerad linje mellan Ernst och hans yngre bror, sonen Karl som sitter i moderns famn. Det är inte en tillfällighet att linjen från Karl till Ernst fortsätter rakt ut genom fönstret mot godset som breder ut sig utanför herrgårdsbyggnaden. En annan komposition som stiger upp ur bilden är den triangel som bildas av de tre manliga von Bornarna på bilden: fadern, sonen Ernst och sonen Karl. Modern och maken Hulda von Born är placerad i mitten av denna triangel.

Precis som V.M. och Hulda von Borns tid innebar ett nytt kapitel i Sarvlaks historia, representerar porträttet en ny era i sviten av ägarporträtt.⁸³ *Porträtt av friherre V.M. von Borns familj* är en bild av en modern familj, men samtidigt framhävs familjens gamla anor. Med porträttet lät V.M. von Born dokumentera sig själv och ännu en generation av Sarvlaksbor. Porträttet representerar ännu en avlagring i det materiella arvet, i föremålsvärlden på Sarvlaks, något som hjälpte barnen von Born att minnas, omhulda och föra berättelserna och traditionerna vidare.

Avslutning

Herrgården och godset Sarvlaks utgjorde fundamentet för friherre Viktor Magnus von Borns liv och livsgärning. Han har i sitt eftermäle beskrivits som en av de sista sanna aristokraterna i Finland och upp-

---

82. Se Vainio-Kurtakko, *Idyll eller verklighet?*, s. 195.

83. V.M. och Hulda von Born lät inte måla enskilda porträtt av sig själva för att placeras i stora salens svit av ägarporträtt under Hulda von Borns livstid. Efter Hulda von Borns död målade Gunnar Berndtson ett porträtt av henne med ett fotografi som förlaga. V.M. von Borns andra hustru Clara Grafström är avporträtterad av Eero Järnefelt 1894, kort efter bröllopet. Följande år lät V.M. von Born Louis Sparre avporträttera honom själv med Sarvlaks i bakgrunden. V.M. von Borns tredje hustru Ellan de la Chapelle hade med sig både porträtt och teckningar, utförda av hennes första make Albert Edelfelt.

trädde gärna med sådan framtoning. Som lantmarskalk vid den sista ståndslantdagen 1905–1906 höll han ett känslofullt avsked till en flerhundraårig institution som genom den godkända lantdagsreformen hade mött sitt slut. I sitt försvar av godsägarnas rätt till sin jord, och i sin syn på betydelsen av oberoende godsägare som en viktig grund för statslivet, argumenterade von Born också med en traditionell syn på adelskap och adelns jordäggande i botten. Som politiker utnyttjade han dock den borgerliga offentlighetens möjligheter och arenor, agerade inom kommunalförvaltningen och debatterade i pressen.⁸⁴

Som ägare till Sarvlaks kunde V.M. von Born åskådliggöra och befästa sin position som politiker i storfurstendömet Finland, och tydliggöra att han var ättling till mäktiga förfäder som hade beklätt viktiga ämbeten i det svenska rikets tjänst. Därför betonade han gärna Sarvlakslinjen i sina anor. I det skärpta politiska klimatet mellan storfurstendömet och Ryssland, som mot 1800-talets slut blev ett faktum, kunde hans samtida associera Sarvlaks med dess anor från den svenska tiden. Det var ju på de svenska lagarna, som nu var föremål för konflikt, som storfurstendömet vilade och dem försvarade V.M. von Born kraftigt på bland annat riddarhuset i Helsingfors, som kommunalstämmans ordförande i Pernå och i skrift. Som herre till Sarvlaks och ättling till de mäktiga Creutzarna, var det lättare för V.M. von Born att med pondus argumentera för sin kritiska inställning till Ryssland.

Som ägare till Sarvlaks och ättling till Creutzarna kunde V.M. von Born också lättare bibehålla och förmera den position inom ståndet som hans far och farfar hade skapat. Det symbolvärde som Sarvlaks innebar gav något utöver det ämbetsmannaarv som ätten von Born representerade. Sarvlaks hade varit i ättens ägo redan under flera generationer, men ingen av de tidigare ägarna hade utnyttjat dess symbolvärde på samma sätt som V.M. von Born. Som kejsarens lojala tjänstemän hade förfäderna å andra sidan inte heller behövt göra det på samma sätt som V.M. von Born i sin egen tid och i sin position som fri godsägare och politisk opinionsbildare behövde.

I lokalsamhället i Pernå var många av V.M. von Borns grannar också ättlingar till Creutzarna och dessutom till många andra gamla och

---

84. Thomas Westerborn, 'von Born, Viktor Magnus', *Biografiskt lexikon för Finland 2* (Helsingfors 2009); Sirén, *Sarvlaks*, s. 240–243; Tandefelt & Vainio-Kurtakko 'Aatelismiehen valinnat porvarillistuvassa yhteiskunnassa', s. 192.

mäktiga släkter. Att i denna kontext vara ägare till det Creutzka stamgodset var också en viktig plattform för V.M. von Born då han 28 år gammal flyttade till godset i Pernå från Helsingfors. När han i samband med renoveringen efter den stora branden skrev in ätten von Born i det gamla barockslottets exteriör och interiör och tog fram Creutzka avlagringar, var det ett sätt att befästa sin position bland annat i relation till sina grannar.

Föremålsvärlden på Sarvlaks blev en sfär där gammalt och nyare vävdes in i varandra, den representerade den levande kontinuiteten. Det var med hjälp av föremålen som V.M. von Born skapade ett hem för sig och sin familj. Sarvlaks blev under 1800-talets slut (och under 1900-talets lopp) en plats både för familjens vardag och för släktens arv och minnen som överläts från generation till följande, men som också skapades, förändrades och anpassades till nya sammanhang. Varje generation var själv delaktig i denna process, delaktig i att skapa och omskapa ett hem och delaktig i en historisk kontinuitet.

Familjen von Borns och den övriga ”Pernå sociétés” manifestationer av släktanor, rötter och minnen är en del av ett större europeiskt fenomen kring det historiska arvets betydelser och representationer. Det handlar om en traditionell del av den adliga självförståelsen som under 1800-talets andra hälft aktualiserades och laddades av den växande konkurrens som den adliga eliten fick av ofrälse eliter i samhället. Sarvlaks med sina månghundraåriga anor befäste naturligtvis också V.M. von Borns position i lokalsamhällets topp, trots att adelns ställning också på en Pernåhorisont utmanades av det nya kapitalet och av en spirande demokratiörelse.

Sarvlaks möjliggjorde således V.M. von Borns verksamhet på många plan, men godset krävde också sitt. V.M. von Born fick av allt att döma kämpa hårt med Sarvlaks lönsamhet, eftersom tiderna inte var gynnsamma för jordbruket. De von Bornska barnen mindes senare det spartanska som ett ideal under deras uppväxt, men idealet kan ha varit nog så påkallat av nödvändigheten.⁸⁵ Bara man hushållade rätt, var Sarvlaks – jorden och skogen – ändå en garanti för relativt välstånd och för självständighet.

---

85. von Born, *Nio Syskon på landet*; von Born, *Gamle baronen på Sarvlaks och hans tolv barn*; von Born, *Den siste lantmarskalken*.

Att odla fädernegodset och ge det vidare till sin äldsta son var navet i V.M. von Borns livsåskådning, där varje generation bildade en länk i en lång kedja. Politiken, något som V.M. von Born uppfattade som plikten och förmånen att påverka fädernelandets öde, var en viktig del av hans liv, men framför allt var han ”baron på Sarvlaks”. Efter att ha suttit i den demokratiskt valda enkammarlantdagen åren 1910–1914, drog sig V.M. von Born tillbaka till Sarvlaks, där han fortsatte att ordna arkivet och forska i sin släkt, ägna sig åt *det historiska arvet*. Då han 1916 blev ombedd att skriva om Sarvlaks i ett storverk om Finlands herrgårdar, svarade han redaktören: ”Vad särskilt denna herregård beträffar, behöver jag ej dölja att godset, sådant det nu är, är på alla områden mitt verk, mera än någon enskilds bland mina förfäder – min ägotid har ju ock varit den längsta [...]”⁸⁶

---

86. Om V.M. von Borns sista år på Sarvlaks se Estlander *Friherre Viktor Magnus von Born*, s. 635–644, citatet s. 640.

Betydelsen av att äga en herrgård

Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen

Det är väl känt att adelns innehav av jord minskade i Europa från 1700-talet och framåt till förmån för ofrälse grupper. Vidgad handel och växande statsförvaltningar liksom ökad efterfrågan på jordbruksprodukter skapade förmögenheter hos borgare, tjänstemän och bönder som började förvärva adelsjord. För svensk del var närmare hälften av adelns jord i ofrälse händer vid 1800-talets slut.

Den här uppsatsen kommer delvis att ifrågasätta detta förlopp genom en studie av herrgårdar och gods i Uppsala län i Sverige. Jag kan visa att frälsejorden visserligen till stora delar övergick i ofrälse händer, i många fall till bönder, men godsägarna förvärvade i dess ställe skattejord, bondejord, varför godsens storlek inte minskade påtagligt. Ett särskilt fokus ligger på herrgårdarna, och jag hävdar att ägandet av herrgårdar var betydligt mer utbrett bland ofrälse ståndspersoner än man tidigare hävdat. Den adliga och ofrälse eliten förfogade ännu i början av 1900-talet över huvuddelen av herrgårdar och gods på landsbygden.

Jorden och eliten

Jorden var fram till industrialiseringen den i särklass viktigaste inkomstkällan för alla, inte minst för samhällets elit, vars stora inkomster från spannmål, kött, mjölk, smör, timmer, järn etc. möjliggjorde dess makt, livsstil och konsumtion.¹ Inom eliten fanns vanligen ett stort intresse för att om möjligt vidga produktionen, något som accentuerades från och med 1500-talet då efterfrågan på varor ökade genom växande befolkningar, expanderande världshandel och de nya nationalstaternas

1. Jonathan Dewald, *The European Nobility 1400–1800* (Cambridge 1996), s. 1ff; Ulf Jönsson, 'Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa under 1800-talet och början av 1900-talet – en spänningsfylld och motsägelsefull relation', *Historisk tidskrift*, 1997:4, s. 657.

handelspolitik. Intensivare drift på godsen, jordskiften och tekniska innovationer lade grunden till högre avkastning som stärkte elitens ställning i samhället.²

Driftintensifieringen tog sig olika uttryck beroende på ländernas lagstiftning, förhållandet mellan härskare, adel och allmoge och de naturgeografiska förutsättningarna. I Storbritannien till exempel utvecklades ett kapitalistiskt jordbruk där godsägarna blev rentier, medan kraft och energi lades på att utveckla arrendeböndernas jordbruk.³ I Slesvig övergick man till stordrift där driften koncentrerades till huvudgårdar och underlydande plattgårdar med intensiv spannmåls- och mjölkproduktion och med gifta drängar och pigor som arbetskraft.⁴

För svensk del påbörjades omläggningen till mer intensiv drift under 1700-talets agrara revolution. Fram till dess drevs de flesta herrgårdar, med några undantag, i huvudsak med hjälp av arrendebönders dagsverken, som var en del av den årliga ränta bönderna skulle erlägga till godsägarna. Mot bakgrund av den stigande efterfrågan på främst spannmål under 1700-talets andra hälft intensifierades nyodlandet. Man började inkorporera frälsehemman som låg i herrgårdarnas närhet med huvudgården, varigenom huvudgårdarnas areal växte och arrendeböndernas arbetsbörd för godsets gårdsdrift ökade. En del godsägare skapade särskilda plattgårdar genom sammanslagningar av flera hemman. Anställda statarfamiljer ersatte böndernas dagsverken.⁵ Mellan åren 1820 och 1850, med missväxter och dåliga konjunkturen samt arbetskraftens stigande löner, intensifierades övergången till domändrift (huvudgårdsdrift/egendrift/stordrift).⁶ Domändrift fick störst genomslag på herrgårdar med små gods i slättbygder, där det vid 1800-talets slut knappt fanns några arrendebönder kvar överhuvudtaget.⁷ Endast på herrgårdar med mycket stora och spridda gods- och innehav, eller på sådana som var belägna i skogs- och mellanbygder

---

2. Dewald, *The European Nobility*, s. 84f.

3. G.E. Mingay, *Land and society in England 1750–1980* (London 1994), s. 35ff.

4. Carsten Porskrog-Rasmussen, *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524–1770 1* (Århus 2003), s. 374ff.

5. Mats Olsson, *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet* (Stockholm 2002), s. 350f.

6. Ulf Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet: omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1985:9, s. 9.

7. Göran Ulväng, *Herrgårdarnas historia. Liv, arbete och bebyggelse på uppländska herrgårdar* (Uppsala 2008), s. 58ff.

där stordriftsfördelarna var begränsade, levde arrendebondesystemet kvar vid sidan av domändrift. Räntan omvandlades emellertid vanligen till penningarrenden.⁸

Genom den vidgade domändriften underlättades möjligheterna för mekanisering och övergång till cirkulationsbruk, vilket ökade produktionen än mer. I takt med att samhället industrialiserades blev herrgårdarna stora leverantörer av spannmål, mjölk, smör och trävaror.⁹

1700- och 1800-talens driftsintensifiering måste också förstås mot bakgrund av de sociala och ekonomiska förändringarna som ägde rum i samhällseliten. Adeln dominerade eliten, men i många länder utmanades den av ofrälse borgare och tjänstemän som, gynnade av handelsutbyte och växande statsförvaltning, gradvis fick tillgång till högre tjänster och genom giftermål och köp kunde överta gods.¹⁰ I många länder fanns även ett tryck underifrån, då bönderna önskade få del av jorden.¹¹

För svensk del har man särskilt lyft fram de ofrälse stora förvärv av frälsejord under 1700- och 1800-talen. Sten Carlsson har i *Ståndssamhälle och ståndspersoner* (1949) visat att nära hälften av frälsejorden var i ofrälse händer vid 1800-talets mitt, något som han såg som starkt bidragande till adelns minskade maktställning.¹² Han kunde visa att adelns ensamrätt till jord i praktiken betydde något annat redan under 1700-talet. Ofrälse ståndspersoner hade rätt att äga allmänt frälse från 1723 och kunde med Kungl. Maj:ts tillstånd förvärva ypperligt frälse, säterier.¹³ Genom lagändringar 1789 fick alla ofrälse rätt att köpa allmänt frälse och 1810 även det ypperliga frälset. I och med detta upphörde i princip adelns skatteprivilegium.¹⁴

Många i den jordägande adeln såg denna uppluckring av privilegierna som ett hot, något som förstärktes under 1800-talet då industria-

-
8. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 11ff.
  9. Mats Morell, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i industrisamhället* (Stockholm 2002), s. 84ff.
  10. Dewald, *The European Nobility*, s. 188ff.
  11. Se t.ex. Storbritannien, där jord i allt större utsträckning överfördes till bönder från slutet av 1800-talet, se David Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy* (New Haven 1990), s. 113ff.
  12. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning* (Lund 1949), s. 275ff.
  13. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 123.
  14. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 140f och 154f.

liseringen och urbaniseringen inte bara försvagade jordbrukets position, utan även hotade den aristokratiska identiteten som var knuten till jorden.¹⁵ ”Något tillspetsat”, menar Ulf Jonsson, ”skulle aristokratin dilemma beskrivas som, hur skulle man kunna utvinna ett tillräckligt ekonomiskt överskott ur jordbruksegendomen för att garantera en respekterad plats bland de samtida eliterna under bevarande av den sociala stabiliteten”.¹⁶ Uttalandet är tillspetsat, för den svenska aristokratin fick inte enbart sin inkomst från jordbruket. Det är också inom denna grupp man finner de flesta ägarna till de största industrierna, järnbruken.¹⁷

Intensifierat jordbruk var en av adelns strategier för att säkra sin position, en annan var att liera sig med de främsta ofrälse familjerna genom giftermål, för att på så sätt, förenklat uttryckt, tillföras kapital i utbyte mot status och nätverk.¹⁸ På så sätt kunde de gamla familjerna behålla sin ställning och ännu i början av 1900-talet förfogade de europeiska adelsfamiljerna över en stor del av jorden och de högsta tjänsterna.¹⁹ Samtidigt är det uppenbart att man i de äldre familjerna alltmer sökte sig från landsbygden till urbana miljöer för att tjäna inom statsförvaltningen och för att stadslivet erbjöd så mycket mer i form av nöjen och kontakter.²⁰

Syfte och frågor

Överföring av frälsejord från adel till ofrälse skedde egentligen på två olika sätt. I det ena fallet handlade det om att jorden gick från en adlig elit till en ofrälse elit, från adliga tjänstemän och officerare till ofrälse tjänstemän, officerare och handelsmän. Denna överföring ter sig i nuläget som närmast självklar mot bakgrund av att eliten i sin helhet ändrade sammansättning. Samtidigt som skiktet av förmögna ofrälse tjänstemän och borgare växte, minskade även adlandet, särskilt efter 1810. Detta medförde att eliten i sin helhet kom att bestå av fler ofrälse

15. Jonsson, 'Den jordägande aristokratin', s. 657f.

16. Jonsson, 'Den jordägande aristokratin', s. 660.

17. Göran Norrby, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*, Studia historica Upsaliensia 217 (Uppsala 2005), s. 315ff.

18. Dominic Liewen, *The Aristocracy in Europe 1815–1914* (Basingstoke 1992), s. 6ff; Norrby, *Adel i förvandling*, s. 116f.

19. Liewen, *The Aristocracy in Europe*, s. 1ff.

20. Dewald, *The European Nobility*, s. 48ff.

personer. Som Sten Carlsson har visat bestod eliten år 1750 av drygt 9 000 adelspersoner och drygt 36 000 ofrälse ståndspersoner. År 1855 var motsvarande siffror närmare 12 000 respektive drygt 79 000.²¹

Det andra förloppet kännetecknades av att eliten överförde jord till bönder, vilka, även om de fick det bättre ställt och fick ett allt större ekonomiskt och politiskt inflytande, framför allt under 1800-talet, ändå kan betraktas som en del av allmogen, med några få undantag.

Att adeln och även ofrälse ståndspersoner avyttrade frälsehemman till bönder under framför allt 1800-talet behöver inte nödvändigtvis betyda att jordbrukets avkastning minskade för godsägarna. Tvärtom kunde det vara ett led i den koncentration av driften till huvudgårdarna som ägde rum, där små och avlägset belägna hemman såldes, medan pengarna från försäljningarna kunde investeras i huvudgården.²² Att frälsejord övergick i bondehand skulle också kunna vara ett uttryck för att eliten gradvis övergav jorden som försörjning till förmån för handel och industriell verksamhet.

Oavsett vilket scenario det handlar om, frågar man sig vad som hände med herrgårdarna i denna process. Blev de färre i takt med att frälsejorden kom i bondehand? Bidrog överföringen av frälsejord till bönder att godsen i det långa loppet minskade i storlek, vilket i sin tur medförde att en ståndsmässig livsstil blev svårare att upprätthålla? Eller ökade herrgårdarnas antal som en följd av att antalet ståndspersoner blev fler?

Det finns få mer omfattande, övergripande undersökningar som visar på hur antalet herrgårdar i ett större område förändrades över en längre tid.²³ Ett undantag utgör Anna-Maria Åströms studie av herrgårdskulturen i landskapet Savolax i Finland, där omkring 130 herrgårdar ingår.²⁴ Syftet med den här artikeln är att beskriva och

21. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35 och 39.

22. Se t.ex. fallet Hörningsholm i Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 11ff, eller Sjöo i Uppland i Görän Ulväng, 'Jordbruk, hushåll och bebyggelse på Sjöo under 300 år', i *Sjöo slott. Tradition och Manifestation* (Stockholm 2008), s. 113.

23. Däremot finns det en rad lokala studier som i stort bekräftar Sten Carlssons resultat. Se t.ex. Gösta Selling, *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten* (Stockholm 1977); Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 133ff; Görän Ulväng, 'Herrgårdsbyggandet under 1700- och 1800-talen. När, var och av vem', *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 60, 2010, s. 38ff.

24. Anna-Maria Åström, 'Sockenboarne'. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, SSSL 585 (Helsingfors 1993), s. 33ff.

analysera förekomsten av herrgårdar och det som jag kallar ståndsgårdar (se nedan) i Uppsala län i Sverige. Länet var ett av adelns starkaste fästen i riket, genom närheten till Stockholm och Uppsala. De primära frågorna är: hur många herrgårdar och ståndsgårdar fanns i länet under 1700- och 1800-talen? Hur stora var de och hur omfattande gods hörde till, och förändrades detta över tid? Vem ägde herrgårdarna och ståndsgårdarna, adel eller ofrälse, och hur förändrades detta över tid?

Studien baseras på omfattande genomgångar av jordeböcker, mantalslängder och även historiska kartor. Innan jag presenterar material och metod närmare vill jag visa vad jag avser med begreppen herrgård, ståndsgård och bondgård. Dessa definitioner är baserade på en sammanvägning av ekonomiska, sociala och kulturella karakteristiker för respektive typ.

Herrgård

Med herrgård menas i uppsatsen en gård som uppfyller minst fyra av nedanstående sex punkter.²⁵

1. Gården bör ha haft adliga eller ofrälse ståndspersoner som ägare/brukare.
2. Gården bör ha varit säteri, det vill säga gården ska före reduktionen på 1680-talet ha fått säterifrihet och därmed varit befriad från grundskatter.
3. Till gården bör ha hört ett gods bestående av underlydande gårdar eller torp med räntepliktiga bönder eller torpare och/eller gårdar som inköpts och drivits i sambruk med huvudgården.
4. En påtagligt hierarkisk och differentierad arbetsstyrka bör ha funnits. Arbetet ska ha letts av en inspektör eller rättare och vid sidan av drängar, pigor och statkarlar ska det ha funnits anställda med specialfunktioner såsom huskaplaner, betjänter, lakejer, hushållerska, kokerskor, kammarjungfrur, kusk, trädgårdsmästare, linvävare, snickare, smeder etc. Om gården var utarrenderad, så ska det ändå ha funnits ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov, eller så ska arrendatorns hushåll ha haft motsvarande uppbyggnad.

---

25. Definitionen sammanfaller delvis med Anna-Maria Åströms, se Åström, 'Sockenboarne', s. 38.

5. På gården bör det ha funnits ett ståndsmässigt boende, bestående av en eller flera byggnader, som ska ha haft en klart differentierad rumsindelning med dels rum för familjens representation och boende i form av salar, förmak, kabinett och sängkamrar, dels särskilda utrymmen för hushållets arbete och boende i form av kök, förvaringsrum, vävkammare, mangelbod, brygghus och sängkamrar.
6. Utöver bostaden bör det ha funnits trädgårdar och/eller parker.

Idealtypen för en adlig herrgård uppfyller samtliga punkter. Det fanns dock under såväl 1600- som 1700- och 1800-talet åtskilliga adligt ägda säterier med ståndsmässiga hus och trädgårdar som saknade gods. Flera av de herrgårdar som bildades på 1700- och 1800-talen var inte heller

Herrgårdens bebyggelse speglade de hierarkier som fanns på herrgård och gods. Här Eka säteri i Hagby socken, som var på ett mantal och med ett gods på 2,25 mantal. Arbetskraften utgjordes på 1700-talet av två bönder, ett tiotal torpare, fem drängar, en rättare, trädgårdsmästare, hushållerska, kammarjungfru och fem pigor. Bebyggelsen omdanades i sin helhet under 1770- och 80-talen. Infarten till gården skedde från öster genom en allé och först nåddes stallgården, med stall för herrskapets hästar och vagnar (till vänster i bild) och spannmålsbod (till höger). Därefter låg mangården med huvudbyggnad med en köksflygel och en gästrumsflygel. Ladugården med lador, fähus och oxhus låg 100 meter norr om mangården, på behörigt avstånd, och däremellan arbetarbostäder. Söder om mangården bredde en stor fruktträdgård ut sig.

säterier, utan var anlagda på vanlig frälsejord eller skattejord.²⁶ Som ett exempel på en nyanlagd herrgård kan anföras Heljesta gård i Hacksta i Trögds härad, strax utanför Enköping. Heljesta var under 1800-talets första hälft en vanlig by med tre skattehemman. Kring 1800-talets mitt slogs de samman till en gård och sedan inköptes tre närliggande hemman i Skörby by, bland annat två frälsehemman, som tidigare hade tillhört Fånö säteri i Löts socken. Den nya gården bestod av sex hemman om totalt 4,2 mantal, motsvarande över 200 hektar totalareal och 150 hektar åker. På gården fanns förutom ägarfamiljen, som bestod av Alma Brolinsson och sonen Rudolf Hjalmar Brolinsson, några pigor, en inspektor, en rättare och elva statdrängar. Gården försågs med en stor huvudbyggnad och omgivande park.

Med denna definition kommer även vissa bondeägda gårdar att betraktas som herrgårdar, förutsatt att de till exempel bestod av flera hemman, hade hierarkisk arbetsorganisation, ståndsmässig bebyggelse och park och trädgårdar. Dessa gårdar kunde genom uppköp av ytterligare hemman vara större än närliggande äldre adelsgoods, och deras ägare var ofta riksdagsmän och landstingsmän, som tillhörde den lokala eliten.

Statusen som herrgård kunde också förloras. Så skedde om en herrgård slogs samman med en annan närliggande herrgård och dess bebyggelse revs. Forssa säteri i Hagby lades under Eka i Hagby, Lundby säteri i Björklinge kom under Sätuna. I de flesta fall rörde det sig om små obetydliga herrgårdar på $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ eller $\frac{3}{4}$ mantal, utan underlydande gods, som gränsade till en större herrgård och där ägarna fick tillstånd av kronan att avhysa gårdarna. Flera herrgårdar blev också, framför allt under 1800-talet, omvandlade till bondgårdar. Fiskmansbo i Nysätra var under 1700-talet en herrgård med fem underlydande gårdar. När den siste i familjen von Kjørning gick bort barnlös 1832 såldes såväl herrgård som gods till bönder. Herrgården, som saknade huvudbyggnad, delades i två enheter som var för sig byggdes som bondgårdar. Årke i Gryta pantsattes på 1780-talet av friherre Pfeiff till en ofrälse trumpetare, vars son i sin tur sålde gården på 1830-talet till två bönder, som uppförde två bondgårdar.

---

26. Anna-Maria Åström har för Savolax del visat att de flesta herrgårdar i landskapet var rusthålls- eller skattehemman. Åström, *'Sockenboarne'*, s. 34f.

Ståndsgård

Jag vill här introducera begreppet *ståndsgårdar*. Det är gårdar vars ägare eller innehavare var ståndspersoner, som hade en hierarkisk arbetsstyrka med vissa specialfunktioner, samt hade bostadsbyggnader som påtagligt skiljde sig från böndernas. Hit räknas gårdar som ägdes eller innehades av till exempel lägre officerare, kronofogdar, länsmän, kyrkoherdar, komministrar, lantmätare, handelsmän och stadshantverkare.

Jag menar att det finns en poäng med att göra en distinktion mellan herrgårdar och ståndsgårdar. Å ena sidan drog man en tydlig gräns mellan dem som tillhörde allmogen och dem som var ståndspersoner. I länsstyrelsens verifikationer under 1700-talet angavs för varje år, fögderi för fögderi, härad för härad, socken för socken, vilka personer som tillhörde ståndspersonernas krets, vilka gårdar de ägde eller bodde på och hur stora hushåll de hade. Spännvidden mellan de uppräknade personerna kunde vara mycket stor; listorna upptar allt från

Ståndsgårdarnas bebyggelse känntecknades ofta av en ståndsmässig bostad och mangård, medan resten av gården var bebyggd som en bondgård. Här Hesta rusthåll i Gryta socken som var på ett mantal och hade två drängar, två pigor och två torpare som arbetskraft. Gården fick en ny huvudbyggnad på 1770-talet, under ett modernt brutet tak, samt två flyglar som innehöll visthusbodar, drängstuga, brygghus m.m. Ladugården var placerad precis bredvid mangården, på östra sidan.

korpraler till högadliga riksråd.²⁷ Å andra sidan verkar det ha funnits en uppfattning om vilka gårdar som var herrgårdar och vilka som inte var det. I 1700-, 1800-, och även det tidiga 1900-talets geografiska verk uppräknas vanligen endast de större av ståndspersonernas gårdar, de som utifrån min definition benämndes herrgårdar, medan de flesta boställen eller av ståndspersoner nyanlagda gårdar bara kommenteras i förbigående eller inte omnämns överhuvudtaget.²⁸ En uppdelning mellan herrgårdar och ståndsgårdar kan därför anses ha en förankring i en historisk kontext.

Av fyra punkter ska tre vara uppfyllda för att en gård ska benämnas ståndsgård:

1. Gården bör ha haft adliga eller ofrälse ståndspersoner som ägare/brukare.
2. En hierarkisk arbetsstyrka bör ha funnits med drängar, pigor och/eller torpare, och utöver dessa ska det ha funnits enstaka anställda med specialfunktioner, till exempel en hushållerska, en bokhållare, ett biträde eller en adjunkt. Om gården var utarrenderad, ska det ändå ha funnits ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov, eller så ska arrendatorns hushåll ha haft motsvarande uppbyggnad.
3. På gården bör det ha funnits en ståndsmässig bostad som ska ha haft en differentierad rumsindelning med sal, förmak och sängkammare för familjen.
4. Utöver bostaden bör det ha funnits en trädgård.

Självfallet kan gränsen mellan herrgård och ståndsgård i en del fall vara oklar, men jag vill ändå hävda att man med denna typ av definition där hänsyn tas till såväl jordnatur, jordinnehav, arbetsorganisation och bebyggelse, skapar en relativt säker bedömningsgrund. Många av dessa gårdar var statliga tjänsteboställen för officerare och för civila och kyrkliga tjänstemän. Man kan dock inte sätta likhetstecken mellan boställe och ståndsgård för flera boställen uppfyllde kraven på en herrgård.

---

27. Verifikationer, serie E Ic, Landskontoret, Länsstyrelsen i Uppsala län, Uppsala landsarkiv (ULA).

28. Se t.ex. Lars Salvius, *Beskrifning öfver Sverige* (Stockholm 1741); Vilhelm Tham, *Beskrifning öfver Uppsala län* (Stockholm 1850); Axel Erdmann & Karl Hildebrand, *Upland, Skildring af land och folk* (Stockholm 1905).

Bondgård

Till gruppen bondgård räknas de gårdar som ägdes eller brukades av bondefamiljer och där familjen utgjorde den huvudsakliga arbetskraften. Jag ansluter därmed till den definition som Ulf Jonsson använt.²⁹ Även bönder började under 1800-talets andra hälft anställa statarfamiljer, men på dessa gårdar saknades anställda med specialfunktioner och bondefamiljen utgjorde fortfarande den viktigaste delen av arbetskraften. Därför måste de klassas som bondgårdar.

Utifrån denna definition var även vissa säterier under vissa perioder i praktiken bondgårdar. Detta var särskilt förekommande på de stora gods som bestod av flera herrgårdar. Under Sjöö säteri i Holm, Uppland, lydde flera säterier, varav de flesta var herrgårdar, men här fanns även två säterier, Tuna i Holm och Nysätra i Nysätra, som under hela 1700-talet var brukade och bebodda av bönder. För att behålla säterifriheten lät ägarna uppföra manbyggnader, men de var aldrig inredda för herrskap, här fanns inte trädgård eller park och inga herrgårdshushåll. Dessa säterier med underlydande gårdar har i denna undersökning klassats som bondgårdar.

Material och metod

Uppsala län ligger norr om Mälaren och sträcker sig från Mälaren upp till Dalälven. Området sträcker sig ungefär 13 mil i nord-sydlig riktning och 10 mil i öst-västlig riktning. Näringsmässigt omfattar det en slättbygd i söder, en mellanbygd som tar vid i höjd med länets residensstad Uppsala, och sedan en mer utpräglad skogsbygd med järnbruk i norr. Länet hade historiskt stort inslag av frälsejord, vilket inte är märkligt mot bakgrund av att det utgör kärnområdet i Mälardalen och ligger nära Stockholm.

Sten Carlsson använde hemmanens mantal (skattekraften) som måttstock i sina beräkningar av frälsejordens omfattning i länet. Carlsson var väl medveten om mantalets svaghet som mätare på egendomsstorlek. De flesta hemman erhöll sina bestämda mantal i samband med indelningsverkets tillkomst på 1680-talet och dessa förblev sedan vanligen oförändrade, trots att hemmanens åkerarealer vidgades genom nyodling, särskilt i skogsbygderna, där de kunde mångdubblas. I slättbygdshäradet Lagunda i Uppland, med ganska moderat nyodling,

---

29. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 7.

motsvarades till exempel ett mantal på herrgårdar 1775 av 12 hektar åker, och 1900 av 33 hektar.³⁰

De ideala måtten, om man vill redogöra för en gårds storlek, är areal i åker, äng och skog, dess avkastning eller taxeringsvärde. Sådana mått är dessvärre sällsynta för tiden före 1800-talets mitt, i synnerhet när det gäller data från större områden såsom härader eller län. Taxeringsvärdet är det värde som rekommenderas, då det bäst beskriver ett hemmans storlek, genom att både få med värdet på åker, äng, skog och byggnader.³¹ Taxeringsvärdet började emellertid användas först från och med 1830-talet och är inte heller problemfritt, eftersom värderingen inbegriper fastigheters läge.

Jag har i detta fall valt att använda mantalet, trots allt. Det motiveras av att studien gäller ett långt tidsavsnitt, 150 år, en tidsperiod där mantalet dominerade som måttstock. Avsikten är att göra nedslag omkring vart 50:e år med början i 1700-talets mitt och till grund ligger dels jordeboken, dels mantalslängden. Jordeboken upprättades ungefär vart 10:e eller 15:e år fram till 1825, och de år som har valts för den här studien är 1742 och 1787.³² Jordeboken innehåller uppgifter om hemmanens jordnatur, skatt och deras ägare och brukare. Ägarna är oftast angivna med titlar och efternamn, ibland även förnamn, och i de flesta fall kan de identifieras i genealogiska verk. Som Sten Carlsson har påpekat finns det problem med uppgifterna.³³ Det är inte ovanligt med viss eftersläpning, men framför allt är ägarna inte alltid specificerade. En ägare kan anges som ”greve Falkenbergs arvingar”, utan närmare angivelse om vem som ägde gården. Detta beror kanske på att det rådde oklarheter i frågan – samägande var sannolikt betydligt mer utbrett än vi föreställer oss – eller på att notarien inte kände till vem av arvingarna som ägde gården. I dessa fall har jag, precis som Sten Carlsson, angivit den bortgångne som ägare.³⁴

Uppgifterna i jordeboken har kompletterats med information från mantalslängderna från samma år, som innehåller uppgifter om jord-

---

30. Göran Ulväng, *Böndernas hus. Den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen* (Uppsala 2001), bilaga 4.

31. Sture Martinius, *Agrar kapitalisering och finansiering* (Göteborg 1970), s. 41ff; Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 6f.

32. Jordebok 1742 och 1787, serie G IV, Landskontoret, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA.

33. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 103f.

34. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 104.

natur, storlek i mantal, ägare, brukare samt hushållsstorlek och anställda. Mantalslängden utgör även huvudkällan för nedslagen kring 1800-talets mitt och sekelskiftet 1900. För 1800-talets mitt har jag valt året 1863, för vid just detta år finns i princip samtliga mantalslängder för hela länet samlade i ett par volymer, vilket underlättade vid excerperingen. Året 1905 valdes eftersom det från detta år även finns tryckta uppgifter om samtliga herrgårdar, som kunde användas som stöd under excerperingen.³⁵

Excerperandet har gått till så att varje jordebok och mantalslängd har studerats sida för sida, by för by, hemman för hemman. Varje herrgårds och ståndsgårds jordnatur, storlek i mantal, ägare, innehavare, brukare och hushållsstorlek har antecknats. Godsens storlek, det vill säga alla underlydande mantalssatta hemman, har kartlagts genom genomgångar av jordeboken för 1742 och 1787, samt mantalslängden för 1905. För 1742 och 1787 har hemmanen identifierats genom att deras ägare även innehade herrgårdar i närområdet, eller för att ägarna var adelspersoner eller ofrälse ståndspersoner. I 1905 års mantalslängd är identifieringen säkrare, då det för varje underlydande hemman anges vilken herrgård det tillhör. Samtliga hemmans jordnatur och storlek har noterats samt hur många arrendatorer hemmanen haft. För år 1863 har jag nyttjat Vilhelm Thams geografiska verk om Uppsala län från 1849, där huvuddelen av herrgårdarnas och ståndsgårdarnas storlek och gods i mantal anges.³⁶ Däremot har jag inte noterat kvarnar, utjordar eller torp, vilka alla kunde ingå i ett gods. Ulf Jonsson har t.ex. visat att det i Södermanland förekom torp som kunde vara lika stora som en mantalssatt arrendegård.³⁷ Detta är dock knappast ett generellt mönster. I slättbygderna var de mantalssatta hemmanen vanligen betydligt större än torpen. Ett mantalssatt hemman hade dessutom resurser utöver själva åkermarken, till exempel i skog, varför huvuddelen

35. Mantalslängd 1863, serie E III, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA, samt mantalslängder från 1905, serie FIa, Mellersta fögderier, Södra fögderiet, Olands fögderi, Örbyhus fögderi, ULA. De tryckta uppgifterna förekommer i Axel Erdmann & Karl Hildebrand, *Uppland, Skildring af land och folk* (Stockholm 1905).

36. Tham, *Beskrifning öfver Upsala län*. Vid jämförelser mellan Thams uppgifter och herrgårdars godsstorlek i mantalslängden har det i de flesta fall funnits en god samstämmighet, varför jag anser att hans uppgifter i de flesta fall kan anses tillförlitliga.

37. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 7.

av ett gods tillgångar bör ha legat i mantalssatta hemman, medan torp, utjordar och kvarnar utgjorde ett komplement.

Gods som tillhörde staten eller institutioner som Uppsala universitet eller Danviks hospital har utelämnats. Undantaget är utarrangerade gods som fortsättningsvis drevs som enheter. Uppgifterna om jordnatur, ägare, storlek och brukningsförhållanden har kompletterats med litteraturuppgifter om herrgårdars bebyggelse och med historiskt kartmaterial.³⁸

Frälsejorden i Uppsala län

Sten Carlssons studie hade adelns tillbakagång i fokus och han valde därför att endast studera frälsejordens utveckling. Vid 1700-talets mitt fanns totalt 3 544 mantal i Uppsala län varav 1 488, eller 42 procent utgjordes av frälse. Av dessa 1 488 mantal var 317, eller 21 procent, ypperligt frälse – säterier, ladugårdar och rå- och rörshemman – och 1 171 mantal, eller 79 procent, allmänt frälse.³⁹ Mängden mantal ökade något under 1700- och 1800-talen genom omförmedling av hemmans skattekraft samt genom nytillkomna hemman. Den stora mängden frälsejord innebar också en stor förekomst av herrgårdar. Ulf Jonsson, som valt att använda taxeringsvärdet som grund och satt ett taxeringsvärde på 30 000 Rd som undre gräns för det han kallar storjordbruk, har visat att över hälften av jorden i länet 1862 tillhörde storjordbruk. Länet var tillsammans med Södermanlands och Stockholms län de enda län med en andel högre än 50 procent storjordbruk.⁴⁰

Carlssons studie, som här är kompletterad med mina egna resultat för åren 1742 och 1905, ger vid handen att frälsejorden till en början överfördes relativt långsamt (fig. 1). År 1718 var närmare sju procent av frälsejorden i Uppsala län i ofrälse ägo, en andel som sedan steg till 16 procent år 1789. Efter 1789 och 1810 års riksdagsbeslut skedde en mycket raskare förändring. År 1905 var totalt 55 procent av länets frälsejord i ofrälse händer. Av det allmänna frälset var 61 procent i ofrälse personers ägo och av dessa jordegendomar var två tredjedelar i bondehand. Endast det ypperliga frälset innehades till större del av adeln.

38. Uppgifterna är hämtade från ett stort antal geografiska, historiska och konstvetenskapliga verk, bland andra Bengt G. Söderbergs *Slott och herrsäten i Sverige. Uppland I och II* (Malmö 1967). Digitaliserade historiska kartor på www.lantmateriet.se.

39. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 109.

40. Jonsson, 'Godsens förändring under 1800-talet', s. 8.

Adelns dominans på området måste dock framhållas. Även om de ofrälse ägde 55 procent av jorden räknat i mantal så ägdes resterande 45 procent av en grupp som endast utgjorde en halv procent av länets befolkning.⁴¹

Fig. 1. Ofrälse innehav av frälsejorden i Uppsala län 1718 till 1905.

År	Ypperligt frälse i mantal					Andel/Mtl %	Allmänt frälse i mantal					Andel/mtl %	Tot. Andel/Mtl %
	mtl	Pr	Stp	Bg	Bd		mtl	Pr	Stp	Bg	Bd		
1718	317	5	10	1	0	5	1171	20	61	7	1	8	7
1742	318	-	-	-	0	6	1171	-	-	-	-	9	8
1768	318	2	5	0	0	2	1171	27	53	113	3	17	14
1789	318	24				8	1171	212				18	16
1805	327	1	26	8	1	11	1230	11	178	20	36	20	18
1825	266	0	24	17	10	19	1037	8	176	34	50	26	24
1850	327	87			8	29							
1905	336	c. 60			c. 39	37	1137	c. 200			c. 490	61	55

Källa: Carlsson, Sten (1949) s. 113, 141, 143, 157 och 161. Pr = präster, Stp = ståndspersoner, Bg = borgare, Bd = bönder.

Anm. 1. För 1825 saknas uppgifter från två häradar, Åsunda och Trögd.

Anm. 2. Carlssons siffror är avrundade till heltal.

För åren 1742 och 1905, jordebok, serie G IV, Länsstyrelsens i Uppsala arkiv, ULA. För 1905 föreligger den svårigheten att flera av egendomarna, särskilt bruket, ägdes av bolag. Dessa har dock klassats i adel resp. ofrälse efter bolagens dominerande ägare. För 1905 är siffrorna osäkra när det gäller social tillhörighet beroende på definitionssvårigheter. Med bönder menas här personer med patronymikon som saknar tjänstemannatitel.

Mot bakgrund av att en så stor andel frälsejord inte bara var överförd till ofrälse, utan dessutom till bönder, skulle man kunna vänta sig en stadig nedgång i antalet herrgårdar. Att vissa säterier blev bondeägda behöver naturligtvis inte innebära att gårdarna automatiskt förlorade sin status som herrgård, men överföringen av omkring 500 mantal allmänt frälse, närmare hälften av herrgårdarnas totala godsmassa i länet, bör rimligtvis ha försvårat möjligheterna att bygga upp gods. Faktum är dock att antalet herrgårdar förblev relativt konstant under hela perioden, omkring 180 stycken. Ståndsgårdarna däremot ökade i antal under 1700-talet, för att sedan minska under 1800-talet (fig. 2).

41. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35. Uppgiften från 1805 och 1855.

Fig. 2. Antal herrgårdar och ståndsgårdar i Uppsala län 1742, 1787, 1863 och 1905.

	Herrgårdar	Ståndsgårdar	Summa
1742	179	188	367
1787	180	223	403
1863	186	188	374
1905	180	162	342

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Herrgårdarna i Uppsala län

Att antalet herrgårdar i Uppsala län var ungefär detsamma under hela tidsperioden väcker naturligtvis en rad frågor. Låt oss börja med att studera utvecklingen på säterierna, de skattebefriade gårdarna som länge var ett av adelns främsta privilegium och som vanligen utgjorde huvudgårdar i godsbildningarna. Det fanns i huvudsak tre typer av säterier i länet. *Säterierna* och *ladugårdarna* tillhörde båda det yppersta frälset och var helt befriade från skatt. Av ladugårdar fanns det bara en handfull. Säterierna skulle vara ståndsmässigt bebyggda, medan ladugårdarna var renodlade produktionsenheter. Bland säterierna fanns enstaka kronosäterier, som var statligt ägda och ofta boställen för högre militär. Den tredje typen var de *berustade säterierna*, som hade en viss skatteplikt, och som räknades till det allmänna frälset.

Fig. 3. Säteriernas funktion 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Herrgårdar	Avhysta	Ståndsgård	Bondgård	Summa säterier
1742	160	18	16	22	216
1787	160	24	15	17	216
1863	142	46	8	20	216
1905	131	47	5	33	216

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Figur 3 visar att långt ifrån alla säterier var herrgårdar. År 1742 var det endast 160 av totalt 216 säterier som hade karaktären av herrgård, det vill säga 74 procent. År 1905 var det endast 132 av 216 säterier som kan karakteriseras som herrgårdar, motsvarande 61 procent. Övriga säterier var ståndsgårdar, bondgårdar eller var helt enkelt avhysta och brukade i sambruk med en annan herrgård.

Med tiden blev allt fler säterier inkorporerade med andra herrgårdar och 1905 var 47 av dem, 21 procent, avhysta. Redan under 1700-talet var denna utveckling i gång och den accentuerades under det följande seklet. Tidsmässigt sammanfaller denna process med övergången till domändrift och avhysningen av frälsehemman. De flesta av de här säterierna verkar redan från början ha ägts av godsägare på granngårdar eller ingått i större, ofta högadliga, godsbildningar. Stora inkorporerare av säterier var familjen de Geer på Lövstabruk i Österlövsta, familjen Silfverstedt på Marielund i Funbo och familjen Posse på Säbyholm i Lossa.

De säterier som var ståndsgårdar eller bondgårdar utgjordes till en del av militära och civila boställen, vilka under långa perioder varit utarrenderade till bönder, och som sedan, när boställena avskaffades som löneboställen under 1800-talets andra hälft, omvandlades till bondgårdar. I denna grupp återfinns dock också flera herrgårdar som under framför allt 1800-talet köptes upp av bönder. Många av dessa gårdar, boställen såväl som de privatägda, saknade en ståndsmässig bebyggelse och var sannolikt därför mindre intressanta för ståndspersoner att bruka eller förvärva.

Att antalet säterier som var herrgårdar sjönk från 160 till 131 samtidigt som antalet herrgårdar var omkring 180 innebär naturligtvis att nya herrgårdar skapades på annan typ av jord (fig. 4). Redan 1742 var omkring sex procent av herrgårdarna byggda på skattejord och ett par procent på frälsejord. Under framför allt 1800-talet blev nyanläggandet mer utbrett och 1905 var andelen 19 respektive 8 procent, summa 27 procent, det vill säga närmare en tredjedel av herrgårdarna i länet.

Fig. 4. Herrgårdarnas antal och bakgrund.

År	Herrgårdar Antal tot.	Säterier		Säterier berustade		Frälsejord		Skattejord	
		Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
1742	176	117	67	43	25	4	2	11	6
1787	182	117	64	43	24	6	3	16	9
1863	181	101	55	41	23	14	8	25	14
1905	179	93	52	38	21	14	8	34	19

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Flera av herrgårdarna som var bildade på frälsejord var avknoppningar från närbelägna herrgårdar. Herrgården Gränome i Stavby till exempel bildades vid 1700-talets mitt genom att familjen Brauner på Husby i Stavby lät slå samman tre frälsehemman i Gränome by till en enhet som sedan byggdes ståndsmässigt. Herrgårdar kunde bildas med en ståndsgård som utgångspunkt även då de uppstod på skattejord. Altomta herrgård i Tensta bildades från att ursprungligen ha varit en ståndsgård på ett mantal ägd av lantmätaren Yckenberg genom att kapten Ekeberg köpte upp samtliga tre mantal i byn. De flesta av de äldsta gårdarna på skattejord var dock järnbruk, som ingick i större godscomplex i norra Uppland.

Herrgårdarnas storlek

Så här långt har jag kunnat visa att antalet herrgårdar var relativt konstant, men att herrgårdar på säterijord gradvis minskade, medan det tillkom nya herrgårdar på skatte- och frälsejord. Jag ska återkomma till detta längre fram, när jag diskuterar ägarförhållandena, men innan dess ämnar jag ta upp herrgårdarnas och godsens storlek. Nästan hälften av de allmänna frälsehemmanen övergick till bönder under 1800-talet, och frågan är naturligtvis hur detta påverkade herrgårdarna med deras gods.

Herrgårdarnas storlek är angiven i den storlek som de hade när de bildades, antingen som det mantal som gården fick säterifrihet för eller – om det rör sig om en herrgård bildad på frälse eller skattejord – den storlek herrgården hade i mantal då den först omnämns i jordeboken. Detta innebär att herrgårdarnas storlek är konstant undersökningsperioden igenom, i mantal räknat. I de fall närliggande säterier eller andra hemman slagits samman med herrgården räknas dessa genomgående till den underlydande godsmassan, oavsett om de brukades med huvudgården eller inte.

Fig. 5. Herrgårdarnas storlek i medeltal, angivet i mantal.

År	Herrgårdar	Säterier	Säterier berustade	Frälsejord	Skattejord
1742	176	2,0	2,5	2,5	3,6
1787	182	2,2	2,5	1,7	2,6
1863	181	2,2	2,5	2,4	2,6
1905	179	2,1	2,6	3,0	2,6

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Herrgårdarnas storlek i mantal räknat låg vanligen på mellan två och tre mantal och detta gällde oavsett om herrgården utgjordes av ett säteri eller berustat säteri, eller var bildad på frälse- eller skattejord (fig. 5). Att säterierna var något mindre i medeltal beror sannolikt på att det bland dessa fanns många äldre säterier från 1500- och tidigt 1600-tal vars mantal inte berörts av några omförmedlingar under senare delen av 1600-talet eftersom de var skattebefriade redan då. De berustade säterierna däremot, liksom herrgårdarna bildade på frälse- och skattejord, var ofta skapade i byar vars hemman blev omförmedlade. Herrgårdar på mer än fyra mantal förekom, men var relativt ovanliga.

Det verkar med andra ord ha funnits ett slags standardstorlek för hur stor en herrgård måste vara. I storlek motsvarade två och ett halvt mantal mellan tre och fem bondgårdar, såväl 1742 som 1905. Vid 1700-talets mitt innebar det för en slättbygdsherrgård en åkerareal på mellan 20 och 40 hektar, 1905 på mellan 60 och 120 hektar.⁴²

Godsen i Uppsala län

Herrgårdarna i sig var med andra ord ganska modesta i storlek och avgörande för avkastningen var i stället godsens storlek. Eftersom studien sker i ett geografiskt avgränsat område, ett län, måste man naturligtvis fråga sig om man genom genomgångar av jordeböcker och mantalslängder får en korrekt bild av storleken på herrgårdarnas gods, eftersom det kan ha lytt gårdar under dem utanför länsgränserna. Det visar sig dock att godsen, med få undantag, ofta var väl samlade, med gårdarna i samma socken som herrgården eller i angränsade socknar. Som ett exempel kan anföras att det 1742 fanns totalt 1 241 mantal frälsehemman samt andra krono- och skattehemman som lydde under herrgårdar. Av dessa var det endast 15 mantal, en procent, som tillhörde gårdar på andra sidan länsgränsen. Av de 885 mantal som lydde under herrgårdar 1905 var det endast 21 mantal, eller två procent, som tillhörde gårdar utanför länet. Ett rimligt antagande är att ytterst få herrgårdar i Uppsala län på motsvarande sätt ägde jord utanför länet.

En första översikt över godsen som tillhörde länets herrgårdar bekräftar delvis den bild som Sten Carlsson har förmedlat, nämligen att antalet frälsegårdar under godsen blev färre. Den totala godsmassan

---

42. Ulväng, *Böndernas hus*, bilaga 4.

Fig. 6. Antalet underlydande hemma till herrgårdar i Uppsala län och deras jordnatur 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Mantal under herrgårdar i länet (mtl)	Andel jordnatur i procent			
		Frälse	Frälsekatte	Krono	Skatte
1742	1 082	75	18	6	1
1787	1 124	82	10	6	2
1863	880	-	-	-	-
1905	862	73	2	4	21

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787, mantalslängd för Uppsala län 1905 samt Tham 1849. Frälse = inklusive rå- och rörshemman, ladugårdar samt skattefrälsehemman.

minskade däremot inte i samma omfattning eftersom ägarna köpte skattejord i stället. År 1905 bestod över 20 procent av godsens av skattejord (fig. 6). Orsakerna till detta är sannolikt flera. För det första blev frälsehemman med tiden mindre attraktiva att äga i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Nyodlingen på frälsehemman var mycket lägre än den på skattehemman, eftersom frälsebönderna inte hade samma incitament att förbättra sina hemman. Därmed sjönk frälsehemmanens attraktionskraft på marknaden, eftersom ägarna inte kunde öka avkastningen och räntan på sina hemman.⁴³ För det andra försökte godsägarna under 1800-talet skapa större, mer rationella jordbruksenheter och köpte hemman som låg i direkt anslutning till herrgårdarna eller vid frälsehemman, oavsett jordnatur.⁴⁴ Detta var särskilt vanligt i norra Upplands bruksbygder där bruksägarna under 1800-talet förvärvade samtliga skattehemman i de byar där de sedan tidigare ägde frälsehemman. För det tredje vidgades jordmarknaden under 1800-talet där allt fler skattehemman kom ut till försäljning.⁴⁵ För det fjärde innebar jordskiftena att gårdar frigjordes från bytvång, vilket gjorde dem mer attraktiva för godsägarna.⁴⁶ För det femte skedde uppenbarligen en medveten renodling av ägandet och räntan, särskilt märkbart i norra Upplands bruksbygder. Historiskt bestod stora delar av brukens underlydande enheter av frälsekattehemman, där bönderna hade äganderätt till hem-

43. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 154.

44. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 60f.

45. Carl Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1750–1870. Det svenska jordbrukets historia 3* (Stockholm 2000), s. 194ff.

46. Ulväng, *Herrgårdarnas historia*, s. 61.

manen, men bruksägarna hade rätten till räntan.⁴⁷ Detta förhållande ersattes under 1800-talet av en tydligare uppdelning mellan ägande och ränta. Byarnas hemman delades upp så att bönderna på vissa hemman blev självägande, medan bruken fick rätt till både ägande och ränta på andra hemman. Ytterst få hemman var av frälsekatte natur i början på 1900-talet.⁴⁸ Genom förvärven av skattehemman minskade den totala godsmassan med andra ord med endast omkring 200 mantal.

Fig. 7. Herrgårdarnas godsstorlek i mantal 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Utan gods	0–4,99 mtl		5–9,99 mtl		10–19,99 mtl		20– mtl		Herrgårdar totalt	
	Antal	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g	Antal	Mtl/g
1742	54	64	2,1	32	7,1	15	12,5	11	49,1	176	7,6
1787	60	69	2,2	27	7,0	15	14,0	11	54,0	182	6,1
1863	61	70	2,2	26	6,9	14	13,9	10	50,4	181	4,9
1905	57	74	2,3	24	6,9	17	14,0	7	47,7	179	4,8

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Frågan är nu hur dessa mantal gods fördelade sig mellan herrgårdarna. Vi kan börja med att konstatera att jorden var mycket ojämnt fördelad mellan herrgårdarna (fig. 7). Omkring en tredjedel av dem – mellan 54 och 61 – saknade gods. Ytterligare en tredjedel – mellan 64 och 74 – hade mycket små gods, på mellan 0 och 4,99 mantal, i genomsnitt på endast drygt två mantal. Den sista tredjedelen herrgårdar hade gods på mer än fem mantal. Av denna tredjedel var omkring hälften gods på mellan fem och 9,99 mantal och den andra hälften gods större än 10 mantal. Av dessa var en handfull herrgårdar storgods, med över 20 mantal gods.

Herrgårdarna på säterier hade genomgående mycket större gods än herrgårdarna på berustade säterier, frälse- och skattejord. I princip var alla herrgårdar med gods större än fem mantal säterier, med några få undantag. Dit hörde till exempel några av järnbruken som var anlagda på skattejord, samt enstaka berustade säterier där kapitalstarka ägare byggde upp stora gods under 1700-talet. Ett exempel är Kiplingeberg i Bälinge under familjerna Benzeltierna och von Engeström.

47. Wilhelm Tham listar i sin *Beskrifning öfver Upsala län* hur stor andel av bruken som är frälsekatte.

48. Skillnaden framgår tydligt av jordeboken 1787 och mantalslängden 1905.

Bland de herrgårdar som saknade gods var omkring hälften herrgårdar på berustade säterier, frälse- och skattejord. Även i gruppen upp till 4,99 mantal utgjorde dessa herrgårdar omkring hälften och godsens var dessutom mycket mindre i medeltal än godsens under säterierna (fig. 8).

Fig. 8. Godsstorlek på herrgårdar på säterier, berustade säterier, frälse- och skattejord 1742, 1787, 1863 och 1905, i gruppen upp o till 4,99 mantal i mantal i medeltal.

	Säteri	Berustade säteri	frälse	Skatte
1742	2,5	1,4	2	-
1787	2,6	1,4	2	1,2
1863	2,6	1,5	2	2,5
1905	2,3	1,9	2,6	1,6

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Den generella trenden är att herrgårdar med mycket stora gods under tidens lopp blev något färre, medan antalet herrgårdar utan gods eller med mycket små gods blev vanligare (fig. 7). Detta ska dock inte tolkas som att de största godsens splittrades i flera små. Godsens var sällan några stabila enheter. Gårdar köptes och såldes, tillfördes vid giftermål eller delades upp vid arvskiften. Endast de få herrgårdar som var fideikommiss hade ett större antal gårdar som fördes vidare i generationer, men även på dessa tillfördes och avyttrades gårdar. På de flesta herrgårdar fanns dock en kärna av gårdar, ofta i direkt anslutning till herrgården.

Godsens storlek förändrades med andra ord över tid. Vissa av dem kunde periodvis vara mycket omfattande för att sedan bli mindre och vice versa. Jag har här valt att belysa denna process genom en redovisning av hur många gods som förändrades i storlek mellan 1742 och 1787, 1787 och 1863 respektive 1863 och 1905 (fig. 9).

Det är naturligtvis ett relativt grovt sätt att mäta en förändring på, men resultatet är tydligt. Mellan 1742 och 1787 synes de underlydande hemmanen endast övergå från en herrgård till en annan. Antalet gods som minskade var detsamma som de som ökades. Men under 1800-talet skedde en större omfördelning av jorden. Påfallande många herrgårdar med stora gods minskade sina innehav av gårdar, samtidigt som få nya större gods byggdes upp. Mellan 1787 och 1863 var det 17 herrgårdar som minskade sina gods med mer än fem mantal, medan

endast 12 utökade sina gods med lika många mantal, och mellan 1863 och 1905 var motsvarande antal 14 respektive 9. Allt fler herrgårdar utökade sina gods med ett eller två mantal.

Fig. 9. Antal gods som förändrades i storlek mellan 1742–1787, 1787–1863 och 1863–1905 i mantal.

Godsens ökning eller minskning i mantal	1742–1787	1787–1863	1863–1905
+ 1	14	12	17
+ 2	8	11	12
+ 3	8	6	2
+ 4	4	5	1
+ 5	4	3	1
+ 6	3	1	4
+ 7	1	1	0
+ 8 eller mer	5	7	4
Summa gods	47	46	41
– 1	16	12	12
– 2	9	13	8
– 3	7	7	3
– 4	4	2	5
– 5	5	5	3
– 6	1	1	0
– 7	2	0	0
– 8 eller mer	5	11	11
Summa	49	51	42

Källa: Jordebok 1742 och 1787, mantalslängd 1863 och 1905 samt Tham 1849.

Arvskiften var en orsak. På herrgårdar som Sätuna i Björklinge och Wik i Balingsta skiftades godsen mellan syskon, med åderlätning av godsen som följd. Konkurer med efterföljande utförsäljningar förekom också. Greve Jakob Melker Spens, fideikommissarie till Höja och Salnecke tvingades 1825 sälja alla underlydande enheter. En viktig orsak, och av mer övergripande karaktär, var den omfattande försäljningen av frälsehemman till bönder under 1800-talet. Ägaren till Sjöo i Holm lät under 1800-talet koncentrera driften till Sjöo och underlydande plattgårdar, medan ströhemman såldes. Vid järnbruken i norr såldes frälsekattehemman i stor skala.

Organisatoriska förändringar i driften kan inte uteslutas som orsak i de fall där herrgårdar ingick i större godsbildningar. I Uppsala län fanns ett tiotal gods bildningar på 20 mantal eller mer som bestod av mer än en herrgård. Främst bland dem var familjen de Geers Lövsta bruk med omkring 17 herrgårdar under sig, som allt som allt omfattande över 270 mantal, och familjerna Grills och Tamms Österby bruk på omkring 85 mantal. De flesta andra, såsom Wik i Balingsta, Sätuna i Björklinge och Kiplingeberg i Balinge, bestod av två till tre herrgårdar och mellan 20 och 50 mantal. De flesta herrgårdar i de större gods bildningarna verkar ha organiserats var för sig, som separata enheter.

Man måste dock ändå förvånas över den stabilitet som kännetecknade fördelningen av hemman mellan herrgårdarna. Sannolikt beror den på att det fanns ytterst få personer och familjer ännu i slutet av 1800-talet som kunde utmana de större adliga jordägarna, de som hade gods på mer än fem mantal. Herrgårdarna i denna storleksklass och de däröver bytte ägare inom ett mycket begränsad skikt av familjer.

Adel eller ofrälse

Att antalet herrgårdar förblev konstant under 1700- och 1800-talen och godsens storlek inte minskade nämnvärt, trots den stora överföringen av frälsejord till bönder, tyder på att herrgårdarna spelade en viktig roll för eliten ännu i slutet av 1800-talet.

Fig. 10. Andelen ofrälse ägande av herrgårdar med gods på säterier, berustade säterier, skatte- och frälsejord 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Herrgårdar på säterier (gods i mtl)				Herrgårdar på berustade säterier (gods i mtl)				Herrgårdar på skatte- och frälsejord		Totalt	Ofrälse ägande av frälsejord
	0 gods	0-4,99	5-9,99	10-	0 gods	0-4,99	5-9,99	10-	Skatte	Frälse		
1742	9	12	7	4	41	42	0	0	18	0	16	8
1787	7	23	4	0	43	26	50	0	38	33	21	16
1863	47	35	31	20	62	59	33	100	40	43	40	-
1905	62	50	23	38	75	75	100	0	59	50	53	55

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Som Sten Carlsson visat ägde de ofrälse omkring åtta procent av frälsejorden 1742 och omkring 16 procent 1787. Mina beräkningar för 1905 visar att de ofrälse då besatt 55 procent av frälsejorden. En genomgång av ägandet av herrgårdar visar dock på ett delvis annat mönster. År 1742 ägdes 16 procent av herrgårdarna av ofrälse personer, och 1787 var motsvarande siffra 21 procent. Jämförelsen mellan andelen frälsejord och andelen herrgård haltar naturligtvis något, eftersom herrgårdar kunde vara anlagda på skattejord, men skillnaden är ändå påfallande. Detta gäller i synnerhet herrgårdar på berustade säterier utan gods samt med gods upp till 4,99 mantal, liksom på herrgårdar på skatte- och frälsejord. Redan 1742 var över 40 procent av de berustade säterierna utan gods, eller med gods upp till 4,99 mantal, i ofrälse ägo. Detta skulle kunna tolkas som att de ofrälse endast fick hålla till godo med de minsta och mest olönsamma herrgårdarna, medan adeln höll fast vid säterierna med sina mer omfattande gods. Adeln dominerade ägandet av herrgårdar i övrigt och ägde huvuddelen av de större godsen ännu 1905.

En alternativ, och enligt min åsikt rimligare, tolkning är att herrgårdarna i sig var viktigare än innehavet av frälsejord. Det var menar jag helt enkelt symboliskt viktigt att äga och bebo ståndsmässigt byggda egendomar för den livsstil som eftertraktades. För det talar också att de herrgårdar som ägdes av ofrälse ofta saknade gods eller hade mindre gods än de genomsnittliga i varje grupp, vilket bör ha inneburit att de hade en mycket begränsad ekonomisk avkastning. Som jag visat i ett annat sammanhang var de ofrälse herrgårdsägarna mer aktiva än adeln i uppförandet av huvudbyggnader på sina gårdar under 1700-talet, sannolikt för att de egendomar de övertog var i större behov av nya huvudbyggnader än andra herrgårdar.⁴⁹

Mot bakgrund av adelns populationsstorlek och andel av eliten hade den ännu vid 1800-talets mitt en klar dominans i ägandet av herrgårdar. Eliten bestod i östra Svealand 1750 av 23 procent adelspersoner, resten var ofrälse ståndspersoner, men adeln ägde 84 procent av herrgårdarna. År 1855 utgjorde adeln 14 procent av samhällseliten, men ägde ännu 60 procent av herrgårdarna.⁵⁰

---

49. Ulväng, 'Herrgårdsbyggandet under 1700- och 1800-talen'.

50. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, s. 35 och 39.

Ståndsgårdar i Uppsala län

Att de ofrälse eftertraktade ståndsmässigt boende på landsbygden är inte minst tydligt när det gäller ståndsgårdarna. Av dessa var huvuddelen kyrkliga, militära eller civila boställen, hemvist för kyrkoherdar, kaptener, löjtnanter och länsmän (fig. 11). De statliga boställena kommer jag inte att behandla, utan fokus ligger på de privatägda ståndsgårdarna. En kort kommentar är dock av nöden. Prästgårdarna var ofta bebodda av sina innehavare under hela perioden och så även de civila boställena. De militära däremot var påfallande ofta varken bebodda eller brukade av sina innehavare, utan utarrenderade till bönder.⁵¹ Under 1800-talet omvandlades de ofta till vanliga bondgårdar, i synnerhet efter 1870-talets lönereform, där lönerna frikopplades från boställena.⁵²

Fig. 11. Antalet ståndsgårdar i Uppsala län 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Totalt	Kyrkliga	Militära	Civila	Privata
1742	195	106	22	14	53
1787	223	105	25	17	76
1863	188	105	19	16	48
1905	162	105	4	7	46

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Fig. 12. De privatägda ståndsgårdarnas bakgrund 1742, 1787, 1863 och 1905.

År	Totalt	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	53	16	5	27	5
1787	76	15	6	48	7
1863	48	8	2	40	9
1905	46	5	1	31	8

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

De privatägda ståndsgårdarna var till en del säterier och berustade säterier som saknade gods. Huvuddelen av dem var anlagda på skattejord, inte sällan på rusthållshemman (fig. 12).

51. Göran Ulväng, 'Indelningsverkets militära boställen. Vad vet vi egentligen?', *Militärhistorisk tidskrift* 2002, s. 18off.

52. En liknande utveckling ägde rum i Savolax i Finland, se Åström, 'Sockenboarne', s. 38.

Fig. 13. De privatägda ståndsgårdarnas storlek 1742, 1787, 1863 och 1905 i mantal.

År	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	1,3	1,5	1,1	1,5
1787	1,3	1,5	1,2	1,4
1863	1,8	1,7	1,4	1,2
1905	1,8	1	1,5	1,1

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Storleksmässigt var ståndsgårdarna mindre än herrgårdarna, i medeltal mellan ett och två mantal, vilket motsvarade mellan en och tre bondgårdar.

I ett avseende skiljde sig ståndsgårdarna från herrgårdarna och det är den mycket höga andelen av ofrälse ägande. Med undantag av säterierna, som var ypperligt frälse, ägdes redan 1742 över 80 procent av ståndsgårdarna av ofrälse, alla ståndspersoner (fig. 14).

Fig. 14. Andelen ofrälse ägande av ståndsgårdar 1742, 1787, 1863 och 1905.

	Säterier	Berustade säterier	Skatte	Frälse
1742	38	80	85	80
1787	53	83	85	71
1863	62	100	75	89
1905	80	100	90	88

Källa: Jordebok för Uppsala län 1742 och 1787 samt mantalslängd för Uppsala län 1863 och 1905.

Totalt sett ökade antalet ståndsgårdar kraftigt under 1700-talet. En möjlig tolkning är att det dels hängde samman med den förbättrade lönsamheten inom jordbruket, vilket möjliggjorde en mer ståndsmässig livsstil även på gårdar av denna storlek, dels att antalet tjänstemän blev fler, något som medförde ett ökat behov av gårdar. Dessa ofrälse ståndspersoner var under 1700-talet till största delen tjänstemän: sekreterare, kyrkoherdar, länsmän och inspektorer, dvs. tjänstemän vars dagliga gärning var knuten till landsbygden.⁵³ Borgerskap och hantverkare i städerna var däremot sällsynta som ägare av ståndsgårdar i länet.

53. År 1742 utgjorde tjänstemännen 71 procent, år 1787 var de 61 procent av ägarna till ståndsgårdar.

Den kraftiga nedgången i antalet ståndsgårdar under 1800-talets första hälft torde bero på böndernas frammarsch. Det var under denna tid som den stora överföringen av frälsejord till bönder skedde. Ståndsgårdarna var inte mycket större än bondgårdar i storlek och var därför, till skillnad från herrgårdar, möjliga för bönderna att köpa när de kom ut på marknaden. De ståndsgårdar som inte omvandlades till bondgårdar ägdes ännu kring 1800-talets mitt av tjänstemän, men allt fler av dem togs över av förmögna bönder eller obetitlade ståndspersoner, som utgjorde en blandad grupp av före detta handelsmän, storbönder och söner till tjänstemän och borgare.⁵⁴

Sammanfattande diskussion

Den här uppsatsen har haft som syfte att ge en övergripande bild av hur många herrgårdar och ståndsgårdar som fanns i Uppsala län under 1700- och 1800-talen och vilka som ägde dem.

I stora delar av Europa utmanades den adliga makten av ofrälse personer under framför allt 1700- och 1800-talen. Samhällseliten blev mera heterogen med ett större inslag av ofrälse tjänstemän och förmöget borgerskap. Ännu under 1800-talet var jorden central för elitens livsföring och i många europeiska länder övergick jorden gradvis till ofrälse händer, antingen genom köp på en öppen marknad eller genom jordreformer. För svensk del har Sten Carlsson hävdat att överföringen av frälsejord till ofrälse ståndspersoner och bönder var omfattande och därför starkt bidrog till att underminera adelns dominans. Ulf Jonsson och Göran Norrby har å sin sida hävdat att adeln trots allt satt säkert på sina herrgårdar ännu vid sekelskiftet 1900, tack vare framgångsrika satsningar på jordbruk och industrirörelse samt giftermålsstrategier.

Utöver den ekonomiska betydelsen herrgårdarna med sina gods hade, var herrgårdarna även viktiga symboler för elitens sociala och kulturella ställning. Det är därför av stort intresse att undersöka hur herrgårdarna påverkades av 1700- och 1800-talens förändringar. Inledningsvis ställde jag frågor om hur antalet herrgårdar förändrades över tid. Minskade deras antal på grund av att jorden övergick i bondehänder, och bidrog böndernas köp av frälsejord till att godsens omfång minskade? Eller ökade antalet herrgårdar som en följd av de förbätt-

---

54. År 1863 utgjorde tjänstemännen 35 procent och bönder och obetitlade 38 procent. År 1905 var motsvarande fördelning 16 respektive 62 procent.

rade konjunkturerna och den utvidgade elitens behov av inkomster från jord och ståndsmässiga bostäder?

I den hittills kanske mest övergripande studien för nordisk del, Anna-Maria Åströms studie av herrgårdarna i Savolax i östra Finland 1780 till 1850, visas att antalet herrgårdar ökade mellan 1780 och 1830, från 90 till 135. Antalet säterier var få. Herrgårdarna var i stället bildade på rusthållshemman eller vanliga skattehemman. Adeln ägde omkring en tredjedel av herrgårdarna och resten ägdes av ofrälse ståndspersoner och borgerskap. Efter 1830 minskade dock antalet herrgårdar som en följd av bönders uppköp och 1880 var det bara 84 kvar, av vilka en fjärdedel var i adlig ägo och de övriga ägdes av ofrälse ståndspersoner.⁵⁵ Åströms resultat bekräftar därmed i stort sett Sten Carlssons tes om de ofrälse ståndspersonernas och böndernas expansion på adelns bekostnad.

Utvecklingen i Uppsala län såg något annorlunda ut, vilket inte är märkligt med tanke på att länet låg i rikets centrum, nära Stockholm och var ett av kärnområdena för den högsta svenska eliten, där närmare hälften av jorden hade frälse natur. Här förblev antalet herrgårdar relativt konstant under hela perioden, omkring 180 stycken. Men herrgårdar försvann emellertid genom inkorporering och avhysning eller blev bondgårdar, samtidigt som nya bildades på skatte- och frälsejord.

Herrgårdarna var relativt stora, mellan två och tre mantal, vilket arealmässigt motsvarade omkring fyra till sex bondgårdar. Många av dem, en tredjedel, saknade helt ett underlydande gods. En tredjedel av dem hade små gods på mellan 0 och 4,99 mantal och den sista tredjedelen hade gods på mer än 5 mantal. Endast en handfull herrgårdar hade gods på mer än 20 mantal.

Ännu 1900 förfogade godsägarna över en betydande godsmassa. Frälsejord såldes visserligen i stor skala, men bortfallet kompensades med köp av skattejord, bondejord, i herrgårdarnas närhet, i nästan lika stor utsträckning. Det var framför allt de största godsen som genom arvsskiftet och konkurser under framför allt 1800-talet åderläts på sina gårdar.

Vid sidan av herrgårdarna fanns en rad *ståndsgårdar* i länet, väl byggda gårdar för ståndspersoner. De flesta av dem var boställen för präster, civila tjänstemän och officerare, men här fanns även många

---

55. Åström, 'Sockenboarne', s. 38ff.

privatägda, anlagda på skatte- eller frälsejord. Deras antal ökade från 195 till 223 i slutet av 1700-talet, för att sedan minska under 1800-talet, främst genom bönders uppköp. Här finns en parallell till utvecklingen i Savolax.

Adeln dominerade som ägare av herrgårdar med gods, särskilt på herrgårdar med gods på över fem mantal. Det är dock uppenbart att herrgårdar var attraktiva för ofrälse ståndspersoner. De ägde 1742 omkring 80 procent av ståndsgårdarna, över 40 procent av de berustade säterierna och totalt sett 16 procent av alla herrgårdar. Samtidigt som ofrälse ståndspersoner ägde åtta procent av frälsejorden. Detta visar, menar jag, att ett ståndsmässigt boende var mer betydelsefullt än ägandet av frälsejord i sig. Det styrks också av att de flesta av dessa säterier och ståndsgårdar var relativt små med begränsad avkastning, men ändå bebyggdes ståndsmässigt med stora huvudbyggnader och parker.

Men varför bildades det inte fler herrgårdar och ståndsgårdar? Mot bakgrund av de periodvis goda konjunkturerna och den expanderade eliten i regionen borde det rimligtvis ha funnits en efterfrågan på fler ståndsmässigt byggda gårdar. Var det böndernas stora efterfrågan på jord och möjligheter att betala mer för jorden än ståndspersonerna, som fungerade som hämsko för nyanläggande och expansion? Eller var det som Göran Norrby hävdar, att ståndspersonerna hellre bosatte sig i städerna under 1800-talet och frivilligt lämnade landsbygden? Eller fanns det andra orsaker, mer strukturella och kopplade till ägande, arv och giftermål? Hur såg ägandet ut i respektive familj och släkt? Var det de allt större barnaskarorna i adelsfamiljerna som ledde till försäljningar av herrgårdar? Hur fungerade jordmarknaden när det gällde herrgårdar och gods? Sålde de öppet eller inom begränsade kretsar?

Någon klarhet får man inte förrän man gör mer detaljerade studier av herrgårdars ägandeförhållanden, adelns och ofrälse ståndspersoners arvsstrategier, giftermålsmonster och demografi, samt fastighetsmarknad och jordpriser.⁵⁶

---

56. Författaren håller på att sammanställa en databas där också den här typens information samlas. Med ekonomiskt stöd av Upplands Fornminnesförening och hembygdsförbund sammanställs material från Upplands omkring 400 herrgårdar, med fokus på ägande, brukande, släktskap, jordbruk, gods, taxeringsvärde m.m.

Sofie Munsterhjelm och adelns solnedgång

Kirsi Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmns aika. Aatelinnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa* [Sofie Munsterhjelmns tid. Adelskvinnor och officerare i 1800-talets Finland], 319 s. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1383/Tieto, Helsinki 2012.

PROFESSOR KIRSI VAINIO-KORHONEN har under sin forskarbarana på ett konsekvent sätt undersökt tidigmodern kvinnohistoria. Särskilt 1700-talet har länge varit hennes särskilda tyngdpunktsområde. *Käsin tehty* (1998) och *Ruokaa, vaatteita, hoivaa* (2002) skildrade kvinnliga företagare i Åbo, *Suomen herttuattaren arvoitus* (2009) adelskvinnornas levnadslöpp, *Ujostelemattomat* (2012) barnmorskornas historia. *Sofie Munsterhjelmns aika* är hennes första betydande hopp över till 1800-talet.

Verket är en fortsättning på *Sophie Creutzin aika* (*Sophie Creutz och hennes tid*) som utkom för fyra år sedan. Den nya boken fortsätter med samma metodik och stil som föregångaren, och utforskar också samma släkt. Vainio-Korhonen studerar här en adelskvinna som har efterlämnat ett sällsynt rikt och givande källmaterial och genom henne avbildas en hel epok och en livsstil. Grevinnan Sophie Creutz representerar 1700-talets adelsdam, hennes dotterdotter Sofie Munsterhjelm får i den nya boken representera 1800-talets adelsdam i storfurstendömet.

Boken om barnbarnet Sofie Munsterhjelm är en så direkt fortsättning på den äldre boken att det i *Sofie Munsterhjelmns aika* överhuvudtaget inte finns något förord eller någon inledning som skulle introducera forskningsgreppet. Den tar vid där dess föregångare slutade, utan några som helst förklaringar. Undersökningens metod belyses kortfattat i bokens slutkapitel. För en läsare som är intresserad av vilka teoretiska val och betoningar Vainio-Korhonen gör lönar det sig att läsa det långa inledningskapitlet i *Sophie Creutzin aika*. Det fungerar som en metodnyckel till båda böckerna.

Dessa två verk ger en skarpsynt bild av det stora sociala brytningsskede som den finländska adeln genomgick under den tid som sträcker sig från 1700-talets andra hälft och ca hundra år framåt. I Sophie Creutz värld var adeln fortfarande det ledande ståendet med stora jordinnehav som sin

ekonomiska grund samt statliga och militära tjänster som sin samhällsliga bas. På Sofie Munsterhjelm's tid var en stor del av adeln tvungen att på ett eller annat sätt anpassa sig till en ny social ordning, till borgerskapets och medelklassens frammarsch samt nya ekonomiska och sociala villkor. En del av dem klarade sig genom denna omvälvning genom att anpassa och positionera sig, andra gjorde det inte. Sophie Munsterhjelm erbjuder ett exempel på en som misslyckades och inte klarade av att bibehålla sin sociala och ekonomiska position.

Undersökningen bygger på en samling av Sofie Munsterhjelm's dagböcker, räkenskapsböcker och brev som bevarats i släktens ägo. Enligt bokens slutord kom denna samling i dagen då släkten läste *Sophie Creutzin aika* och tog kontakt med Vainio-Korhonen. Nu finns det digitala kopior av materialet tillgängliga för forskning i Historiska och litteraturhistoriska arkivet vid Svenska litteratursällskapet. Så främjas vetenskapen!

Vainio-Korhonen har skapat en fritt böljande skildring av Sofie Munsterhjelm's liv och värld. Små detaljer ur Sofie Munsterhjelm's liv utvecklas till omfattande kulturhistoriska utvecklingar som sätter dessa detaljer i sin kontext. Det handlar om en variation av den klassiska historisk-biografiska metoden – om man vill använda ett lite dammigare namn kan metoden kallas för ”en man och hans samtid” – som i finländsk historieskrivning leder sina anor till särskilt Gunnar Suolahti. Denna genre är alltid teknisk oerhört krävande för författaren eftersom den kräver en lyckad balansgång mellan det privata och det allmängiltiga. Kontexten får inte kännas påklistrad, men människan ska inte heller framstå som enbart ett svepskäl för ett skildra kontexten. Vainio-Korhonen klarar detta galant, om än inte helt utan felsteg.

När det gällde familjebakgrunden hörde Sofie Munsterhjelm till den för 1700-talet typiska ämbetsadeln. Både på fädernet och på mödernet härstammade hon från officerssläkter från södra Finland, släkterna Munsterhjelm och Glansenstjerna. Sofie tillbringade sin barndom på moderns släktgård Jokela i Nastola, en ståndsmässig utbildning fick hon i Madame Ahlberg's pension i Tavastehus. Sofie Munsterhjelm's dagbok från skoltiden har bevarats så Vainio-Korhonen har rätt noggrant kunnat rekonstruera skolans utbildningsprogram och skolbeskrivningen i början hör också till bokens mest intressanta avsnitt.

Dessa för överklassens döttrar avsedda ”mamsellskolor” har länge inom historieforskningen fått bära den föraktfulla stämpel som skolreformatörerna vid slutet av 1800-talet slog på dem. De ansågs vara värdelösa institutioner pedagogiskt sett, där man bara lärde ut nonsens såsom danssteg, broderi och franska fraser. Vainio-Korhonen ställer sig på tvären genom att konstatera att pensionerna undervisade just de färdigheter som adelsflickor vid den tiden behövde.

Den främsta målsättningen för adelsfröknarna var att göra ett gott parti och sällskaps- och handarbetstalanger utgjorde trumfkort på äktenskapsmarknaden. Som utmärkt bevismaterial på detta framlägger hon de bedömningar av den idealiska hustrukandidatens egenskaper som de adliga eleverna vid kadettskolan i Fredrikshamn gjorde i sina årsböcker. Vid sidan av skönhet och förmögenhet fanns även i toppen konstnärliga talanger samt sällskaps- och dansfärdigheter. En fröken som var alltför insatt i hushållning och andra praktiska arbeten kunde endast ”rekommenderas som hushållerska”.

Det är frågan om samma tematik som till exempel klassikern inom sociologin Norbert Elias behandlade i sin analys av adelsståndens penninganvändning. Enligt Elias var adelns på slöseri och skuldsättning baserade hushållning, som senare århundraden fördömt som irrationell, på sin tid ytterst rationell: med den överdådiga generositeten byggde man sociala nätverk som var livsviktiga för karriären. På samma sätt ser Vainio-Korhonen adelsfröknarnas pensionsutbildning som en investering för framtiden som var av avgörande betydelse.

Just valet av äktenskapspartner, denna hörnsten i en adelsdams liv, blev emellertid Sofie Munsterhjelm sociala och ekonomiska fördärv. Postmästaren i Nystad Lars von Platen var kanske en god make och far, men som familjeförsörjare var han en fullkomlig katastrof. Han förlorade sin tjänst på grund av slarv, använde hustruns ärvda pengar till att betala sina skulder, tog som en sista utväg värvning som officer i kriget i Kaukasus och stupade för muslimska upprorsmäns kulor i Dagestan. Änkans och barnens sociala status föll till den lägsta kasten inom adelsståndet. Sofie var tvungen att arbeta som hushållerska och sy kragar för att klara sitt uppehälle. Efter ett utdraget byråkratiskt stötande och blötande beviljades hon slutligen änkepension, vilket garanterade henne en knapp försörjning utan tvång att arbeta.

I detta avseende skiljer sig verket från sin föregångare. Om *Sophie Creutzin aika* led av någon brist så var det den ytliga behandlingen av de ekonomiska aspekterna. Släktgodsen, vars ekonomiska avkastning utgjorde grunden för adelns sociala status och livsstil, uppträdde där huvudsakligen enbart som nöjeslokaler eller centrum för sällskapslivet. Även om Sophie Creutz även var tvungen att anstränga sig och ta hand om sina gårdar ensam då maken befann sig i landsflykt så verkade adelns ekonomiska välstånd vara en självklarhet. I *Sofie Munsterhjelm in aika* hamnar de ekonomiska omständigheterna i förgrunden, boken blir en skildring av hur detta självklara välstånd förvittrade.

I början av 1850-talet levde välborna änkefru Sofie von Platen i Helsingfors under förhållanden som motsvarade stadsproletariatets levnadsstandard. Hon bodde i ett litet hyresrum och åt rågröd, strömming och

potatis. Samtidigt höll hon emellertid hårt fast vid grundpelarna inom den adliga livsstilen. Speciell omsorg ägnade hon den giftasvuxna dottern Sofia: till henne skaffades moderiktiga plagg till societetsbalerna, vid behov genom att sälja av den knappa egendomen eller genom att låna av släktingar. Igen visar sig aktiviteter som i den moderna läsarens ögon kan kännas oförnuftiga i sin egen tids kontext vara en rationell investering i framtiden. Sofias äktenskap med en lämplig och välpositionerad adelsman skulle ha räddat familjen och släktgrenen ur den ekonomiska misären, därför måste dottern hållas kvar i societeten.

Sofie Munsterhjelm var en för 1800-talet typisk *pauvre honteuse* – även om Vainio-Korhonen inte använder detta begrepp. *Pauvres honteux* var personer av god familj och börd som råkat i ekonomiskt obestånd, men som på grund av stolthet upprätthöll ett yttre sken av välborenhet. Sofie Munsterhjelmns bröder klarade sig bättre under ”borgerskapets sekel”. Anders Lorenz Munsterhjelm blev godsherre och fabrikör. Hans döttrar gick i en privat pension och gifte sig med adelsmän. Den medellösa Sofie var tvungen att sätta sin dotter Sofia i den statliga Helsingfors fruntimmersskola bland borgardöttrarna. Inte ens de moderiktiga balkläningarna räddade Sofia von Platen från social degradering. Hon gifte sig med en skollärare av bondesläkt, magister Matias Malin, ett äktenskap som ändå gav henne en stabil borgerlig status och försörjning.

Enbart de medlemmar av den gamla sociala eliten som kunde slå sig samman med den nya ekonomiska eliten hade råd att fortsätta sina förfäders livsstil och uppgå i en ny överklass. Andra assimilerades främst med den nya medelklassen. Också eleverna vid kadettskolan i Fredrikshamn hade redan till största delen borgerlig bakgrund och i deras årsböcker var de mest eftertraktade hustrukandidaterna goda husmödrar.

Det började också uppstå en ny ”kejslerlig adel” i storfurstendömet, kontakterna med hovet i S:t Petersburg gav dem pengar, makt och social ställning. Den absoluta sociala bottennoteringen i Sofie Munsterhjelmns liv var arbetet som hushållerska hos Aurora Demidov (senare Karamzin), den stormrika änkan efter kejslerlige hovjägmästaren Paul Demidov. Även om lösningen att vara hushållerska i ett fint hem i och för sig vid denna tid var en möjlig försörjningsväg för en utblottad högreståndskvinna så var det förödmjukande att tjäna den rika petersburgska adeln. Till och med tjänstefolket som hade följt med Demidov från S:t Petersburg behandlade den fattiga finländska lantadeln nedlåtande.

Vainio-Korhonen förfaller till överlånga utvikningar, där berättelsen förirrar sig alltför långt bort från huvudpersonen. Detta skulle man lika väl kunna kalla för skötesynden hos den genre hon valt, den historisk-biografiska metoden formligen förleder sina författare till utvikningar. Man kan kalla det för Victor Hugo-syndromet. Ibland är utvikningarna

mer intressanta än huvudpersonens liv just vid den tidpunkten, men det oaktat avbryter de intrigens gång. Som helhet är *Sofie Munsterhjelm* aika dock en mer kompakt helhet än vad *Sophie Creutzin aika* var, mycket just därför att skildringen av den sociala brytningen inom adeln erbjuder en stadigare ram för verket än vad dess föregångare hade.

Ibland känns, paradoxalt nog, utvecklingarna alltför korta. Som exempel kan tjäna den dagsboksanteckning där ”kapten Schildt med familj” besökte Sofie i hennes skolinkvartering i Tavastehus. Vainio-Korhonen nämner att sonen i familjen, Wolmar, senare blev en känd språkman som skapade sådana ord i det finska språket som ”bland annat *tiede* (vetenskap), *taide* (konst), *sairaala* (sjukhus), *vankila* (fängelse), *päätelmä* (slutsats), *suure* (kvantitet), *ympyrä* (cirkel), *neliö* (kvadrat), *uskonto* (religion), *puoliso* (make/maka), *yleisö* (publik) ja *henkilö* (person)”. Efter att ha läst denna mening var jag tvungen att leta upp Finlands Nationalbiografi (*Kansallisbiografia*) för att läsa artikeln om Wolmar Schildt. Just så här fungerar Vainio-Korhonen metod när den fungerar som allra bäst: den för läsarens intresse till nya, helt okända banor.

Juha-Matti Granqvist

En adelsgosses värld – tradition och utanförskap

Karin Granlund, *Prins i en värld som inte fanns – om en adelsgosses uppväxt på stor-godset Tervik i 1920–1940-talets Finland*, eget förlag, Borgå 2012, 227 s.

PRINS I EN VÄRLD SOM INTE FANNS är en bok som både kan och ska läsas på många olika plan. Boken baserar sig först och främst på intervjuer med agronomen Louis Ehrnrooth (född 1923), son till lantbruksrådet, agronomen Alexander Kasimir Ehrnrooth (1869–1950) och Kajsa-Lisa Ehrnrooth, född Carlson (1900–1973). Louis Ehrnrooth växte upp på herrgården Tervik i Pernå och hans berättelser om barndomen och ungdomen utgör bokens livfulla och i sig innehållsrika fundament. Det är han som har gett boken dess namn. Louis Ehrnrooth levde som barn i en strikt övervakad värld som han beskriver som en värld som egentligen inte fanns.

Dessutom har Karin Granlund haft tillgång till Louis Ehrnrooths mors, Kajsa-Lisa Ehrnrooths brev till Louis mormor Catherine Carlson, född Kerkoff. De här breven – ca 250 till antalet – bildar ett lika bärande element i framställningen. Sonens berättelse ges sammanhang och kontrasteras mot moderns röst som den framträder i brevmaterialet. Också många släktingar, vänner och invånare på Tervik har bidragit med information som har kastat ljus över livet på herrgården under 1900-talet. *Prins i en värld som inte fanns* är således inte enbart berättelsen om en adelsynglings uppväxt och utveckling. Navet i boken är herrgården i Pernå, där Louis Ehrnrooth växte upp och där han också tillbringade den första tiden av sitt yrkesverksamma liv, som inspektör först under sin far och sedan för sin äldre bror som ärvde gården när fadern avled 1950.

I *Prins i en värld som inte fanns* får den som är intresserad av forna dagars herrskapsliv sitt lystmäte. Här beskrivs både fest och vardag, och många oskrivna regler och sociala koder får sin förklaring. Karin Granlund har skapat korta tematiska kapitel, glimtar, som bildar en helhet. Det är beskrivningar av Louis Ehrnrooths föräldrar Kajsa-Lisa och Alexander Kasimir Ehrnrooth, av hans syster Mimmi, av mormor Catherine Carlson, av arkitektoniska och kulturhistoriska miljöer såsom badhuset, den stora trappan och entréhallen samt rummen med de många släktporträtten, men också berättelser om måltidernas ritualer, födelsedagsfirande och presidentbesök, föräldrarnas skräck för att barnen skulle in-

sjukna och enskilda händelser, bland annat en sommar som tillbringades i Hangö i exil på grund av en scharlakansfeberepidemi. Louis Ehrnrooths far, Alexander Kasimir Ehrnrooth, kallades av sina samtida för den siste gustavianen. Han bjöd in konstnärer, musiker och kulturpersonligheter till Tervik och han arrangerade storartade middagar med utsökta rätter, levande ljus, musik och fransäs. Kajsa-Lisa Ehrnrooth tecknade och målade och hon gjorde vackert dekorerade menyer för festerna. Läsaren får en inblick i hur dessa fester förbereddes, hur gästerna var placerade kring bordet, hur man konverserade och hur barnen instruerades att uppföra sig då man hade gäster. Läsaren får också veta hur adelsbarnet fick lära sig sin släkts historia: då Alexander Kasimir Ehrnrooth förevisade porträtt-samlingen för sina gäster hörde det till att Louis Ehrnrooth gick med, för att lära sig om sina förfäder.

Samtidigt är boken en djupdykning i det miniatyrsamhälle som herrgården och dess invånare utgjorde, och i hur detta samhälle fungerade i praktiken. I *Prins i en värld som inte fanns* rullas 1900-talets samhälleliga och agrara omvälvningar upp, då läsaren får följa hur Louis Ehrnrooths liv flätas samman med herrgården Terviks och republiken Finlands öden. Tervik och dess invånare skildras genom Louis Ehrnrooths ögon: barnets, tonåringens och den unga mannens. Det är det här som är en av bokens största styrkor. Karin Granlund förmedlar skickligt Louis Ehrnrooths intryck och upplevelser, så att texten bär prägeln av omedelbarhet, utan att halka över i det naiva. Med hjälp av Louis Ehrnrooths barndomsminnen åskådliggör Karin Granlund de mentala barriärerna och gränserna i den fysiska miljön – mellan herrgårdsbyggnadens olika rum, herrgårdsparken, ekonomibyggnaderna och de anställdas bostäder. Många av bokens kapitel handlar också om barnsköterskor och informatorer, men också om övrigt tjänstefolk och de anställda inom jordbruket.

Karin Granlund återskapar skickligt herrskapets oskrivna regler, som för ett litet barn kunde vara nog så instängande. Det som också återskapas är hierarkin och den växelverkan mellan herrskap, underhavande, boskapskötsel och jordbruk, som var kärnan i herrgårdssamhället. Det blir tydligt att detta samhälle var en egen enhet, där invånarnas arbetsinsatser utgjorde bitarna i ett pussel, där alla var beroende av varandra. Också djuren på gården var en del av detta pussel, och beskrivs med sina namn, som hästen Garibaldi och bässen Pelle. *Prins i en värld som inte fanns* är berättelsen om hur en liten adelspojke socialiseras in i sin särskilda roll i det gamla, traditionella herrgårdssamhället, hur han lär sig att föra sig i dess olika sammanhang, att förstå detta specifika samhälles olika sociala skikt och det stora jordbrukets arbetsmoment, hur han växer in i ansvaret för kulturarvet och det konkreta arbetet på åkern, i stall, ladugård och fähus, samt hur han till slut växer in i rollen som ledare för gårdens arbeten.

Den sista delen av boken handlar om hur Louis Ehrnrooth lämnar Tervik och inrättar ett eget lantbruk på Baggnäs, om hur han lär sig att stiga ut ur den värld som hans föräldrar skapade för honom och att ordna sitt liv på egna villkor. Redan som barn menade Louis Ehrnrooth att han som vuxen skulle bli ”en vanlig karl”. Det blir han på Baggnäs i sitt lyckliga äktenskap med Alma Myrntinen, dotter till en av de forna torparna på Tervik. I den ”värld som inte fanns” skulle Louis Ehrnrooths och Alma Myrntinens äktenskap ha varit omöjligt, men godsägarsonens och den fränksilda torpardotterns äktenskap blir i hans egenhändigt skapade, efterkrigstida värld något som också Kajsa-Lisa Ehrnrooth får acceptera.

Själva bokens titel *Prins i en värld som inte fanns*, anspelar på det privilegierade barnets uppväxt i en värld som var starkt förbunden med det förgångna och det ståndssamhälle som fadern Alexander Kasimir Ehrnrooth vuxit upp i. Louis Ehrnrooth och Karin Granlund lyckas förmedla den säregna stämningen och livsföringen på Tervik med reminiscenser av en länge sedan svunnen värld. Det förefaller klart att ett barn som växte upp i denna miljö kände sig som en främling i världen utanför herrgårdens park. Särskilt som allt detta kombinerades med makarna Ehrnrooths högst överbeskyddande inställning till barnets fysiska aktivitet och allt som hände utanför herrgårdsparken. *Prins i en värld som inte fanns* visar på det privilegierades baksida – utanförskapet blir ett av bokens bärande teman och kanske det mest överraskande och intressanta. Herrskapsbarnets ensamhet i det hierarkiska herrgårdssamhället accentuerades av bristen på lekkamrater. För att Louis Ehrnrooth skulle få sällskap engagerades den ungefär jämnåriga Herbert Enberg, som var son till kreatursskötaren, vars familj betraktades som särskilt skötsam. Men lekarna – såsom leken ”Verkligheten” där pojkarna härmade jordbruksarbetet på godset – försiggick alltid inom de ramar som utstakats av Louis Ehrnrooths föräldrar. Karin Granlund beskriver med finkänslighet och skärpa hur Louis Ehrnrooths känsla av att vara annorlunda växte genom skolåren och under tiden vid fronten under krigsåren. Inte ens studieårens kamratskap kunde helt och hållet utplåna känslan av utanförskap. I bokens epilög beskrivs Louis Ehrnrooths liv efter att hans bror övertagit Tervik. Vid en första läsning ter sig epilögen lösryckt från de övriga kapitlen, som kretsar kring hur adelsbarnets liv genomsyras av tradition och ståndsmässighet och därtill sammanlänkas med herrgårdens vardag. Men epilögen funktion ligger i utanförskapets tema. Det är efter att ha befriats från förpliktelserna till förmån för släkt och gods, som Louis Ehrnrooth också befrias från sin känsla av utanförskap.

Karin Granlund har en stark känsla för språket som förmedlare av stämningar. *Prins i en värld som inte fanns* innehåller rikligt med citat, som ger texten en behaglig omedelbarhet. De herrskapliga, lågmälda for-

muleringarna på högsvenska möter de anställdas och lokalbefolkningens dialektala konstateranden, som ofta går rakt på sak. Med citaten illustrerar Karin Granlund sociala markörer och olika tankevärldar. En ordlista som tar upp ord som användes i det gamla herrgårdssamhället, men också dialektala ord och uttryck, hjälper den oinvigda att orientera sig.

Prins i en värld som inte fanns är dessutom rikt illustrerad, inte bara med bilder ur herrgårdsfamiljens eget album, utan också med bilder av anställda och underlydande. Till dessa fogas nytagna bilder av de föremål och de interiörer som Louis Ehrnrooth berättar om. De nytagna bilderna skapar en säregen illusion av att tiden trots allt stått stilla på Tervik under 90 år. De många bilderna, både de gamla och de nytagna, bidrar till att göra *Prins i en värld som inte fanns* till ett helgjutet tidsdokument.

Louis Ehrnrooth har ett oerhört minne för detaljer och en förmåga att återkalla flydda stämningar och barndomens intryck. Karin Granlund har en fantastisk förmåga till lyhördhet, som hon kombinerar med skarp-synthet och finkänslighet. Det är sällan som man som läsare får ta del av en text som så uppenbart är skapad i förtroende och samförstånd mellan intervjuare och intervjuad. Det händer så ofta att intervjuverk är hastverk, men *Prins i en värld som inte fanns* har fått mogna fram. Kanske tack vare att den är utgiven på eget förlag, sannolikt utan pressande deadlines.

Prins i en värld som inte fanns är ingen traditionell herrgårdsdokumentation, sådana som vi är vana att se av både historiker och konsthistoriker. Boken hör inte heller hemma i kategorin herrgårdsmemoarer. *Prins i en värld som inte fanns* är snarast en kombination av intervjubok, historisk undersökning och litterär skapelse. Skulle *Prins i en värld som inte fanns* vara skriven av en historiker, skulle en del historiska fakta och kontexter sannolikt vara mera precisa och elaborerade. En historiker skulle ändå högst antagligen ha fastnat i herrgårdens bevarade skriftliga källor och troligen till stor del missat det värdefulla muntliga kulturarv som Karin Granlund har dokumenterat. Karin Granlund har lyckats med konststycket att skapa en text, där både den kritiska blicken och den empatiska inlevelsen är samtidigt närvarande.

Maria Vainio-Kurtakko

Nytt liv i gamla herrgårdssamlingar

I Finland är en stor del av herrgårdsarkiven i privat ägo och förvaras på gårdarna. Också i allmänna arkiv och bibliotek förvaras en del herrgårdsarkiv samt släkt- och personarkiv med herrgårdsanknytning. Helhetsbilden av vilket slag av material som finns bevarat, och huruvida det är tillgängligt för forskning, har dock hittills saknats. Behovet av en samordnad verksamhet mellan arkiv- och biblioteksinstitutionerna i denna fråga ledde till att fem centrala minnesorganisationer – Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS), Riddarhuset, Riksarkivet, Nationalbiblioteket och Åbo Akademis bibliotek – hösten 2010 startade det tvåspråkiga samprojektet *Nytt liv i gamla herrgårdssamlingar – Kartanoiden kokoelmat kukoistamaan*. Syftet med projektet är att inventera arkiv och boksamlingar i de finländs-

I juni 2013 besökte representanter för projektet Paddais gård i Sagu. På bilden bekantar sig gårdens ägare Fredrik Rosenlew och förste arkivarie Petra Hakala med dokument i gårdens arkiv. Foto: Martin Ginström, Svenska litteratursällskapet i Finland.

ka herrgårdarna och bidra till att denna del av kulturarvet kan bevaras. Avsikten är också att engagera privata godsägare i vården av de arkiv och boksamlingar de förvaltar och uppmuntra till inventerings- och katalogiseringsprojekt. Projektet samarbetar med herrgårdsforskare i hela Norden och vill inspirera till ny forskning i herrgårdskultur.

Webbsida och databas

Sedan starten hösten 2010 har projektet hållit en temadag för godsägare kring herrgårdarkiv och herrgårdsbibliotek, publicerat råd om arkiv- och bokvård samt öppnat en webbsida (www.sls.fi/herrgardar) och en databas för forskningsändamål. Genom en enkät som skickades till drygt 100 godsägare våren 2011 kartlades vilket slag av material som finns i de finländska herrgårdarna. Den insamlade informationen fördes in i en databas, som i dag innehåller uppgifter om arkiv eller bibliotek i 95 herrgårdar inklusive herrgårdsrelaterat material i offentliga arkiv. Databasen *Herrgårdar* kompletteras kontinuerligt och kommer i ett senare skede att innehålla information också om släkt- och personarkiv med herrgårdsanknytning. Information samlas in via en enkät som finns på projektets webbsida. Under hösten 2013 och våren 2014 kommer herrgårdsmaterial i lokala arkiv och museer att kartläggas.

Databasen är ett hjälpmedel för forskare inom bl.a. social- och kulturhistoria och kan vara till nytta också för släktforskare. Alla uppgifter i databasen, som är tillgänglig via webbsidan, visas med tillstånd av herrgårdens ägare. Forskare som vill bekanta sig med material som förvaras på en privatägd gård ska dock först kontakta projektgruppen (se nedan) som i sin tur tar kontakt med godsägaren.

Konsulthjälp

Under åren 2011–2013 har medlemmarna i projektgruppen även bistått ett tiotal herrgårdar med konsulthjälp i arkiv- och biblioteksfrågor och i flera av herrgårdarna har en bedömning av arkivets och bibliotekets kondition gjorts för att fastställa eventuella åtgärdsbehov. Under de följande åren kommer ytterligare ett femtontal herrgårdar som har önskat rådgivning att besökas. Vid behov besvarar projektgruppen frågor om arkiv- och bokvård även per telefon eller e-post. Frågor angående projektet kan riktas till förste arkivarie Petra Hakala (SLS), bibliotekarie Martin Ginström (SLS), riddarhusgenealog Johanna Aminoff-Winberg (Riddarhuset), överinspektör Kenth Sjöblom (Riksarkivet), informationsspecialist Eila Kupias (Nationalbiblioteket) eller ledande informationsspecialist Catherine af Hällström (ÅAB). Kontaktuppgifter finns på projektets webbsida. Projektet avslutas hösten 2014 med en slutrapport.

Petra Hakala

Nordiskt slotts- och herrgårds- symposium i Skåne 2013

Nordiskt slotts- och herrgårdssymposium samlar årligen kring femtio nordiska forskare, museimänniskor och andra som har ett professionellt eller privat intresse för herrgårdar förr och nu. Deltagarna kommer från Sverige, Danmark, Norge och Finland, och symposierna ordnas i de fyra länderna enligt ett roterande system. I år arrangerades symposiet i Skåne den 15–17 augusti. Temat var materiell kultur på slott och herrgårdar. Valet av plats gjorde det möjligt att betrakta herrgårdarnas kontinuitet och förändring både i det svenska och i det danska väldet.

I symposieprogrammet som det har etablerats under drygt tio år ingår en dag med vetenskapliga föredrag och diskussion samt därpå följande herrgårdsexkursioner. Skånesymposiets vetenskapliga program ordnades på Krapperups slott, på skånska västkusten norr om Helsingborg, som sedan 1967 ägs och administreras av Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen. Två key note-talare inledde programmet. Professor Michael North från Greifswalds universitet talade om Östersjön som en herrgårdsregion under 1600- och 1700-talen. Han betonade betydelsen av kontakter, transnationalism och migration i Östersjöområdet, och att både herrgårdsägare och arkitekter har rört sig mellan regioner och riket. Det här syns i den materiella kulturen på godsens, i byggnadernas placering i landskapet, arkitektur och inredningar. Professor Carsten Porskrog-Rasmussen från Århus universitet gjorde en bred presentation av likheter och olikheter som har präglat de olika nordiska ländernas gods och herrgårdar från medeltiden till 1900-tal. Herrgårdarnas utformning och ekonomi påverkades avgörande av samhälleliga, sociala, ekonomiska och geografiska betingelser. Särskilt lyfte Porskrog-Rasmussen upp betydelsen av att statens roll i den danska och svenska kontexten under olika tider kom att utformas på väldigt olika sätt.

I två parallella sessioner gjordes kortare presentationer av forskare från de olika länderna. En session tematiserade särskilt mötet mellan danskt och svenskt i den skånska herrgårdskulturen. Föredragen behandlade godsägare, trädgårdsarkitekter, ekonomibyggnader, föremål och landskap från 1700-talet till 1900-talets första hälft. Den andra sessionens föredrag presenterade traditioner, förnyelse och anpassning i godsmiljö. Det handlade om adliga manifestationer och materiell kultur, umgänge och sociala praktiker i trädgården samt byggnadernas och landskapens transformationer i det moderna samhället.

Under de påföljande två dagarna gjordes exkursioner till skånska slott och herrgårdar. Genom att resa i det sydsvenska godslandskapet kunde vi på platsen betrakta den bördighet och rikedom som alltid präglat regionen. Den här delen av symposieprogrammet ger särskilt goda möjligheter att diskutera herrgårdarnas plats och situation i dagens samhälle. Under dessa två dagar talades det bl.a. om olika strategier som herrgårdsägare i dag har att upprätthålla och leva med sitt historiska arv och om fideikommissinstitutionen som delvis lever kvar i dagens Sverige, men har avskaffats fullständigt i de övriga nordiska länderna.

Ett antal herrgårdar såg vi bara utifrån. Vi såg Trolleholm, Trolleås och Vitskövle som är präktiga renässansslott med vallgrav och med torn, som har bevarats eller konstruerats senare för att återskapa en äldre stil och anda på platsen. 1600-talsherrgården Hviderup, som hade ett präktigt storkbo på taket, hade också av sin byggherre försetts med en vallgrav. Detta var en av många herrgårdar som vi såg som hade kommit i ”Byggehans”, Hans Ramels, ägo på 1700-talet och som han hade förverkligat sin byggiver på. Hans strävan att försköna och modernisera sina herrgårdar och trädgårdar enligt 1700-talets ideal såg vi också på Maltesholm och Övedskloster. På Övedskloster lät Hans Ramel uppföra en ny herrgårdsbyggnad med flygelbyggnader, *cour d'honneur* och trädgård. Där skapade han och arkitekten Carl Hårleman en fulländad fransk miljö som fick Gustav III att utbrista att det var alltför kungligt för att passa en privat man.

Symposiedeltagarna fick också komma in på flera herrgårdar där ägarna eller andra experter presenterade inredningar, konstsamlingar och släkthistoria. Vi togs emot på Skarhult, Bosjöklöster, Övedskloster och Wanås. På Skarhult, ett stort 1500-talsslott, har ägarfamiljen engagerat sig i platsens historia, bl.a. genom planeringen av en utställning om kvinnor och deras makt på godset under 500 år. Utställningen kommer att vara öppen för allmänheten sommaren 2014. Det utkommer också en bok om kvinnorna på de skånska godsena, med bidrag skrivna av svenska forskare.

Den sista herrgården som besöktes var Wanås, norr om Kristianstad. I denna herrgårdsmiljö kunde man speciellt tydligt se hur slott och herrgårdar har byggts och förändrats under olika tider och ägare. På 1700-talet planerade den dåvarande ägaren Betty Jennings att riva huvudbyggnaden för att uppföra en kopia av Axel von Fersen den äldres Ljung, men planerna förföll. I stället kan man nu i fasaden se hur olika huskroppar under tidernas lopp har byggts till och förenats med varandra. I huvudbyggnadens närhet finns också de kolossala stenladugårdar som ”tant Betty” lät uppföra. Här liksom på många andra gods var ekonomibyggnaderna placerade i anslutning till huvudbyggnaden, vilket på ett åskådligt sätt visade att lantbruket utgjorde grunden för herrgårdarnas prakt, livsstil och statusmanifestationer.

Det som också åskådliggjordes på herrgårdarna som vi besökte var trädgårdens och parkens stora betydelse som en förlängning av själva mangården. Trädgårdarna var estetiska rum för umgänge, men lika mycket platser där man odlade frukt, bär och grönsaker som man konsumerade på gården och bjöd till sina gäster. I orangerier odlades tidigt exotiska frukter som man inte annars kunde få tag på. På Maltesholm hade trädgårdsmästaren, som hade utbildat sig i Holland, på 1780-talet lyckats odla bananer, vilket blev en riksnyhet och rapporterades i *Inrikes Tidningar*.

Följande år arrangeras Slotts- och herrgårdssymposiet i Danmark på Fyn. Temat är 1600-talets herrgård. År 2015 ska symposiet äga rum i Finland. Den som vill få information om tidigare och kommande symposier kan besöka webbplatsen för Dansk center for herregårdsforskning.

<http://herregaardsforskning.dk>

<http://herregaardsforskning.dk/samarbejdsprojekter/nordisk-slots-og-herregaardssymposium.aspx>

Johanna Ilmakunnas och Henrika Tandefelt

Medarbetare i detta nummer:

Carolina Brown, fil.dr, Uppsala universitet Campus Gotland; *Juha-Matti Granlund*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Petra Hakala*, första arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Johanna Ilmakunnas*, fil.dr, forskardoktor vid Finlands Akademi, Helsingfors universitet; *Kasper Kepsu*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Marie Steinrud*, fil.dr, universitetslektor, Stockholms universitet; *Henrika Tandefelt*, docent, Helsingfors universitet; *Göran Ulväng*, fil.dr, Kungl. Skogs- och lantbruksakademien; *Maria Vainio-Kurtakko*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Gästredaktörer för detta nummer:

Henrika Tandefelt och *Maria Vainio-Kurtakko*.

ADELN OCH DESS HUS

red. Johanna Aminoff-Winberg

Stig in i Riddarhuset! Det har nu gått 150 år sedan byggnaden stod färdig och 150 år sedan lantdagen sammankallades efter en paus på drygt 50 år. Med boken *Adeln och dess hus* får läsaren betrakta 1800- och 1900-talets samhälle med Riddarhuset som utkiksplats.

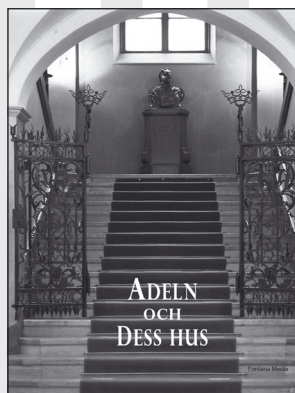
Artikelskribenter: Johanna Aminoff-Winberg, Bo Lönnqvist, Jessica Parland-von Essen, Anna Ripatti, Alex Snellman, Henrika Tandefelt, Eva Helen Ulvros och Johanna Wassholm.

Ett samarbete mellan Fontana Media och Riddarhuset i Helsingfors.

 Fontana Media

Sandvikskajen 13, 00180 Helsingfors • www.fontanamedia.fi • tfn (09) 612 615 30 • info@fontanamedia.fi

BOKNYHET!

Inb. 39,90 €

Historisk Tidskrift för Finland 2013:2

- 121 Henrika Tandefelt och Maria Vainio-Kurtakko, *Inledning: Herrgårdens många skepnader. Den finländska herrgårdsforskningens traditioner*
- 132 Kasper Kepsu, *Godsdrift och tjänstemän på ingermanländska gods under 1600-talets andra hälft*
- 156 Johanna Ilmakunnas, *Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker*
- 185 Carolina Brown, *Bilder, sällskapsliv och herrgårdskultur. Maskeradporträtt, silhuetter och andra bilder från 1700-talets Tista*
- 216 Marie Steinrud, *Per Reinhold Tersmedens Ramnäs. Bruksherrgården som scen för statuskonsumtion och manifestation i början av 1800-talet*
- 251 Henrika Tandefelt och Maria Vainio-Kurtakko, *Ett storgods som historisk och modern konstruktion. V.M. von Borns etablering på Sarvlaks i Pernå*
- 287 Göran Ulväng, *Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen*

Granskningar

- 317 Kirsi Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm i aika. Aatelisnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*. Av Juha-Matti Granqvist
- 322 Karin Granlund, *Prins i en värld som inte fanns – om en adelsgosses uppväxt på storgodset Tervik i 1920–1940-talets Finland*. Av Maria Vainio-Kurtakko

Från fältet

- 326 *Nytt liv i gamla herrgårdssamlingar*. Av Petra Hakala
- 328 *Nordiskt slotts- och herrgårdssymposium i Skåne 2013*. Av Johanna Ilmakunnas och Henrika Tandefelt

HISTORISKA

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, PB 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. **Prenumerationspris 2013:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Waasa Graphics Oy, Vasa 2013

FÖRENINGEN